

УЧҚУН НАЗАРОВ

ЧАЁН ЙИЛИ

Роман

Тошкент
Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1990

Назаров. Учқун.

Чаён йили: Роман.—Т.: Адабиёт ва санъат нашр., 1990 —
240 б.

Ёзувчи Учқун Назаровнинг «Чаён йили» романида Улуғ Ватаи уруши йилларидаги фронт орқаси, ҳаёт машаққатлари ва яшаш учун кураш тасвирланади. Шаҳсга сизгиниш сиёсати туфайли халқ бошига тушган қирқин романда марказий ўрин тутади. Ёзувчи Ойниса, Қаюмжон каби қатор образлар орқали халқнинг оғир меҳнати, улкан бардошини ҳаққоний тасвирлай олган.

Назаров, Учқун. Год скорпиона: Роман.

Ўз 2

4702620201—192

М $\frac{4702620201-192}{352(04)-90}$ экспресс 90

М 352(04)—90

ISBN5-635-00664-7

© Учқун Назаров, 1990 йил.

I

Бу оқшом ҳам ўчоққа ўт ёқилмади, қозон туюғи очилмади, совуқлигича қолди. Эрталаб нон паттасига аранг олинган чурракдан бир шапалогини Ойниса тежаб қолган эди, шуни қайнонаси ва қизчасига бўлашиб берди, ўзига ҳам икки тишламча қўйди, учтадан ёнғоқ улашди. Рувзон буви тамшанар, данакдек нон у лунжига ўтар, олма пўчоғига дамланган чойга ивигилган бўлса-да, уни чайнай олмас, ҳовончада туйиб беришмаса, ёнғоқ мағзини кемтишга ҳам тишсиз милки бас келмас эди.

Ҳар гал ёнғоқ солинган қутини қулфлар экан, Ойниса шукр қилар ва дилида бир оз ўқсиб ҳам қўярди: пахсалари таг чизигигача нураб кетган ҳовлининг четида қулочга сигмас ёнғоқ дарахти бўлиб, қачон экилганлигини ҳеч ким билмас, аммо қариб кетган бўлса ҳам рўзгорга асқотиб келарди; куз палласи бир ярим, баъзи серҳосил йиллари икки қопгача мева берар, сояси жазирамадан асарар, қуриган шоху танасидаги қобиғи теша билан учирилса, ўтин бўлар, қозон қайнатар, чўғи танчага босилар, авайлаб қуригилган барги лов этиб ўт олар, пайраха вазифасини ўтар, кир ювиш, бола чўмилтиришда сув иситишга ярар эди. Фақат афсус, дарахт тарвақайлаб анча-мунча шохи қўшни ҳовлига ҳам ўтиб кетган, агар ўртароқда ўтганда, ҳамма ҳосили шу хонадонда қолган, хийла жон-улоғи бўлармиди, тежаб рўзгор қилса, пишиқчиликка етказиб олиб борармиди...

— Ёзғирманг, болам, — дерди Рувзон буви, келини зиқналик қилганида. — Қўшнининг маҳри. Бу ёқдаги қўшнининг тутини қаранг, ярмиси ҳовлингизда, оғзимиз тегади. Уям ризқ, тўқ тутади.

— Ёнғоқ тўқ тутади, ойи, тут қасқда, — деди айвондаги бўйрада ўтирган Ойниса, эшилган ипни мумдан суғира туриб.

— Чодир опчиқиб қоқиб олишса, ҳаддингиз нимага етарди, болам, — дер эди қайнона қарияларга хос вазминлик билан. — Шукр қилинг, ўлим бўлмасин. Қарапг, қорахат келмаган, аза очилмаган эшик қолмади. Эрингизни дуо

қилинг, болангиз бахтига эсон омон қайтиб келсин, ўзи бошқош бўлсин...

Танча устидаги барқаш четида турган жинчироқ липиллай бошлади. Арава мойига ботирилган эшма пилик аранг милтирар, қора дуд саситар, танча атрофида ўтирганлар шариа бўлиб кўринишар, бу ожиз нур ҳам танқис эди. Баҳор бошланганига қарамай, ҳаво совуқ ва намхуш эди.

Ойниса аллақандай чарсиллаш товушидан уйғониб кетди ва ҳали уйқу тўла кўзларини аранг очиб, шифтга қараб ётди, секин-аста ҳушига кела бошлади. Уй ичи ҳали қоронғи, дераза тўрт бурчагили нарёғи ғира-шира туи оғушида эди. Чарсиллаш товушини энди англади — сувалавериш тизза бўйи қалинлашиб кетган лой томнинг ёғоч тарновларидан ёмғир оқиб кўлмакка чарсиллаб урилар, шамол хуруж қилганда тарнов мароми бир зум тингандек бўлар, шамол тингач, бояғи товуш худди ит судраган занжирдек яна шақир-шуқурига тушар эди.

Ойниса Жамила билан ётган уй ичкари хона бўлиб, ўн йиллар муқаддам сомон сувоқ устидан оҳак билан оқланган, гир атрофи тоқчалар, тўрида палак — пардасиз ёлма-ён тахмон, бирида яйдоқ сандиқ, яғона деразанинг қишгир раҳига тираб қўйилган эрининг ғаладонсиз столи, чиқаверишдаги чап тоқчада келинчаклик сепи билан келган самовар хира йилтирамоқда. Бор жиҳози шу. Ойниса кампирга ҳам жойни шу хонадан қилиб бермоқчи бўлганда, у унамади, қоронғи, сиқилиб кетамап, деди, мурсак парда илинган, аммо ҳеч қачон ёнилмайдиган айвонда қолди. Танча ҳам ўша ерда. Ойниса бу хонага ҳам танча ўрнатмоқчи бўлди, бироқ сандал-курсига етарли чиқим топа олмади, кўли калталиқ қилди, қолаверса бунга ҳам ўтин керак, чўғ керак. Рўзғорга зўрға амал-тақал қияпти — ўзи бўладими? Бисотида арзигулик нарса бўлса, уч йил уруш мобайнида ҳаммаси аллақачон сотилиб кетди. Ойниса фақат сигири қўлдан кетганига ачинади. Кичиккина, кўримсиз бўлса ҳам ҳарна эди, сути жонга ора кириб турувди. Қочиришга эллик-олтмиш сўм бериш керак экан, шунинг ҳам иложини қила олмади, мол қисир қолди, сути кун сайин камая борди. Айниқса, қиш кирганда сути тортилиб қолди. Унинг устига ем-хашак танқис, эти бориб суяғига ёпишиб қолди, сути иккита товоқни ҳам тўлдирмади, тапписи ҳам камайган, маърагани-маъраган, қулоқни қоматга келтиради; баъзилар бўғзига пичоқ тортиб юбориш керак, деган маслаҳатни беришди, баъзилар мол озгинлигини кўриб, увол бўлади, бир дастурхон суяк, гўшти жазга ҳам етмайди, деб сотишни маъқул кў-

ришиди. Маслаҳат шунда тўхтади, икки маҳалла нарида Муродхўжа ака деган одамнинг дангиллама уйи бор, ўзи мулкдор, оиласи тўк, қанчадан-қанча одамлар унинг юмушлариши бажариб, қолган-қутган емиш билан бўлса-да, нафсига улоқ топиб юришипти. Сотишни эшитиб, шу киши одам қўйган экай, сигирга харидор бўлиб маҳалла қорчалонларида бири — Суннат қассоб эшик қоқиб келди, оғилхонага кирди, сигирнинг у ёғига ўтди — разм солди, бу ёғига ўтди — хўрсинди, бош чайқади, бай-бай-бай, деди, қон панасида турган Ойниса билан савдолаша бошлади.

— Жониворни побуд қилиб қўйибсиз-ку, келин, — деди қассоб ағдарма этигининг учига тикилиб.

— Ем чатоқ, амаки, — қоп ортидан зорланди Ойниса. — Ичингиз жамлаб кетган хашак-хушак аллақачон тугаган. Қўл калталиқ қилиб қолди, бўлмаса жонлиқ сотиш ақлданми?

— Молни бозорга олиб чиқасизми ё шўтта келишамизми? — бир дақиқа сукутдан сўнг сўради қассоб.

— Аёл парса, қўлимдан келармикин, мол бозори қатталигиниям кўрмаганман, чув тушиб қолмай дейман. Сизлар ҳар қалай маҳалладошсизлар, ичингиз билан салом-алиқда бўлгансизлар, инсоф қиларсизлар.

— Бачкана тикиб тураркансиз, келин, олди-соттидан унча-мунча хабарингиз борга ўхшайди, — деди қассоб четга. — Мол бозорини суриштирсангиз, одамлар айтишади, ўзингиз бир ўтиб, нарх-навони ўз кўзингиз, ўз қулогингиз билан кўриб-эшитиб, молингизни ҳам чамалаб келинг. Бунингизга гунажини нархиниям бермайди. Кейин домангиз бўлиб юрманг, юрагингиз гаш бўлиб. Жониворингиз арвоҳ, тош босмайди, унинг устига қиср, сут бермайди. Нимасига ишониб сотмоқчисиз?

— Сут беради, амаки, унақа деманг. Икки коса сути бор, қуюқ. Ем еса, семиради ҳам, сути ҳам кўпаяди.

Қассоб заҳарханда жилмайиб, бош чайқади.

— Якшанба куни мол бозори бўлади, ҳайдаттириб оберинг, агар йўл-йўлакай чўзилиб қолмаса. Худо кўрсатмасин-у, ана унда чатоқ бўлади. Ярим нархини ҳам ундира олмайсиз.

— Мени овора қилманг, амаки, худо хайрингизни берсин, сиз нимани маъқул кўрсангиз шу.

— Келин, — деди бир оз порозиланиб қассоб. — Мен ўртада турган одамман. Ўзим олганимда йўриғи бўлак эди. Агар бир кориҳол бўлса, юзим шувут бўлади, балога қоламан.

— Қанақа кори ҳол, амаки? Оч-да, қорни тўйса, диконглайди.

— Келин, мен қассобман, кўзим пишиб кетган, — деди

қассоб ва иккала кафтини ёнига артди. — Майли, Муродхўжа
акага айтиб кўрай чи...

Кечкурун молни етаклаб чиқиб кетишди.

Сигир, ҳақиқатда, ориқ ва ночор эди. Жониворнинг жуни
хурпайган, бошини тута олмас, бутун танаси қалтирар эди.

Ойниса кўча эшикни ёпди, кўз ёшларини энги билан
артди, бурнини қоқди, камзулининг қатидаги хитой қоғозига
ўроғлиқ нарсани олиб, авайлаб оча бошлади.

Кўча томондан оёқ товуши эшитилди, эшик олдига
келганда тўхтади. Ойнисанинг юраги шувиллаб кетди:
«Харидор айниган бўлса-я, — деб ваҳимага тушди Ойниса, —
энди нима қиламан?»

Эшик ғийқ этиб очилди, лунжи шишиб кетган қўшниси
Захро кирди. Улар елкаларига қўл учини қўйиб кўришдилар.

— Анови етаклаб кетишаётган сигир сизларникими,
опа? — сўради Захро Ойнисанинг қўлидаги хитой қоғози
ичидаги, бир даста ўттиз сўмлик пулларга кўз ташлаб.

— Ҳм, — деди зўрға Ойниса ва яна ўпкаси тўлди. —
Қаролмай қолдик, ем аллақачон тугаган... ҳаром ўлиб
қолмасин деб... Чўп бўлиб қолганини кўринг.

Захро кафтини лунжига босди, кўзини хиёл сузиб тили
билан оғзи ичида ниманидир кавлади, четга тунурди.

— Қанчага савдо бўлди? — сўради у бир хўрсиниб олиб.

Ойниса пулга қаради, ўраб олмоқчи эди, яширяпти деб
ўйламасин, деб тўхтади:

— Беш мингга...

— Эчкини пулини берипти, яшшамагур, буюрмасин, —
дея Захро газаб билан очиқ эшик орқали кўчага, сигир кетган
томонга қараб олди.

— Унақа деманг, Захрохон, буюрсин, бузоқлигидан ўзим
катта қилганман.

— Ачиняпсизми?

— Қўлимда катта бўлган, дедим-ку. — Ойнисанинг бўғзи-
га яна тўпдек нарса қадалди, кўзи намланди. — Лунжингизга
нима бўлди, тишингиз оғридими?

— Олдириб келяпман, кўзим мошдек очилди, — дея, Захро
жонланди. — Бир ҳафта азобиши тортдим, қилмаган амалим
қолмади.

— Олдинроқ бормабсиз-да, шунча азоб чекмас эдингиз...

— Уч кун бурун Лабзакдаги сартарошга борувдим,
яшшамагур ичкаридан эшикка занжир ташлаб, хужрасига
тортса бўладими? Аранг қочиб қолдим, тишим ҳам таққа
тўхтади-қолди. Кейин тагин бошлади. Бошқасига бордим.

— Уям хужрасига тортдими? — жилмайиб сўради Ойни-
са.

Захро бош чайқади:

— Укамни эргаштириб борувдим, ўзиям шарти кетиб парти қолган чол экан. Кучи етармикин, деб гумон қилувдим, яшшамагур, битта тишга қўшиб иккинчисиниям суғуриб олди.

Ойниса ўзини тута олмай хахолаб юборди.

— Куласиз,— деди Захро хафа бўлмай.— Жағимни суғуриб олгандек бўлди, яшшамагур. Омбуриям сўлақмондай, оғзимга зўрга сиғди. Хушимга келиб қарасам, оғзим тўла латта, саргарош кимниям бошини қиряпти. Қай алнозда ётган эканман, билмадим, хўп томоша қилишган бўлишса керак, яшшамагурлар. Паранжи ёнишиб олсам бўларкан...

— Укангиз қатта эди?

— Ким билади? Ташқарига чиқсам, кўринмади, шайтонлашимни кўриб, қочворган бўлса ажабмас...

— Юринг, Захрохон, замбуруғдан чой дамлаб бераман,— деди Ойниса қўшнисига ҳам ачиниб, ҳам кулгиси келиб.

— Йўғ-э,— деди Захро орқасига тисарилиб.— Қозонимда лавлаги бор, тапши қалаб кетувдим, қарай. Анови бўғоз жуда суллоҳ...

— Келинми? Сатторжоннинг хотиними?

— Ҳа-да! — жирканиб сўз қотди Захро.— Кўзимни шамғалат қилиб иккита-учтасини гумдон қилади.

— Бошқоронғи-да, Захрохон,— деди Ойниса.— Кўнгли тусайди-да...

«Бўғознинг» тарафини олгани Захрога ёқмади чоғи, у тумтайиб, қошини чимирди, ўзини эшитмаганга солди ва бу гапга чек қўйгандек:

— Бу пулларни нима қиласиз энди? — деди у, Ойнисанинг қўлидаги сармоёга ишора қилиб.

— Бу пулларнинг устида қанча савдолар! — деди Ойниса ва ғусса билан пулларга қараб қолди.— Ойим, қўзичоқ олиб қўй, пўчоқ-мўчоқ биланам тўяди, деяпти, қайдам...

— Каттароқ бўлиб қолса унгаям ем керак,— деди Захро, бунақанги нарсаларнинг фарқига борадиган одамдек қатъий.— Жўжа олинг. Ўнта. Бештаси ўлса, бештаси қолади. Ахлат-гўнг титкилаб, хаш-паш дегунча тухумга киради-қолади. Сўйсангиз — гўшт, тухуми — овқат.

Ойниса ҳақиқатдан жўжаларни миясига ҳам келтирмаган эди, Захронинг гапларида жон бордек кўринади, тирикчиликнинг шундай осон иложи борлигига ўзининг фаросати етмаганидан хатто ўсал бўлди. «Захро тушмагур бало,— ўйлади у хаёлида ҳавас билан қўшнисига тикилиб.— Яшашни биледи, ҳеч қўлидан пул аримайди».

— Нега ўзингиз жўжа боқмайсиз бўлмаса?

— Ким қарайди? — деди Захро бегамлик билан.— Оёгим

бозордан аримайди. Мунуқ об кўйди. Кейин тухумни пойлаб куним ўтсинми?

Захро хо шир бош кўзини момик рўмол билан ташиб олган, бир лўли думоира бўлиб ишииб кетган, кўзлари қойталаш. Легида, ўзи дуркуи, хушбичим, чиройли қиз, кўзларида алданечук юракни шувиллатадиган 66хр бор. Айниқса башанг кийинганида хатто аёллар ҳам ўнга қарайди.

Ҳақиқатдан Захро кўзга яқин қиз, табиатнинг иштифотида бебахра қолмаган, эндигина йигирмага кирмоқда. Захро чайқовчиликка аралашиб кўрди, тажрибасизлик қилиб, бирикки марта милиция қўлига тушди, кейин лавлаги пишириб, бозорга олиб чиқадиган бўлди. Қанд лавлагини қоплаб сотиб олади, кечга томон уйига қайтади, бир челақ лавлагини ювиб, қозонга ташлайди, ўчоққа таппи қалайди, саҳаргача лавлаги тобига етади, шўрвасини сағилга, доини тоғорага солиб, дастурхонга ўрайди, азон пайти укаси кўмагида Чорсуга равона бўлади. Шўрваси ширин, суюқ бўлса ҳам бир оз қувват беради, лавлагига қурби етмаганлар шўрвасидан олишади. Захронинг хатто ўз миждолари бор, пойлаб туришади, хизматларига кета туриб, бир кружкадан ичиб олишади. Харидорлар орасида бақувватлари бор, булар шўрвасини ўзига муносиб кўришмайди, фақат лавлагисидан олишади, гира-шира ҳар томондан ўрмайиб чиқадиганларнинг сони кўп, ана улардан худо асрасин. Булар — кисовур, лўли, гадоисоққа, уруидан келдим, қамоқдан чиқдим, дейдиган тиламчилар, етим болалар, хазонни ўраб чекадиган битлиқи фоҳишалар, кўприк остида - тунайдиған мажруҳлар, бангилар, иштонлари ҳўл, бир бурда нонга ёллашиб, одам ўлдиришдан тоймайдиган қочоқлар...

2

Ҳар куни азонда Ойнисани қайноаси уйғотади. Тўғрироғи қайноасининг саҳар туриши, илқиллаб бўйра босиши, мис човғунининг тарақ-туруғи, кампирининг гулдираб калима қайтариши, саҳар намозига тараддуди — ҳаммаси уқубатларга тўла янги кун бошланишидан хабар беради. Ойниса аплтапил кийинади, девор панасида эримай қолган қор супрасини кўз аранг илғайдиган совуқ ва туманли ҳовлига тушмайди, суна четига қумғон қўйиб қўл-юзини чайди, халта билан йўл-йўлакай артиниб, тунда уйқуни харом қилиб, рўйхатга ёзилиб келган гузар дўконинга чопади. Нон паттаси бўлишига қарамай, барибир шошилиши керак, акс холда, нон тугаб қолади. Тахтадан қурилган дўкон дарчаси кичкина, ичи қоронғи, ёпирилган хотин-халаж, чолу ўспиринлар қий-чуви оламни тутуди, ҳамманинг патта чангаллаган қўллари,

худди оҳанрабо тортгандек, бир томонга, дарчага қия нитилган, бетартиб чайқалади, нон қамайган сари, қўл ҳаракатлари кескинлашади, ҳамманинг кўзи ола-кула, паранжилар сидирилиб, чиммат илиниб қолган бошлар, тўзгилган сочлар, қингир-қийшиқ оғизлар, тушуниб бўлмайдиган чийиллашлар, бўғиқ овозлар, ким тунда ёзилиб навбат олиб кетган — бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ, ўзига нон тегса бас. Қанча болалар, чоллар, кампирлар оёқ остида қолиб кетиб, майиб бўлишган... Ойниса ўзини оломонга уришдан ҳайиқади; балоғатга ета бошлаган ўспиринлар ёшроқ жувон ёнига суқилиб олиб, ҳамма қатори ўкиришади, кўзлари дарчада, қўллари жувон-қизларнинг этини эзгилайди. Маҳалла улуглари тартиб ўрнатиш ўрнига биринчи бўлиб дўконга ёпирилишади. Ойниса печа марталар қон-қон йиглаб уйига бўм-бўш қайтиб кетган...

Ойниса бугун негадир қайнонасининг қитир-қитирини эшитмади. Ёмғир шарросидан бўлса керак, деб ўйлади ва иссиқ тўшакдан чиқишга эриниб, яна бир оз ётди. Бироқ дераза орти анча ёришиб қолибди; кампир ҳам ухлаб қолганмикин? Ё танча элитгимикин? Ҳеч бунақа бўлмас эди-ку. Айвон пардаси доим қия очик, ҳид тўпланмаслиги керак. Ойниса бирон товуш эшитилиб қолар, деган умидда, яна қулоқ солиб ётди, кутгани бўлавермагач ўрнидан турди, кийинди, рўмол тангиди, иссиқ ва оплоқ оёғига пайтава ўраб, маҳси тортди. Эшикни очиб, айвонга чиқди — жимжит, жойнамоз қозикда илиғлик, мис човгун кўринмайди — танчадан ҳали олинмаган, чоғи. Ёки қайнонаси ўз юмушларини бажариб, қайта ётганмикин? Йўғ-э. Албатта уйғонган бўларди. Ахир Ойниса гузарга чопиши билан кампир чойдишга пайраха ташлайди, дон йўқ, чиптани очиб қўндокдаги учта товуқни ташқарига чиқариб юборади, Захро айтганидек, товуқ ахлат-гўнг титкилаб, ўз ризқини ўзи топади...

Ойниса ҳадиксираб тўрга қаради — танчанинг юқори томонида орқасини бериб қайнонаси ётар, осойишта ва тинч эди. Ойниса чўчинқираб кампир бошига борди, эгилди. Рузвон бувининг нафас олиши эшитилмас, бурнининг учи оқарган эди.

— Ойи! — деди Ойниса аввалига секироқ ва ваҳима билан кутди. Кампир жим эди. Ойниса унинг елкасини чангаллаб, силтади. — Ойи! — нидоли товуш билан бақира-ёзди Ойниса, бироқ кампир миқ этмади, қайтага силкитиш натижасида боши чайқалиб, оғзи бир оз очилиб қолди.

Ойниса қайнонасининг паранжисига ўраниб узун йўлак-

нинг бостирма хонаси четидаги токчада мунгайиб ўтирар, Муродхўжа ака ҳадеганда чиқавермас, ёмғир ҳамон тўхтамас, дилни баттар сиқар эди. Ойниса боя дарров қўшиларга хабар берди, бирпасда хотин-халаж йигилди, уввос кўтарилди. Тўй-азада ўз юмушини аниқ бажарадиган аёллар бўлади, улар дод-войга парво қилмай, бундай маъракаларда қилиниши шарт бўлган тадбирларни ўз йўсини — тартиби билан амалга оширадилар, уларга ҳеч ким уни қил, буни қил, деб тоншириқ бермайди; юз йиллаб давом этиб келаётган маросимлар қондаси маълум қолипга тушиб қолган: Шунга кўра вазифалар ҳам таҳсим қилинган бўлиб, ҳар бири ўз бурчини яхши билади. Идиш-товоқ тўплаш, қозон ўрнатиш, ўтин ёрдириш, маҳаллага хабар бериш, мачитга одам чиқариш, отинни айттириш, ювгичини чақариш, кафан ҳозирлаш — барчаси ўз-ўзидан бўлаётгандек туюлади. Замон шунча оғир бўлишига қарамай, кўча аҳли бир зумда тўпланганини, ҳар бири ўз юмушини лом-мим демай адо этишини, якдилликни кўриб Ойниса ичида уларга таҳсин айтди. Агар шулар бўлмаганида, нима қилар эди? Қўли нимага етарди? Ахир ҳаммаларининг ўз ташвишлари бор. Шамси хола биринчи навбатда «Нимангиз бор?» деб Ойнисадан сўради. Ойниса муқаррар нимани сўраётганини билмай, елка қисди. Билганида ҳам нима дер эди, нимаси бор? Нимаики яроқли нарса бўлса-тахмон палагидан тортиб қизи беланган бешиккача — ҳаммаси сотилди, ҳатто эри ўтириб машғулотларга тайёрландиган стулни ҳам бир кило зогора унга айрибошлаб олди. Ҳали кампирнинг қанча маъракалари бор! Кўмишнинг ўзи ҳам чакана гап эмас. Ахир мозор бошидан қайтган товуткашларга бир чойнак чой билан битта нон тортиши керак-ку. Қаёқдан олади? Бисотида нимаси қолган?..

Ичкари уйнинг ўртасига жасадни ётқизиб, устига чойшаб тортиб қўйишди.

Шамси хола билан Ойниса тўрга ўтириб, сандиқ олдида чўнқайишди.

— Бир нарса бор, — деди Ойниса камзулининг ич чўнтагидан сандиқнинг калитини чиқара туриб.

— Нима?

— Ҳозир, — дея, Ойниса сандиқни очди ва бўм-бўш сандиқ бурчагидан латтага ўроглиқ бир нарсани кўрсатди.

— Бу нима?

— Тиллақош, — деди Ойниса ва буюмни қайта ўрамай, тиззасига қўйди. — Бувимдан ёдгорлик. Тишим қавагида асраб юрувдим, қизимга асқотар, деб.

Шамси хола ўйланиб қолди.

— Сандигингиз қадимий экан, нақшини қаранг, — дея

сандиққа ишора қилди. Сандиқ ҳақиқатан қадимий, жуда нафис, дид билан ишланган бўлиб; ялтироқ тунуқ тасмачалар ҳар томонга ой нуридек югурган, ҳар ерида янғирез кубба ва тўқачалар билан безалган эди.

— Бу қайнонамники, — деди Ойниса ва савол назари билан Шамси холага тикилди. — Ўзига буюрар экан-да.

— Шуни пулласаям бўларди-ю, энди кеч, улгурмайсиз, — деди ниҳоят Шамси хола. — Бадавлат қўшни бўлганида, ишқаб кўрардик, устидан пул бериб турарди. Мана бунингиз, — дея Шамси хола Ойнисанинг тиззасидаги танинган тизза кетади. Ўзи қинчоққа ишора қилди, — яхши матоҳ экан, ҳайф қилди. Ўзи тоза нарсами, ясама эмасми?

— Қайдам, — деди Ойниса шубҳаланиб. — Қадимий-ку. Эскилар ясама қилишдан ҳайқишган.

Шамси хола ҳайрон бўлди:

— Тиллақош дедингизми?

— Ҳм, тиллақош, — таъкидлади Ойниса.

— Ҳаммаси тиллами?

— Қайдам...

— Ҳаммаси тилла бўлса, бу — бойлик-ку. Насл-насабингизга етади.

Ойниса иккиланиб қолди. Айвондан аёлларнинг увиллаши, хизмат қилувчиларнинг ҳайқирғи эшитилди, ҳозир тиллақошнинг ясама-ясамамаслиги ҳақида бош қотиришнинг мавриди эмас, шошилиши керак эди.

— Майли, ясама бўладими, йўқми, ҳар қандай тошлари бор-ку, нечта ёқут, — деди Ойниса шубҳаларга чек қўйган бўлиб...

Мана, ҳозир Ойниса Муродхўжа аканинг йўлагидан мусофир гадодек мунгайиб ўтирар экан, нима жавоб олишни тахмин ҳам қила олмас эди. Лекин бир нарсага Ойнисанинг имони комил — Муродхўжа ака тақинчоқни олгудек бўлса ҳам Ойнисанинг чорасизлигидан фойдаланиб, молни ерга уришга, нархини пасайтириб, арзимас чиқим азига яхши буюмлик бўлиб қолишга ҳаракат қилади, бу камлик қилганидек, огир найтда ёрдам қўлини чўзган мурувватли шахс қилиб ўзини кўрсатади.

Шу пайт икки табақали огир, ўйма нақш билан безалган эшик ортида аёл кишининг йўталиши, яқинлашиб келаётган қадам товушлари эшитилди. Эшик очилгач, остонада бошини сатаиғ дурра билан тапғиб олган, икки чаккаси гажакли чиройли жувон кўринди. Унинг юзи оппоқ, қошлари зулукдек қоп-қора, қайрилма кинриклари қуюқ бўлиб, эгнидаги духоба камзули остидан атлас кўйлаги кўриниб туради, амиркон маҳсинга кавш илиб олган эди. Ойниса жувонини кўриб, ўрнидан қўзғолди.

— Ассалому алайкум, — деди Ойниса, чачвонини очиб.

— Келинг, дея жувон майин жилмайди. — Киран экансиз.

Хўш, дея Ойниса жувонга эрганди.

Улар йўлка бўйлаб бирин кетин ҳовли ичига кириб боришди, икки томони хоналардан иборат иморатнинг елка баравар баландликдаги ойнабанд даҳлизининг зинаси олдига келганларида жувон тўхтаб, эшикни кўрсатди:

— Даҳлизга чиқсангиз ўнг томонда эшик бор, — деди у майинлик билан. — Ўша уйга кирасиз. Қутянтилар. Кираверинг, тортинманг.

Ойниса қуллуқ қилиб, икки поғона чиқди ва тўхтаб, жувон томон ўгирилди:

— Юзимни очмасам бўладими?

— Ихтиёрингиз, — деди жувон одоб билан. — Кираверинг.

Ойниса чачвонни юзига ташлаб кўрқа-писа ичкари эшикни очди.

— Келинг, синглим, кираверинг, — деди хонанинг тўридаги тапчанинг юқори томонида ўтирган савлатли киши.

Парашига унча ўрганмаган Ойниса эшик раҳига урилиб ичкари кирди, «ассалому алайкум», дея кавшхона четига чўнқайди.

— Ваалайкум ассалом, — деди Муродхўжа ака. Бу — дўнгпешана, чайирқовоқ, йириккўз одам бўлиб, ҳали эллик ёшдан ошмаган, ўта салобатли эди. Қирилган сочининг ўрни кўкиш, забардаст бошида мошранг духоба дўппи, елкасида қумсабзи чопон, ўткир шаҳло кўзлари қуюқ қошлари остида чуқур жойлашган, ёноқларини шойи индекс нозик қонтомирлари қизартириб турган оқ юзи тиниқ эди. — Қампирни топшириб қўйибсиз, худо раҳмат қилсин, — деб у юзига фотиҳа тортди.

Ойниса ҳам чачвон остида қўлини жуфтлаб, дуо қилди.

— Бандалик, — деди Муродхўжа ака. — Иложимиз қанча, сингил?! Ҳамманинг бошида бор бу савдо.

Ойниса пиқ-пиқ йиглади, енгил билан бурнини чимдиди, кўзини артди.

— Неччи ёшда эдилар раҳматли?

— Олтмиш бирда, почча, — ютиниб жавоб берди Ойниса. — Соппа-соғ эдилар кеча...

— Бундай ажал ҳам худонинг каромати, — деди Муродхўжа ака чой хўшлаб. — Замон оғир, бетоб ётиб қолсалар, нима қилар эдингиз? Сизларга оғирлари тушманти, ёзгирманг, худонинг қаҳри келади. Ана шу урушда қирон бўлаётган қанчадан-қанча йигитлар нима кўрипти бу дунёга келиб?

— Ёзгираётганим йўқ, — деди Ойниса, зўрға овоз чиқариб. — Тўсатдан бўлганидан эсанкираб қолдик. Угиллари келса нима дейман?

— Нима дердингиз? Ажал олдида ҳаммамиз ночормиз.

— Қарамапсан, деб таъна қилармикин...

— Тушунади, — деди Муродхўжа ака тасалли бериб. — Муаллим-ку. Сиз буёгини ўйламанг, бўлар иш бўлди, тирилтиришнинг иложи йўқ. Сиз болаларингиз отасини ўйланг, эрта-кеч дуони қанда қилманг, омон-эсон келсин.

— Қани энди худонинг раҳми келиб...

— Қачон чиқарилади? — сўради Муродхўжа ака гапни чўзгиси келмай.

— Пешинга, дейишди, — деди Ойниса ва жимиб қолди. — Маросимлари бор. Бошим қотиб қолди.

— Маросимлар... — нохуш қайтарди Муродхўжа ака. — Расм-русумларнинг нима кераги бор? Ҳозир замон кўтаради-ми?

— Итмас-ку, почча, — деди Ойниса дадил тортиб. — Шўрлик ойим бу дунёга келиб нима кўрибдилар гамташвишдан бўлак.

Муродхўжа ака аслида расм-русум, урф-одатга қарши одам эмас, ҳатто тарафдори ҳам. Аммо бунақанги маросимларни ўзига тўқ одамлар қилса, ярашади, зеру забарни қаланги-қасангиларга ким қўйибди, деб ўйлайди. Шунинг учун Ойнисанинг «итмас-ку» дейиши Муродхўжа акага ёқинқирамади.

— Атаган ул-булингиз борми? — деди у бепарво тарзда.

— Қаёқда! Шундай замонда атаган нарса бўладими? Биттагина сигирим — шуниям боқа олмадим, ҳаром ўлишига сал қолди.

— Ҳа, молингиз ҳам бизга нотинчлик келтирди, — деди Муродхўжа ака. — Молмас, ғирт ташвиш сотиб олган эканмиз ўз пулимизга. Ем беришувди, ҳазм қилолмай тиррақи бўлиб қолди, уни одам қилгунча яна қанча пул сарф бўлди. Икки баравар қимматга тушди. Сал ўзига келганидан кейин соттириб юбордим.

— Бузоқлигидан қўлимда катта бўлувди, — деди Ойниса ачиниб.

— Хўш, мақсадга ўтайлик, — деди Муродхўжа ака. Ойниса қоп ичида ўтирган одамдек, бу томон бурилди — муддаони айтидиган пайт келди. — Хизмат, сингил?

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, почча, — дея ган бошлади.

— Хўш?

— Бир оз қарз сўрамоқчи эдим, — деди Ойниса ийманиб. — Ўлик чиқди, йўқ деманг, почча, юзим шувут бўлмасин.

Бир амаллаб қайтарарман, қурбим етмаса, саңдигим бор, қадимий, нўлатдек қаттиқ, безаклариям бор.

Ҳозир саңдиқ оладиган замонми, сингил. Унга қайси бисотингги солардинг киши.

Укангиз омон эсон қайтса, қутулиб кетар, почча...

Муродхўжа ака ҳозирги пайтда «қайтса» деган гапга ишонмайди, ахир уруш-ку — қиргин! Тўрттадан биттаси қайтгани — у ҳам гумон. Қайтаётганлар ҳам чўлоқ, ярадор, ишга ярамайди, уларнинг топгани ўзларининг кундалигига етмайди-ку, қарздан қутулишлари қаёқда.

— Уйдагиларга айтдим, бир челақ сўкоши чиқаришади, деди Муродхўжа ака Ойнисанинг гапига чан бериб. — Шундан ортиқ нарса ваъда қила олмайман, синглим. Замон қанақа, ўзингиз кўриб турипсиз.

Ойниса тиллақошни охири иложсиз чора сифатида ушлаб турувди, бўлак ҳаракатлари самара бермади, энди шуни очинга мажбур бўлди.

— Бир нарсам бор, шуни гаровга олинг бўлмаса, — деди у.

— Нима? — Қизиқиб сўради уй эгаси ва сал қаддини ростлаб, бўйинни чўзди.

Ойниса ўроғлиқ нарсани чачвон остидан чиқариб гиламга қўйди, латгани очди.

Муродхўжа ака тиллақошни кўриб бир қадар ҳаяжонга тушди, сакраб бориб қўлига олгиси, синчиклаб кўриб иқроп бўлгиси келди, бироқ бу ҳаракат буюмга алоҳида эътибор уйғотгандек туюлмасин, деб жойидан жилмади.

— Нима у? — ўзини билмаганга солиб сўради уй эгаси.

— Тиллақош, почча.

— Тақинчоқми?

— Хм. Аёлларники.

— Қаердан бу нарса? Қаттан олгансиз?

— Бувимдан ёдгөрлик, — деди Ойниса чачвон остидан, Муродхўжа аканинг ҳолатини кузатиб. — Қадимий безак. Бухороники. Қиматбаҳо нарса.

— Заргарга кўрсатганмисиз?

— Йўқ. Шунақа дейишувди.

— Балки ясамадир, тозамасдир?

— Кўзлариям бор, почча, қаранг, ҳаммаси ёқут, дур.

— Шишаям бўлиши мумкин, — деди Муродхўжа ака, аммо шу айтганидан ўзи пушаймон бўлди, чунки бу жувон жаҳл билан шартта чиқиб кетса, олиб бориб заргарга кўрсатса, заргар юлиб олади, огзидан чиққанини беради, шунинг учун жуда моҳирона муомила қилиш лозим. Бундай нарсани қўлдан чиқариш бефаросатлик-ку. — Менга қаранг, сингил. Мен, майли, харажатларингизга етгули маблағ

берай. Бугун-ку кўп кетмайди, ювгичи, отин, гўрков — шуларга берилади, ўлик чиққан уйда қозон тўнтарилиб қўйилади. Ҳиммат қилган қўни-қўшниларникидан суёқ ош чиқади. Мен уйдагиларга айтаман, сўкоши билан икки қадоқ чой, бир сават нон элтиб беришади. Тежаб, ён-берингизга қараб ишлатинг, қутига солиб, қулфлаб қўйинг, жуда зарур бўлганда, отин олдига, домла-эшон кирганида патнисда чой билан қўйдирасиз, тушундингизми? Ким тиловат қилгани кирса, олдига нон ушатаверманг. Ҳозир ким кўп, сангилар кўп. Ҳамма маросимларини ўтказаман деяпсиз, бу хайрли иш, раҳмат, кўп орийтли келин экансиз. Укамиз омон-эсон қайтса, садоқатингизни айтамиз. Аммо-лекин ҳали ойингизнинг еттилари, йигирмалари, қирқлари-ю, йиллари турипти, қимматбаҳо буюмим бор, деб ўзингизни йўқотиб қўйманг, тежолни бўлинг. Ҳали бу буюмингизни заргарга кўрсатиш керакдир. Балки шунча харажатни кўтармас ҳам. Балки жездир. Шишадир. Ҳа, майли, — деди Муродхўжа ака, жувон эътироз билдиришидан ҳайиқиб. — Буёғи ўз йўли билан бўлаверади. Агар нарсангиз арзигулик бўлмаса, камини берарсиз, агар арзигулик бўлса, ора очиқ бўлиб кетар. Ҳозирча мана буни ола туринг, — дея Муродхўжа ака ёстиқ тагини титкилади, эгилиб нималардидир санади, қўшди, олди, ниҳоят, калласини кўтарди. — Яқинроқ келинг.

Ойниса ўрнидан туриб кавшхонага калишини ечди, танча томон яқинроқ борди.

— Мана, беш юз сўм, — дея Муродхўжа ака бир даста пулни танча устидаги майиз сочилган патнисга ташилади. — Билиб қўйинг, нон билан чой алоҳида, бу ерда беш юз сўм. Юз сўм ювгичига, юз сўм отинга, юз сўм гўрковга — гўрков кам деса, яна эллик сўм қўшинг, иши оғир. Қолгани чакана харажатга. Тушундингизми?

— Тушундим, почча, — деди Ойниса тик турган ҳолда ва эгилиб латтага ўроғлиқ тиллақошни танча четига қўйиб, пулларни олди.

— Бора қолинг энди, ҳали бошингизда юмушингиз кўн.

— Раҳмат, почча, худо хайрингизни берсин, — дея Ойниса ўғирилди.

— Менга қаранг, синглим, — деди Муродхўжа ака нимадир эсига тушиб. Ойниса тўхтади. — Манави нарсани агрофдагиларга айтиб ўтирманг, бўнтими? Билган уидоқ, билмаган мундоқ, дейди, гап айланади. Ўзингизга ортиқча машмаша орттириб нима қиласиз?

— Нима дей?

— Мени айтинг, Муродхўжа ака ҳиммат қилдилар дегн, уёғи билан ишингиз бўлмасин.

— Одамлар гап қилади, — деди Ойниса бир оз ўйланиб.

— Нима деб, гап қилади одамлар?

— Ахир ҳозирги замонда бекордан-бекорга ҳиммат қилиш... мен кимман сизга, шунча инъомга эга бўлиб?

— Мен бу ёрдамни фақат сизга қилаётганим йўқ, қанчаларга кўмак берганимни ҳамма билади. Қолаверса эрингиз билан салом-алигимиз бор, болаларимни ўқитган. Ўша укамизнинг табаррук оналари, хайру эҳсон — ҳам қарз, ҳам фарз.

— Майли, — дея Ойниса гапга чек қўйди ва бояги тахминлари тўғри чиққанига ажабланмади ҳам. Бу одам бировга шунчаки ебкетарга бир чақа бермаслигини ҳамма билади. Иложи бўлса, бировнинг оғзидагини юлиб олади, унинг устига ўзини ҳимматли қилиб кўрсатиш учун мана бунақа ташвиқотлар юритади.

— Бирпас ўтиринг, шу ерда бўлса ҳам тиловат қилиб қўйи, бир оздан кейин хизматга кетаман, маросимда қатнаша олмайман, — деди Муродхўжа ака. Ойниса чўнқайди ва тиловат тугагач, ўрнидан турди, хайрлашиб чиқиб кетди.

Шундагина Муродхўжа ака тиллақош ўроғлиқ латтани олиб кўришга киришувди ҳам дахлиздан оёқ товуши эшитилди. Муродхўжа ака буюмни ёстиқ остига тикди, эшик томон қаради.

— Ада, чойингизни янгилаб келайми? — ичкарига бош суқиб сўради бояги чиройли жувон. Бу Муродхўжа аканинг қизи Муқаддас, ичкуёв эри ва битта қизчаси билан шу ҳовлининг четига қурилган алоҳида дахлиз — айвонли уйда яшар эди.

— Йўқ, — деди ота ва қўли билан қизини, бери кел, деб чақирди.

Муқаддас пойгакда кавшини қолдириб, юқори чиқди, танчанинг ёнида чўккалади, савол назари билан отасига тикилди.

— Эринг кетдими? — сўради Муродхўжа ака асосий мақсадга ўтиш олдиан.

— Йўқ ҳали, — деди Муқаддас, нимани тахмин қилишни билмай. — Сиз билан саломлашмасдан кетармиди. Нимайди?

— Муни кўр, — дея отаси ёстиқ тағидаги ўроғлиқ нарсани олиб, қизининг олдига қўйди.

— Нима бу? — тушунмай сўради Муқаддас.

— Оч-чи, — сирли жилмайди Муродхўжа ака.

Муқаддас хавотир қизиқиш билан ўрамни очди ва ялтироқ нарсадан кўзини ола олмай, тикилиб қолди.

— Тиллақошми?

— Ҳм. Тиллақош.

Муқаддас безакни қўлига олди.

— Қалай?

— Тоза нарсага ўхшайди, — деди у безакни уёқ-буёққа айлаштириб. — Бояги паранжили жувон олиб келдими? Ким экан ўзи?

— Аҳамияти йўқ, — деди Муродхўжа ака, бошқа нарсага алахсишни истамай. — Тақиб кўр-чи.

Муқаддас ўрнидан туриб токча олдига борди, у ердаги ойнага қараб, безакни пешонасига қўйиб кўрди, бошини икки томон буриб, ён томонларига қаради, қўлини икки чаккасидан олмай отаси томон бурилди. Муқаддас ўзи чиройли нарса, айниқса кичик дурра устидан пешонасига тожланган тиллақош ҳусини яна очиб юборди.

— Ярашдими, ада?

— Шундоқ нарса ярашмайдими? Ярашди.

Муқаддас қайтиб келиб яна жойига чўккалади, безакни латтага қўйди.

— Олайми? — қизига синовчан тикилиб сўради Муродхўжа ака.

— Энди, ада, бу ўлик мол-да, — деди Муқаддас бир оз ўйланиб.

— У нима деганинг? — таажжубда сўради Муродхўжа ака. У қизидан бунчалик сипо муносабатни кутмовди, дили андек озор чеккандек бўлди. Қовоғини солди.

— Бу нарса фақат тўй-ҳашамда тутилади-да, ада, — деди Муқаддас одоб билан. — Кўча-кўйга тақиб чиқа олмайсан киши.

— Мулк-ку.

— Қелинингизга тортиқ қиларсиз, — деди Муқаддас содадиллик билан. — Олаверинг. Қимматбаҳо нарса экан, бисотда асқотади.

Муродхўжа ака безакни қўлига олиб, яна бир бор синовдан ўтказди, кейин ўраб, ёстиқ тагига яшириб қўйди.

— Мамагга айт, извошни чиқарсин.

— Хўп. — Муқаддас хурсанд бўлиш ўрнига негадир яна ҳазинлашиб, хонадан чиқиб кетди... У ҳовлига тушганида, наридан погонсиз шинель ва юлдузли телпак кийган эри Ҳошимжон бу томон қайнатаси билан кундалик саломини бажо келтириш учун яқинлашар, ўзи паст бўйли бўлса-да, шинели уни анча новча кўрсатар эди. У ҳозир адасининг даргоҳига кириб, бир пиёладан чой хўплашади, ҳол-аҳвол сўрашади, кейин омин қилиб икковлари ўринларидан кўзгагишади. Муродхўжа акани соябони кўтарилган бўлса-да, Мамагнинг ўзи ёмғирда шумшайиб ўтирган фойтун кутаётган бўлади. Муродхўжа ака Бодомзор, Юнусобод

дахаларидаги барча тегирмону обжувозлар устидан хўжайин, бозор мудирини. Ҳозир фойтуннинг духоба кўрпача ташланган кажавасига ўтириб, қўл остидаги «корхоналарни» назорат қилиш билан бирга оладиганини олиб, берадиганини бериб тушга яқин қайтиб келади. Уй хизматидагилар, югуриб чиқишмайди, хўжайин қопу қутиларда келтирилган «ризқ-насибани» кечқурун, қоронғи тушганида олиб келади. Ана унда қўл-қўл қилиб нарсаларни уйга ташишади, Гулсум опанинг назоратида тортиқлар саранжом қилинади: чой, газлама, дон, қандолат-мева, ёғ — ҳаммаси ўз жойини топади, хужрага яна қулф тушади

Хошимжон «Тупроққўргон»га жойлашган аллақандай ҳарбий гарнизон омборида таъминотчи бўлиб хизмат қилади. Қайнатаси жойлаб қўйган. Ҳам ҳарбий хизматдан, ҳам урушдан олисда. Унга бириктирилган юк машинаси кун-уззукун у базадан-бу базага, аэродрому вокзал омборларига қатнаб, ҳарбий қисмларни барча керакли нарсалар билан таъмин қилиб туради. Қўлқопу тамакидан тортиб, қоракўл телпак ва океан балиғигача. Унинг юк машинаси ҳам бўш қайтмайди — кўмир, сарийёғ, керосин, саксовул, совун, жун адёл, хиром этик, қулоқчин, чуррак, қуруқ мева, ҳатто чинни сервис, соат, момиқ шарф-рўмоллар, тулки астар чарм пўстий наби ўлжа олинган моллар ҳам келади. Пар ёстиқ, чойшаблар кўпайиб кетганидан кейин Муродхўжа ака бунга ўхшаган нарсаларни бозорга чиқариб пуллатирадиган бўлди. Албатта топиш-тутиш борасида Хошимжон қайнатасидан хийла ўтиб кетди, аммо бари бир ундан хайкиб туради. Ахир ким Хошимжонни қанча чиқимлар билан шу хизматга жойлаб қўйди? Қайнатаси. Шунча мол-дунёга ким эга қилди? Қайнатаси! Ким уни урушдан — ўлимдан олиб қолди? Қайнатаси! Киши боласи кўрса суқи кирадиган ойдек кизиши қўйнига солиб қўйди! Пуф, деса, битта эмас, юзта Хошимжонларни тумтарақай қилиб ташлайди. Унга салом бермай, сажда қилмай кимга қилсин?! Қалондимоғлик ярамайди, бир дақиқада тушига кирмаган, хаёлига келмаган ишлар бўлиши мумкин: барча имтиёзлардан ажралади, штраф батальонига бадарга қилишади ҳам, уёқдан омон қайтишдан кўра, қайтмаслиги аниқ. Қайтганида ҳам бу ерларга келиб нима бўларди? Ўзи чаласавод, тегирмоннинг гардини ютиб юрган нотавон бир кимса бўлса. Йў-ўқ! Қайнатасининг пойи қадамига сажда қилиши, чангини ялаши керак...

Қайнатаси шунақа зўр одам, қўлидан ҳамма нарса келади, қанча унинг ҳурматини ўрнига қўйса, шунча рўшнолик кўради. Ҳали истиқболида яна қандай мунаввар қунлар борикип? Ишқилиб, ўйларди Хошимжон, уруш тугамасин.

Қизчаси Озода бешикда эди, Муқаддас эрини кузатгач, бирров онасининг олдига кирди. Гулсум опа чироқни ўчирмай танча бағрида араб алифбосида босилган «Ўтган кунлар»ни ўқиб ўтирар эди, Муқаддасни кўриб бошини кўтарди.

— Кетишдими? — сўради Гулсум опа.

— Кетишди, — дея Муқаддас бориб танчага ўтирди.

— Холида кўринмадими?

— Йўқ, ҳали чиққани йўқ, — деди Муқаддас титраброқ.

— Тоби қочиб қолгандир.

— Шибириб олса бўларди, — деди Гулсум опа, атрофга кўз югуртириб. — Кеча пешиндан нари шипирги теккани йўқ.

— Ўзим шипирарман, — деди Муқаддас эринчоқлик билан иягини танча четига босиб. — Неччи марта ўқидингиз шу китобни, опа? Ёд бўлиб кетгандир. — Қизи очиқ кўнгилда айтяптими ё киноя қияптими, Гулсум опа англай олмай, индамади.

— Яхши китобни неччи марта ўқима, ҳар гал янги фазилати чиқаверади, — деди ниҳоят Гулсум опа ва духоба қалпоқча кийдирилган чойнакдан ўз пиёласига чой қуйиб хўплади.

Гулсум опа ўтирган хона кўп жиҳати билан Ўзбек ойимнинг уйини эслатади: гир атрофи ганчдан ўйиб безакланган ҳашамдор тоқчалар, тоқчадаги чишни идишлар, ажойиб гуллар битилган палак, дорпеч, сўзаналар, йилтироқ сандиқлар устига таҳланган шойи кўрпалар, пар ёстиқлар, гиламлар ва хонанинг тўридаги духоба кўрпа ёпилган танча устида мис баркаш, ликончаларда турли мевалар... Бу хона аввал Гулсум опа билан Муқаддасники эди. Муродхўжа ака пастдаги уйда тунарди. У ерда голланд печка ва ханик бор. Кундузи эрининг шамаси кифоя — шундай қудратли одамнинг гапини икки қилиб бўлмайди — Гулсум опа кечаси Муқаддас обдан уйқуга кетганида, секин туриб, эри ётган пастдаги уйга ўтади.

— Невара кўрган одамлар, шунақа ишлар қилиб юришимиз айбмасми?

— Тур, уйингга чиқ, — дейди эри хирси қониққандан кейин гапга мажоли йўқдек.

Гулсум опа ханикка бориб ювинади, артинади, боя йўл-йўлакай итқитилган кўйлак-лозимни йигиштириб кийинади, эшик зулфини эҳтиётлик билан очиб, ўз уйига чиқиб кетади, ширин чарчоқ оғушида ухлаб қолади.

Ҳамон ёмғир шивалаб ёғар, қора булутлар ҳаммаёқни қамраган, куртаклари гуручдек бўлиб қолган дарахтлар титраб тургандек туюларди.

Муқаддас зипадан настига тушиб, куҳ қилди, оғзидан ҳовур тарқалди. Март ойининг ўрталари бўлишига қарамай, ҳаво ҳали совуқ эди. Муқаддас қўлларини қўлтиғига суқиб, ивиб кетмаслик учун уйга югурди. Ошхона тёмонда кимдир — Холидами, Замира холами сатилларни даранглатиб юмуш қилар, ошхона эшигидан ҳовур аралаш тўтуи бурқсиб чиқарди.

Муқаддас уйга кирганда у ерда Холида хона супуриш билан банд, Озода ётган бешик қимирлаб қўяр, гаврапўш тўлқинланар, йиғи товуши эшитилмас эди.

— Ассалому алайкум, опа, — деди Холида ишдан тўхтаб.

— Ваалайкум, — деди Муқаддас пойгакда кавишини еча туриб. — Шўттамидинг?

— Қарасам, ойиношамларнинг олдиларида экансиз, — деди Холида узр оҳангида. — Бу хонани йиғиштириб қўя қолай, дедим.

— Озода уйгоқми?

— Ҳали кирсам уйгоқ экан. Қўлини бўшатиб қўйдим.

— Нега юзини очиб қўймадинг?

— Уй шипирияшман, чанг тегмасин дедим.

— Яхши, — деди Муқаддас ва бориб бешикни очди.

Озоданинг йирик, юмалоқ кўзлари очиқ, онаси гаврапешни очгандан кейин жингалак бошини уёқ-буёқ ўгира бошлади, онасини кўриб, кучанди, юзи қизариб кетди, бир зумда йиғи келди, кўзлари ёшланди. — Ҳозир, ҳозир — дея Муқаддас камзулини ечиб, қўлтигининг тагида чоки сўкилган қўйлаги ичига қўлини юборди, эмчагини чиқарди, қорамтир учини қизининг оғзига олиб борди. Озода оғзи-бурни билан юмшоқ иссиқ эмчакка кўмилиб, эма бошлади.

— Опа, менда ишингиз йўқми? — пойгак тёмонда қаддини ростлаб сўради уйини сунуриб бўлган Холида.

— Самоварда сув борми, Озоданинг нарсаларини юваман?

— Бор, опа, — деди Холида ҳозиржавоблик билан. — Камайиб қолган бўлса, яна сув қўйиб қўяман.

— Майли, ойимникигаям кир, ҳаммаёқ ивирсиб ётибди, — деди Муқаддас чиқиб кетишга ҳозирланиб турган Холидага.

— Хўп, она, ўзимам ўша ёққа ўтмоқчи эдим, — деди Холида ва қўлтиғига супурги қистириб, пойгакдаги хонандозни олди, калишини кийди.

— Майли, боравер, самовар қайнаса, айтарсан.

-- Хўп, — деб Холида чиқиб кетди.

Озода онасининг кўкрагини тўйиб-тўйиб эмар, қоп-қора кўзларини Муқаддаснинг юзидан узмас, айниқса эмишдан бир зум тўхтаб онасининг кўзларига тикилганида дилидан аллақандай ўйлар ўтгандек туюлар, таъна қилгандек бўлар, онасини изтиробга соларди. «Ишқ меваси», ўйларди Муқаддас қизчасининг пешонасига ёпишган жингалаklarини силаб. Шунчалик отангга ўхшайсанми, қизим? Уям шунақа жингалак соч. Кўзлари шахло. Сеникидек қиррабурун. Малоҳатлигиyam ўтипти, отанг ҳам бугдойранг эди. Агар Ҳошимжондан бунёд бўлганинда, сочларинг малла, ўзинг саргиш бўлардинг... Отанг қайларда юрганикин? Тирикмикин? Дайди ўққа чалинмадимикин? Бечора, боласи борлигиниям билмайди ҳам. Ишқилиб, ажали етмаган бўлсин, омон қайтса нималар қиларкин? Наҳот, девор-дармиён ота-бола бир умр бир-бирини билмай ўтишса?..

Ишқомзор боғнинг этагида кўп воқеалар гувоҳи, маълум жиҳатдан машъум айвонча бўлиб, унинг тўрт тарафи очик, ёнидаги доим суви тинмайдиган ариқ ўтган; томида ёнғоқ, офтоб тушмайдиган тагида баргак, узум қуритилади, кеч куз қишга хашак гамланади. Баъзан ёзнинг иссиқ палласида хопадон аъзолари шу айвончага жой қилдириб, жазирамадан жон сақлашади — атроф очик, шабада тинмайди, ариқнинг салқини келиб туради.

Бундан икки ярим йил муқаддам балогат бўсагасида турган Муқаддас шу айвончада ёлғиз ўзи имтиҳонларга тайёрланиб ўтирар экан, ўқтин-ўқтин хаёллари чалғир, аллақайларга учириб олиб кетар эди. Муқаддас бу йил тўққизинчи синфни тугатади, ўн еттидан ошди, бунинг ёшида онаси битта фарзандлик бўлган экан. Акаси ҳозир мўйловини қирадиган бўлиб қолган, яқинда ўрта мактабни битиради. Акаси билан бирга ана у девор ортидаги қўшниси Ўлмас ҳам ўнинчини тугатади, улар ўртоқ, кўпинча шу айвончада дарс қилишади, шу ерда шахмат ўйнашади, чекишади, ётиб қолишади. Баъзан Муқаддас буларга овқат олиб чиқиб берганида беихтиёр кўзи Ўлмасга тушади, Маъсуд дастурхон ёзаётган пайтида, Ўлмас бир лаҳза Муқаддасга қараб олади. Шунда Муқаддаснинг юраги алланечук бўлиб кетади. Ўлмаснинг отаси фронтда, иккита синглиси бор, онаси дўппи тикиб, рўзгор қилади. Ўлмас оилада тўнгич фарзанд, ниҳоятда чиройли, ақлли йигит. Мактабда ҳам аълочи, Маъсуд кўпинча шунинг кўмагида дарс қилади...

Муқаддас бешикка бағрини бериб қизчасини эмизар экан, бу азобли ўйлар унга ҳаловат бермас, ҳар қанча қувимасин, ёприлиб келаверар, Муқаддас бу осуда ва аламли хотиралар

гирдобида гарқ бўлар, улардан кайф сургандек тарк этишга ошиқмас, ҳозирги аҳволини ўйлар, ўзини гуноҳкор сезарди...

Айвончада дарс тайёрлаб ўтирган Муқаддаснинг хаёли яна бўлинди, ногаҳонда унинг назари ариқнинг бўйидаги шотутга туниди. Жийдадек мевалари қорайиб қолишти, демак етилишти. Муқаддаснинг татиб кўргиси келди, яланг оёқ дарахт остига борди. Силкиб кўрди, шотутнинг банди қаттиқ бўлади, тўкилмади. Жазм билан келгани учун қайтгиси келмади, тирмашиб дарахтга чиқа бошлади, қўшни девордан ҳам баландлашди, кўзи жўхорига сув қўяётган Ўлмасга тушди. У шимини тиззасигача шимариб олган, қўлида кетмон, қўйлақсиз бадани тердан ялтирар, пухта пайлари ҳаракат қилганида чайирлашар, соғлом кучидан далолат берарди. Ўлмас ҳам Муқаддасни пайқаб, кулиб қўйди, қизнинг юраги яна алланечук бўлиб кетди, кўзини олиб қочди, мевалари қорая бошлаган шохнинг юқорисига секин тармашди, бироқ оёғи сирганиб кетди. Ўлмаснинг қулоғига Муқаддаснинг «А-а» деган товуши, шотут шохининг қарсиллагани ва гун этиб ниманингдир ерга урилгани яққол чалинди, у кескин бурилиб, девор ортидаги дарахтга кўз ташлади — безовта-ланган шохлар тўлганар, Муқаддас кўринмас эди. Ўлмас кетмонни улоқтириб, деворга отилди, бир сакраб устига чиқиб олди — Муқаддас пастда, ариқ бўйидаги ўтлар, шох-шаббалар орасида қимирлай олмай инграб ётар, қўйлаги йиртилиб кетган, иккала қўли остида қолган шекилли, ғалати алфозда эди. Ўлмас дарҳол девордан сакради, бир хатлаб ариқдан ўтди, ҳовлиқиб Муқаддасга ёпишди.

— Муқаддас! Нима бўлди? — деди Ўлмас қизни ўгириб. Унинг тилинган юзидан қон сизгир, ранги оппоқ, лаблари кўкарган, кўзлари оғриқдан сузилган эди. У аранг инграб кўзини юмди. Ўлмас қизни даст кўтариб, айвончага олиб чиқди, кўрпачага ётқизди, югуриб бориб, дўнписида сув олиб келди, қизга сенди. Муқаддас сесканиб, яна ингради, зўрға кўзларини очди, тўпланиб қолган ёшлари тирқираб сизгиган қонга аралашди, ёқаси остига оқди. Ўлмас қизнинг бошини кўтариб, лабига ҳовучини олиб борди.

— Сув хўпланг, Муқаддас, — деди Ўлмас ва ҳовучининг четі билан қизнинг лабларини йириб, оғзига сув қуйди. Муқаддас сувни қўлт этиб ютди, йигитга тикилди. У қизнинг елка аралаш бошини ўзининг яланг бағрига босиб турар, бир кўксига ботиб турган қизнинг қулоқ-юзи йигитнинг бесараважом юрак уришини эшитар эди.

— Қаерингиз оғрияпти, Муқаддас? — Ҳаяжондан энти-киб сўради Ўлмас. Муқаддас индамади, оғриқ тарқай бошлади чоғи, кўзларини юмди, енгилроқ нафас олди. Йигитнинг

жўшқин бағри ором бергандек, оғриқни енггандек туюлди, бу асно нақадар яхши эди...

Ўша куни кечаси билан Муқаддас тўлғониб чиқди. Унинг ожизгина қалбига майин сурон билан кириб келган туйғу ёки ўша мана шу ожизгина қалбида туғилган эҳтирос баҳор нурларида лоп этиб очилиб кетган гулдек гуркирар, аллақандай гирдобларга тортар, энтиктирар, қувнатар ва чўчитиб, дилини ларзага солар, ҳатто лат оғриғини ҳам сездирмас эди. Яхшиям айвончага жой қилдирган эканмиз, ўйларди Муқаддас, яхшиям тутдан йиқилдим. Энди дарс баҳона, кунимни айвончада ўтказаман, ҳеч ким шубҳа қилмайди, мен эса қўлим бўшаши билан ўша ёққа чопаман. Ўлмаснинг овозини, хиргойисини, бақириб-чақиринини, ҳатто йўталиши-ю, қадам товушини пиҳзоний эшитиб ўтираман, мен нималардир қилиб, борлигимни билдираман; Холидани чақирган бўламан, бироқ икки қулоғим, вужудим ўша, девор томонда бўлади. Эшитармикин? Қарармикин буёққа? Е яна дарахтдан йиқилайми? Йўқ. Бўлмайди. Ҳийлалиги билиниб қолади, олдингисиниям шунақа, деб ўйлайди. Дилига шубҳа оралайди, қўнгли қолади.

Бир неча кундан кейин акаси имтиҳон топшириб келиб, ичкари уйга ухлагани кириб ётди — кечаси билан дарс тайёрлаб чиқишган эди. Ўлмас билан бирга. Демак, Ўлмас ҳам мақтабдан қайтган, агар уям уйқуга кетмаган бўлса, ҳовлисида юмуш қилиб юргандир. Ухламайди у, албатта, Маъсудга ўхшаган нозик, эркатой эмас.

Муқаддас битта китобни бошқалар олдида намоишкорона varaқлаб; катта уйнинг орқасига ўтиб кетди, демак, бу ердагилар дарс тайёрлагани боғ этагидаги айвончага тушиб кетди, деб ўйлашади.

Муқаддас этакка чопа кетди, аммо айвончада бешиктерватидек чайқалиб ўтирган Холидани пайқаб, секинлашди. Холида икки оёғига жун калава илиб, тўп ўрарди, Муқаддас яқинлашганини сезмади. Мана бир йил бўлди, уруш бошлангандан кейин турмуши оғирлашиб Холида ўқишга бормай қўйди, онаси билан шу хонадон юмушларини бажаради — сипириш-сидириш, ҳовлига сув сепиш, молга ем бериш, идиш-товоқ ювиш, самовар қўйиш, чой ташиш ва яна аллақанча ишлар шу ўн уч яшар қизчанинг бўйнида. Онаси сигир соғади, кир ювади, овқат пиширади, нон ёпади, ўғир туяди — сахардан то шомгача она-бола шу ҳовлида гиргиттон. Гулсум она барча ишлатиладиган масаллиқларни ўзи ажратиб беради, аммо бўлак тергамайди. Минг тергасин, қўлига бериб қўйганингдан кейин, татимай иложи борми? Замира холанинг ўзи ҳалол аёл, ҳеч нарсага хиёнат қилмайди; қозон катта, қанчадан-қанча масаллиқ тушади, бир ҳовуч

гуруч монч, жичча ёг, бир икки извоник гўнг ажратиб қолса, ҳеч ким сезмайдн ҳам, диншасида кетаверади. Аммо Замира хола унақа кизмайди, қизча ҳам шуни уқтиради. Агар **огриллини** биронгалари пайқаб қолса, ҳайдалишади, шу **риндан** ҳам махрум бўлишади. Баъзан овқат устига бирор кимса келиб қолса, ўзи билан қизининг тегишини ҳам сузиб беради, қолган қутган бурда-сурдалар билан қошиқаверади. Уйда яна учта ўгли бор, эри билан катта ўғлидан қорахат қолган. Болаларига бирон нарса олса, албатта Гулсум опага кўрсатиб олади.

— Вой, опа! — ёзгиради Гулсум опа.— Нима қиласиз кўрсатиб, мен бирон нарса девдимми? Қўйинг-э.

— Ҳа, энди, пошшахон, билиб қўйсангиз тузук-да;— дейди Замира хола, уй бекасининг у қадар зиқна эмаслигидан кўнгли ёришиб.

Гарчи юмуш анча кўпайса-да Замира хола меҳмондорчилик бўлишини пойлайди. Албатта меҳмонлардан кейин даста-даста ювиқсиз косалар, лаганлар, қошиқлар, сочиқлар, ликопчалар чиқади, катта самовар қайнатиб, ҳаммасини чинидек ювинч, жой-жойига қўйиши, алламаҳалгача ошхонадан нари кетблмаслиги, ҳатто уй эгалари уйқуга кетишганларида ҳам қизи билан қолиб, ҳамма нарсаңи саронжом қилиб қўйиши керак, эртасига қолса бари бир шу ишларни ўзи бажаради. Шу билан бирга меҳмонлардан унча-мунча нарса: бурда-сурда нон, лаган тагида ош, гажилмаган устихон қолади, Замира хола Холидани ўғиллари мўлтираб ўтирган уйга зингиллатади. Начора? Нон ҳам нон, увоги ҳам нон. Айби бор эканми? Шунга ҳам етиша олмаганлар, шишиб ўлаётганлар қанча? Шукур қилиш керак. Болалари ҳам бекор қараб туришмайди. Замбил-замбил ахлат кўмиш, ўтин арралаш, ёриш, кўмир тушириш, гишт ташиш, лой қориш, томсувоқ қилиш шуларсиз битмайди. Албатта оғир юмушлар учун эркаклар ҳам бор, аммо ишнинг кўлами катта пайтда Муродхўжа ака мардикор ёлламайди, шу болалар асқотади. Хўжайин чиқимга пишиқ, аммо ҳайит кунлари рўзгорга ярамай қолган нарсалардан улашганида, болалар ҳам четда қолмайди. Бирига кирза этик, иккинчисига қавилган ҳарбий пахталик, яна бирига калиш тегади. Албатта, бу нарсаларнинг ҳаммаси Муродхўжа ака учун унчалик арзигулик нарса эмас, қўлининг кири, битта зиёфатнинг ўзига қанча нарса сарф бўлади, аммо ҳечвақоси йўқ қашшоқ оила учун жуда катта ёрдам. Бир жуфт калишнинг ўзи бозорда фалон пул, кирза этик билан ҳарбий пахталикни айтмаса ҳам бўлади. Бир кунн — Холида у пайтда ҳали мактабга қатнар эди — синфдош бир қиз Холиданинг юзидан чимдиб олди.

— Ҳу, чўригина, — деди қиз, газабданми, ҳавасданми кўзлари чақнаб. — Юзинг лўппигина, тикон урса, қон тирқирайди! Тўнагич урайми?

Холида шундан кейин мактабга қадам босмай кетди, ҳеч ким бунга парво ҳам қилмади...

— Холида, — деди кўққисдан чўчитиб юбормаслик учун Муқаддас нарироқдан. — Кўксултон ҳовлида думбил бўпти, терсанг, бир ердик. Қарс-қурс.

Муқаддас келгунча Холида бурилиб, қараб турди.

— Еб кўрдим, она, ҳали тахир, — деди Холида ўнгайсизланиб. — Агарда майли десангиз, бирнасда териб келмай.

— Йўқ, тишни қамаштиради, — дея Муқаддас айвонга чиқди, кавишини ечиб, хонтахта тўрига ўтди. — Мен дарс тайёрлайман, сен ҳовлига чиқа қол.

— Индамай ўтираман, она, ҳайдаманг, — деди Холида ёлвориб. — Олдингизда ўтиришни яхши кўраман. Шундоқ чиройлисизки, қарайвергим келади.

— Мен овозимни чиқариб ўқийман, Холида, шеър ёд оламан, — деди Муқаддас, Холиданинг гапидан кўнгли тўлиб. — Сендан уяламан. Эртагача ёд олишим керак. Тўртта шеър.

Холида хафа бўлмади, Муқаддас дилозор эмаслигини яхши биларди, тушунди, ёлғизлик азбаройи кераклигидан сўрапти. Майли.

Холида жункалава билан ўралган тўпни этагига солиб, настга тушди.

— Икки-уч кун ўтсин, она, сал шира кирсин, териб бераман кўксултондан, — деди Холида ўзининг ёшига номуносиб донолик ва тажрибалилик билан. — Хўпми, она?

— Хўп, Холида, — деди Муқаддас айёрона жилмайиб. — Қарздорсан, эсингдан чиқса, кўрасан.

Холида диконглаб югуриб кетди.

— Холида! — деб қичқирди Муқаддас, Холида боғ дарчасига яқинлашганида атайлаб овози деворнинг у томонига эшитилсин учун. — Анув парсам қатта-а-а?

— Нима? — узоқдан чинқириб сўради Холида, бироқ «нима»лигини Муқаддаснинг ўзи ҳам билмас, муҳими овози эшитилиши эди.

— Ҳа, топдим! — дея қичқирди Муқаддас ҳеч нарсани қидирмай ва ҳеч нарсани топмай. — Кетавер!

Муқаддас тиззасига китобини қўйиб варақлай бошлади, аммо буткул эътибори Ўлмасларнинг ҳовлисида, шитир этган товуш эшитилмай қолмайди. Аслида ҳовлининг саҳни юқорида, настдаги жўхоризор ҳовлининг этаги. Дарвозаси

нариги кўчани чиқади, маҳалла гузари ҳам ўша ёқда, девор
қушини булишларига қарамай, иккала оила унча алоқа
билишмайди. Муқаддас эшитган, ҳатто Муродхўжа ака Садр
ома билан айтишиб қолган экан, қаёда маъракаларга айтиш-
майди. Ўлмаснинг онаси трамвай хайдар эди, урушнинг
бошидаёқ аскарликка чақирилган, аввали ундан хат келиб
турди, ярим йилдан кейин таққа тўхтаб қолди. Қорахат
қолмаган, уйдагилари нимага йўйишни билишмайди, тахли-
қада. Ўлмаснинг онаси уйда ўтиради, дўппи тикади. Қизлари
ҳам онасига қарашадиган бўлиб қолган. Бири игна тортади,
пилтакач уради, битган дўппини тахтакачга бостиради, яна
бири инак қайнатади, қуритади, хуллас, номозасрда бошлан-
ган дўппи эртасига тайёр бўлади, пешинда онаси пилтакачдан
энди чиққан дўппини кўлтиққа уради-да, паранжига ўралиб
бозорга ошиқади. Агар уйда чайнайдиган нарса бўлса, вақтни
аяб, икки-уч кун бозорга қатнамайди, бу орада уч-тўртта
дўппи тўпланиб қолади, онаси ҳаммасини олиб тушиб,
мўмайгина пулга эга бўлади. Дарҳол нон, мош, керосин,
пилик ва энг муҳими, инак билан арзон-гаров мато харид
қилиб чиқади, қимматини олмайди, номига латта бўлса бас,
инак тагида қолиб кетади, фақат астар учун пухтароғини
танлаш керак, акс ҳолда пилтакач ситиб юборади. Ўлмас
асосан уй юмушларига қарайди — ер чопади, экин экади, сув
қўяди, эчкига ем тўплайди, ўтин ёради, кузда сингилларини
ишга солиб, ўзи томсувоқ қилади. «Яхшиям сени туққан
эканман, дейди онаси лой қораётган ўғлига совуқ чой узатиб,
бу оғир ишларни ким қиларди сен бўлмаганингда? Ишқилиб
худо кўп кўрмасин, урушдан асрасин, катта бўлиб қолдинг
болагинам...» Ўлмас тузук, фаросатли бола чиқди, ўқиши ҳам
аъло, қўлидан китоб тушмайди, ҳатто лой тепганида ҳам
ўқигани-ўқиган, аввал «Пионерлар саройи»даги аллақандай
тўғаракка қатнар эди, кейин Олой бозори орқасидаги
обсерваторияга-борадиган бўлиб қолди. Юлдузларни томоша
қилармиш. Майли, қизиқаркан, бораверсин боласи. Нон-сув
талаб қилмаса. Трамвай харажатидан қочиб, пиёда қатнар-
миш. Бўйи ҳам ўсиб қолди. Отасининг кийимларини кийяпти.
Бир оз кенгроқ, аммо бу пайтда ким бунга қарайди, кийим
бўлса бас-да. Ўзи хипчароқ кўринса ҳам, эти пухта, кўкрак-
қўллари мисдек...

Айвончага тўп этиб кесак тушди, Муқаддас чўчиб кетди ва
айни бир пайтда юраги ниманидир сезиб, кўзини ялт очди.
Майкачан Ўлмас пахсага тирсақларини тираб, кулиб турар,
нариги томондан нарвоннинг шотиси кўринарди. Муқаддас-
нинг юраги энтикиб, дук-дук ура бошлади, юзига ранг
югурди, ўнгай ўтириб олди.

— Чўчитиб юбордингиз,— деди Муқаддас нозли араз билан.

Ўлмас қизариб кетди, аммо юзи офтобда пишгани учун Муқаддас буни сезмади.

— Анча кутдим,— деди Ўлмас узр ўрнида.— Қимир этмадингиз. Кесак отишга тўғри келди.

— Юзимга тегса нима бўларди? — ўша кўйда ёзғирган бўлди Муқаддас.

— Ғурра бўларди,— деди Ўлмас ҳазилга олиб.

— Ғурра бўлса уйдагиларга нима деб баҳона қилардим?

— Тутдан йиқилиб тушдим, дердингиз,— деди Ўлмас бир неча кун бурун бўлган воқеани эслаб.

— Ҳо! — қолишмади Муқаддас ҳам.— Тутдан йиқилса, ғурра эмас, одам майиб бўлади.

— Майиб бўлманг,— деди Ўлмас бир-оз сукут қилиб.

Муқаддас индамади.

— Яхшиям ўшанда сиз борақансиз, Ўлмас ака, бўлмаса ётардим ербағир бўлиб.

— Қалайсиз, тузалиб кетдингизми энди?

— Қўл-оёғим омон экан, силатдим, ҳозир чопқиллаб юрибман, сўрамадингизми акамдан?

— Ботина олмадим,— деди Ўлмас ўпғайсизланиб.

— Ботина олмадим? — қайтариб сўради Муқаддас.— Қўрқоқмисиз шунақа?

Ўлмас жавоб ахтариб жимиб қолди.

— Сизни кўрсам — шунақа.

Муқаддаснинг юзи ловиллаб, томоқ томири қаттиқ ура бошлади, кўзи тиниб, боши айлангандек бўлди. Бу — роз, изҳор эди. Қиз тушмагур эсапқираб, тили қарахтлангандек эпақага келмай қолди, бадани нималарнингдир интиқида қизиб, жимирлай бошлади.

— Яхши кўрарқансиз, уйимда шотут бўлганида, териб чиқардим,— аранг Ўлмаснинг ҳам тили калимага келиб гапирди.

— Ана-ку тут,— ўзини гўлликка солиб сўз қотди Муқаддас.— Рўпарангизда. Қўл чўзсангиз етади.

— Ҳа-я,— деди Ўлмас ижозат теккандан бир оз жонланиб ва деворга чиқиб, тут шохларини қайириб, эзиб юбормаслик учун авайлаб ғудда, қорамтир меваларини теришга киришди, ниҳоят шотут билан тўлган дўпписини икки жиягидан қимчиб, ерга сакради, яланг оёқлари билан сассиз одимлаб, айвоннинг ёғоч панжараси олдига келди. Нариги томондан эмаклаб Муқаддас ҳам панжарага яқинлашди. У куни эт-бети шикастланмаганмикан, деб оёқ-қўлини пайпаслаб кўрганида Ўлмаснинг юраги алланечук ларзага

юлган эди. Хозир Муқаддас мункайиб тургани учун кўйлагин қилиб бўлиб, екаси орасидан кўкрагининг бир қисми кўзга қилиниб турарди. Улмас у кунин ҳам кўрувди, хозир яна бошқиси кўзи тушиб, кўнгли талағин бўлиб кетди.

◆ Маана, деди, Улмас шотут тўла дўшнесини нанжара орасидан утқашиб, қилининг олдиға кўйди.

Муқаддас икки бармоғи билан шотут бандидан чимдиб, биттасини оғзига олиб борди.

Омонлик сомонлик, — деди у одат бўйича айтиладиган иборани эслаб. — Бу йил биринчи марта оғзим тегиши. — Муқаддас мевани оғзига солиб, тили билан танглайига босди. — Мава. Шира киринти. Олинг ўзингиз ҳам, тансиз нарса, қон бўлармиш.

Улмас бу соддадил, аммо нақадар соҳибжамол қизға ҳавас билан тикиларкан, ўзини анчайин йироқ, ношуд ҳис қиларди. Бояғи «сизни кўрсам» деган сўзларини қанақа журъат билан айтиб юборганиға ҳозир ҳайрон, ўзи ишонмас эди. Бироқ қиз тумтайиб олмади, жеркиб бермади, аксинча негадир гарангсиз қолди. Демак...

— Маъсуд қаёқда? — ноқулай сукутни бузиб сўради Улмас.

— Ухлаяпти, — деди Муқаддас андак киноя билан. — Чарчаб қолти шўрлик. Қувватсиз-да, бечора, эркатой.

— Маъсуд яхши бола, — деди Улмас негадир дўстини ҳимоя қилиб. Муқаддас Улмаснинг гапи самимий эканиға шубҳа қилмади. Ҳақиқатан, Маъсуд оқкўнгили, сахий бола, маккорлик нималигини билмайди, бировға кўнгили қўйса, қулиға айланади-қолади. Ҳар кунин портфелиға нон, қанд солиб кетади, синфдошларига улашади.

— Гўлрўқ эмасми? — синовчан сўради Муқаддас. — Доим наришон. Қўйган нарсасини пуқул топа олмай юради. Мен тоғиб бераман.

◆ — Маъсуд яхши бола, — Улмас бошқа сифат эслай олмади, боғли сўзларини такрорлади. — Яхши ўртоқ. Ичида кири йўқ. Зеҳни ҳам ўткир.

Акаси ҳақидағи бундай баҳо Муқаддаснинг кўнглини ёритди. Улмасдек аъло ўқийдиган, зукко талабанинг оғзидан бунчалик сўзлар чиқиши чакана эмас эди, албатта.

— Нега ўзингиз емайсиз? — деди Муқаддас тут шарбатидан тамшаниб. Оғзининг ичи қип-қизил эди. — Менам емайман бўлмаса.

— Ейман-ейман, — деди Улмас ошиқиб ва оғзига тут донасидан ташлади. — Етилишиға бир оз борақан, бандидан сезувдим.

— Сал пордонлиғиям тузук, кўнгилини очади, — дея

Муқаддас чўкка тушиб ўтириб олди. Лозими остидаги тиззалари тўпдек юмалоқ эди.— Майкангиз доғ бўлибди. Ойингиздан балога қолдингиз энди. Нима, деб вaж кўрсатасиз?

— Нима вaж кўрсатардим? — деди Ўлмас, бепарво кўринишга уриниб. — Маъсуд билан тут евдик, доғ бўлди, дейман.

— Ёлгон айтасизми? — синовчан сўради Муқаддас. Ўлмас талмовсираб қолди.— Алдайсизми?

— Нега алдар эканман? — ўзини гўдликка солиб гапирди Ўлмас.

— Маъсуд ухлаб ётипти-ку.

— Савоб — ёлгон, — деди Ўлмас бир оз ўнгайсизланиб, — ё айтайми сиз билан тутхўрлик қилганимни.

— Йўқ, зинҳор, — деди Муқаддас ўйланиб. — Ойингиз мени ёмон қизакан, дейди, гаши келади, қизганади.

— Сиздан қизганиб бўладими? — деди Ўлмас сирли оҳангда.

Муқаддас гапнинг маъносини сезди, ўзи шаънига айтилган баҳодан роҳатланди ва бир оз ўнгайсизланди.

— Қўлларингиз ҳам доғ бўлипти, — деди Муқаддас гапни чалғитиш ниятида. — Қассобнинг қўлидек... Энди кетмайди. Яшириб юрасиз.

— Майли, кетмасин, — деди Ўлмас яна тағдир қилиб. — Эртага ҳам териб бераман. Кўйлак кийиб келаман.

— Уям доғ бўлади, ойингиздан балога қоласиз!

— Майли, атайлаб кийиб келаман.

Муқаддас талмовсираб қолди.

— Ечинг, майкангизни ювиб бераман, — деди ўнгайсизликдан қутулиш мақсадида.

— Йўғ-э! — Ўлмас хатто бир қадам тисарилди. — Бу майкани энди ҳеч қачон ювдирмайман. Портфелимга яшириб қўяман. Эсдалик учун.

— Нимадан эсдалик?

— Тўшунмаяпсизми? — маъподор сўради Ўлмас бир оз сукут сақлаб.

— Боринг, Ўлмас ака, — самимий деди Муқаддас. — Сизни қидириб, буёққа тушишса...

5

Муродхўжа ака ўзига тўқис, қўли ҳар нарсага етадиган одам. Амалдорлар орасида керакли кишилари бор, кўпинча «текиңга мушук офтобга чиқмайди» маталини айтади, шунинг учун «керакли кишилар» доим Муродхўжа ака илтимосини ерда қолдиришмайди, мўмайгина «садаха»га эга

бўлишади. Муродхўжа ака бирини уларга оширса, иккисини бу ёқдан уради. Тегирмон билан бозор шунчаки ниқоб, «Хўжакўрсинга», аслида эса махфий артели бор, тўғрироғи иккита цехи бўлиб, бирида калиш, иккинчисида совун ишлаб чиқарилади, расмий жихатдан — фронт учун бинт тайёрлаб берувчи муассаса. Муродхўжа ака шу муассасанинг мудирини, маошнинг шу ердан олади. Муродхўжа ака қайси бир зиёратда Штокман деган — немисми, яҳудийми, уруш муносабати билан эвакуация қилинган бир киши билан танишиб қолди. Штокман бир неча таклифлар ташлади, Муродхўжа ака иккитасини маъқул кўрди — совун билан калишни. Муассасани кенгайтириш важи билан корхонаси остидаги карам-картошка сақланадиган подвални Муродхўжа ака «керакли кишилар» воситасида бўшаттириб олди, Штокман аллақайси шаҳардан поездга юклаб керакли машиналар келтирди, Муродхўжа ака сармоясига одамлар ёллаб, машиналарни ўрнатди, икки ҳафта деганда «муассаса» маҳсулот чиқаришга тушди, Муродхўжа аканинг ҳамёни эса кун сайин қаппая бошлади.

Кўпларга офат, уқубат, ажал келтирган уруш Муродхўжа акага бойлик тўкди, муайян даврларда унинг обрўи янада ошди, уни олий даражадаги зиёфатларга таклиф қиладиган бўлиб қолишди. Шундай зиёфатларнинг бирида Муродхўжа ака республика ҳарбий комиссариатининг масъул раҳбарларидан бири билан танишиб қолди; қадрдонлашиб кетишди, Чирчиқ, Чиноз зоналаридаги ҳарбий кўриққа овга чиқишади, маишатга берилишади, аёллар ҳам аралашиб туради. Энг муҳими — Муродхўжа аканинг айтгани-айтган, дегани-деган. Хоҳлаган одамни урушдан олиб қолади, хоҳламаганини жўнаттириб юборади...

Эрталаб Муродхўжа ака аллакимга муассасаси ҳарбий аҳамиятга эга эканини уқдириб турувди, ҳовлисида хизмат қилиб юрадиган Шотурсун ғилай ҳаллослаб келиб қолди, Муродхўжа акани четга ишора қилди, нималарнидир ҳовриқиб шишиди. Муродхўжа аканинг авзойи бузилиб, кўзлари бежолашди, сўнг фойтунига ўтириб, жўнаб қолди. Уйига не ҳолатда етиб келгач, кўзлари ёшдан қизарган хотини Гулсум она хонасидан чиқди, эшикни қия ёпди.

— Нима гап? — даҳлизда туриб сўради Муродхўжа ака. У терлаб кетган, важоҳатида саросима бор эди. Бироқ одатига кўра у ваҳимасини босиб, хўмрайган тарзда яна сўради: — Нима бўлди?

— Қизингиздан айрилиб қолишимизга сал қолди, — дея Гулсум она яна кўзига ёш олди, рўмол учини юзига босди.

— Сабаб?
— Айтмаяпти,— деди Гулсум опа пиқиллаб.
— Нима бўлди ўзи? — Бир оз тутоқиб ўшқирди Муродхўжа ака.— Соғми?!

— Бир зум хаялласак, ажралиб қолардик,— дея яна аламли йиғлади Гулсум опа.

— Ахир сабаби бордирки!

— Айтмаяпти, дедим-ку,— зорланди Гулсум опа ва бир оз сукутдан кейин: — Ҳалироқ... Сал тинчиб олайлик... ётиги билан сўрайман... — деди.

— Уф-ф,— тўлганди Муродхўжа ака, бир-икки қадам уёқдан буёққа юрди ва хотинининг олдида ўйчан тўхтаб, кўзларига қаради.— Бекордан-бекорга одам ўзини осмайди, бирон сабаб бўлиши керак... Мактабида бирон ҳол рўй бердимикан?

— Имтиҳонларини яхши топширди-ку,— деди Гулсум опа мактабдан кўнгли тўқдек.— Ўзиям охириги пайтда ғалати бўлиб юрувди...

— Қанақа «ғалати?» — сўради Муродхўжа ака. Хотини қандай таърифлашни била олмай, елка қисди.

Айни бир пайтда Муқаддас ичкари деворга ўгирилиб, гўжанак бўлиб ётар, юм-юм йиғларди. «Холида тушмагур, алам ичида ўйларди у, бирпасгина нарироқда юрганида, улгурардим. Энди уйдагиларга қай юз билан қарайман? Ахир ҳаммасини айтишга мажбур бўламан-ку. Қандай иснод? Қандай шармандалик! Адам билса, эсидан оғиб қолади... бутимни йириб ташлайди. Шундай обрўли одамнинг қизи шунақа экан, деган гап тарқалса, қандай бош кўтариб юради? Мен ўлай, ўзимни тия олмадим, ўйлади Муқаддас, ожизлик қилдим, иродам етмади...»

Муқаддас дарахтдан йиқилиб, ўзини Ўлмаснинг кучоғида кўрганида, айниқса «шотут» воқеасидан кейин буткул тинчининг йўқотиб қўйди, хаёлидан Ўлмас кетмайдиган бўлиб қолди. Бюг эстаги қизни чорлар, ром қилар, ҳаловат бермас эди. Муқаддас балоғат ёшига етган қиз, эҳтирос чанғалидан қутула билмади, ақли-хаёли қоронгилашиб, ишқ оғушига чўмди. Ўлмас жўшқин лабларини қизнинг кўксига босар, томоқларини ялар, ҳароратли алаҳсираб, «севаман, сепсиз ўламан, мени чопсанг ҳам, нимталасанг ҳам розиман!» деб қучар. Бағрига босар, кўкрагини эзгиларди. Қизнинг идроқи қанчаллик исён қилмасин, эҳтирос ўтига чап бера олмас, лаззатнинг алғов-далғов қилиб тўборувчи ширин азобидан отилиб чиқиб кета билмас эди, аксинча бу сирли, кишини телбаларча эсанқиратиб қўядиган бўрон кифтида хас бўлиб учини кўнгли тиларди. Бу жозибали ўрмонга ким биринчи

қадамни қўйган бўлса, яна нарироқ боришни орзу қилади, унинг ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайдиган асрорига чулғаниш дардида ёнади. Муқаддас ҳам шу қўйга тушди, лекин ҳомила тугулганини англаб, кўзи ялт очилди, хушёр тортиди, кўрқиб кетди. Энди нима бўлди? Ота-онасига нима дейди? Ахир исноддан куйиб адо бўлишади-ку! Нима қилса экан? Қандай чораси бор? Замира холага очилсинми? Кўпни кўраган аёл, бироқ йўлини кўрсатар... Йўқ, оғзидан гуллаб қўйса, тиш чатоқ бўлади. Муқаддас бир неча марта айвончадан, кейин девордан сакради, ўзгариш юз бермади. Улмасга айтиб кўрсинми? Одам чиқартирармикин? Йўқ, зудлик билан амалга оширилган тадбир шубҳа қўзғайди, онаси, енгилдоёқ, номуссиз экан, бўғоз қизни келин қиламанми дейди, рози бўлмайди. Рози бўлганида ҳам Муқаддас бир умр қайнона-ю, қайсингилларнинг итқарашини, таъясини остида ҳаёт кечириши керакми? Зинҳор. Нима чора кўрса, ҳамма нарса ўз ўрнида ёшиқлигича қолади?..

6

— Шўримиз қуриб қолди-ку адаси, — деди пойгак томонда Гулсум она эридан мадад истаб. — Энди нима бўлади? — Муродхўжа аканинг вужуди даҳшатдан титрар эди. — Чақириб ўша савилнинг адабини берамиз, бурнини ерга ишқаб, уйланишга мажбур қиламиз, десам, қизингиз жувонмарг, унамаяпти.

— Адабини берамиз — бошқа йўл билан, — деди Муродхўжа ака газабини босиб, аммо қатъий. — У итлик қилсин-у, биз бориб ялинайликми? — Муродхўжа ака бир дақиқа тин олди. — Майли, бўлар-миш бўлти, кўп қақшайверма, жигибийрон бўлишдан фойда йўқ. Қизингга эҳтиёт бўл, яна қайтадан номаъқулчилик қилиб қўймасин. Олдида ҳадеб куйинаверма, алда, юпат, ҳечқиси йўқ, чораси йўқ нарса бўлмайди, де.

Муродхўжа ака ҳар қандай чалқаш вазиятдан талафотсиз чиқиб кета олиш қобилияти борлигини Гулсум она яхши биларди, ҳозир унинг вазмин тарзда айтган гаплари хотинининг дилига анчайин умид солди.

— Нима чора кўрмоқчисиз? — деди хотини бари бир гумоусираб, чунки эри жоҳил одам, аччиқ устида қизини бир бало қилиб қўйишдан ҳам тоймайди.

— Ишинг бўлмасин, — деди Муродхўжа ака қисқа қилиб.

— Мен онасиман, — дея хотини ёзғирган бўлди. — Режангизни билсам бўладими?

— Бўлади! — деди эри қатъий. — Опаликни ҳам дўндириб

қўйдинг, болангни бировнинг ихтиёрига топшириб қўйиб. Яхши онанинг фарзанди шунақа беҳаёлик қилмайди. Энди буёғини ўзим ҳал қиламан. Тамом. Тур, чиқ, қизингдан бохабар бўл. Қўллингдан келадими ё пойлоқчи қўяйми?

— Нега унақа дейсиз, адаси? — дили баттар оғриб деди Гулсум опа. — Мен шунақа қил, деб ўргатиб қўйипманми?

— Ўргатишинг қолувди, — зарда билан кесатди Муродхўжа ака. — Бўпти, бор. Мен хизматга учраб келаман. Қизинг остона ҳатлаб кўчага чиқмасин, ўртоқлариниям қўйма. Боққа чиқарма, анави ҳайвон билан кўришмасин, сир очмасин.

Муродхўжа ака йўл-йўлакай ҳарбий комиссариатга кириб ўтди, фойтунда кетар экан, чамалай бошлади: қўл остида дуруст йигитлар ишлайди, Муродхўжа акага куёв бўлиш — осмондан тўкилган инъом, бахт, биронтаси шак келтирмайди, бир умр миннатдор бўлади, қизини кафтида кўтарди. Аммо Муқаддас энди қиз эмас, қорнида бир ярим ойлик нарсаси бор, агар Муродхўжа ака танлашда янглишса, охири вой бўлади — куёв инжиқроқ чиқса, ҳеч нарсага қарамайди, этагини қоқиб уйдан чиқиб кетади, шунча азоблар билан бунёдга келган хонадоннинг обрўйини чил-чил қилади, Муродхўжа ака шармисор бўлиб, бош кўтаролмай юради. Керакли алоқаларига ҳам шутур етади. Демак, унча оқ-қоранинг фарқига бормайдиган гўлроқ, сирни ошкор қилмайдиган, гаҳ деса қўлига кўнадиган йигит бўлиши керак. Фирт етими янада яхши, ота-онаси оёқ остида ўралашмайди, висир-висир тарқамайди. Борми қўл остида шунақалар? Муродхўжа аканинг эсига Ҳошим келди. Оёқ-қўли чаққон, яқинда уни Муродхўжа ака мастерликка кўтарган, маошини оширган, андишали, мўмин-қобил бола, ҳусниям чакки эмас. Ювиб-тараб, тузукроқ кийинтириб қўйса, кинна кирадиган йигит бўлади. Ота-онаси йўқ, аллақайси қишлоқдан ризқ ахтариб келган дейишувди. Агар кўнса, ичкюёв қилиб олади, тўй харажатлари Муродхўжа акадан сарф бўлади, қарабсизки, ҳемири ишлатмай шундоқ бахтга эга бўлиб ўтиринти. Қани энди Муродхўжа акага ҳам ўсиририлигида, эзилиб юрганларида биров шунақа мурувват қилган бўлганида? Ҳаммасига ўзи эришди, ўз укүви, меҳнати, уddaбурунлиги ва энг муҳими — муомаласи билан. Ҳошим! Кўнмай қаёққа боради, бунақа омад бандам деганига ато қилади. Яхши бўлса ошини, ёмон бўлса бошини қўйди. Оқабатли чиқса Муродхўжа ака бошқа тузукроқ, даромадлироқ ишга ўтказиб қўяди. Тез кунда фарзандлик бўлади, етти ойлик тугилди, дейилади, холос, бунақа нарсалар ҳар қадамда учраб туради... Анови лаънатининг масаласи ҳал бўлди, бугуноқ повестка боради,

бечини ерга теккимасдан олиб кетилади. Ҳозир фронтга мамат керак, уша ектарда йўқ бўлиб кетади. Ишқилиб қизи борнида боринини унга айтмаган бўлсин, аке қолда хат еловерию, тишчилик бермайди. Аттанг, боя ҳарбий кдмиссари-ада, гумдон қилиш керак, деган гапни илова қилмапти, ичбуруқ бўлиб йўлда ўлиб кетарди. Ҳечқиси йўқ, ҳали фурсат бор, айтади. Шу — ягона чора, агар қизи иноқлик пайтда қорнидагини Ўлмасга айтиб қўйган бўлса. Дизентерия ёмон нарса, филни қулатади. Қузатиб борган офицерга тайинлаб қўйиш лозим бўлади, йўлда ўзи чорасини кўради. Уйингдан аза товуши чиқмагунча, кўнглим ўрнига тушмайди, ёвуз қасдан роҳатланиб ўйлади Муродхўжа ака.

7

Куз бўлгани учун экин-текин қилган одамлар дон-дунларини эшакка, аравачага ортиб, баъзилари орқалаб келишар, тегирмон олди гал кутувчилар билан гавжум эди. Муродхўжа ака Мамат билан фойтуини тепада қолдириб — бу ер тор, бурилиб бўлмас эди — ўзи пастликка жойлашган тегирмон томон тушди, юмушда югуриб юрган болага Одил найновни айттириб, ўзи хужрага кирди, кўрпаси олиб ташланган танча курсисига ўтириб кўтди. Одил найнов келгач, салом-алиқдан сўнг Муродхўжа ака ётиғи билан муддаосини тушунтирди.

— Агар Ҳошим рози бўлса, бир ҳафта ичида тўйни ўтқазиб юборамиз, — деди пировардида Муродхўжа ака.

— Шунчалик шошилишми? — бир оз таажжубланиб сўради Одил найнов.

— Замонни кўряписиз, уста, — дея Муродхўжа ака гапига либос кийдира кетди. — Ҳаммаини шишшийдон олиб кетяпти. Кўзим очқлигида неварга кўриб қолай деяпман.

— Бу Ҳошимжон... — деди Одил найнов талмовсираб. — Яхши йиғит, албатта, илло... сизга муносибмикин? Ота-онаси йўқ, тагли-туғлимас. Одамларнинг оғзига элак тутиб бўлармиди.

— Етимлиги яхши, думи йўқ, — деди Муродхўжа ака осойишта тарзда. — Ўзим тарбия қилиб оламан. Ҳам ўғлим, ҳам куёвим бўлади. Фаросатли бўлса.

— Фаросати тузук, — деди Одил найнов бари бир иккиланиб. У Муродхўжа акадан бундай қалтис ҳаракат кутмаган, хўжайинининг мавқеини баланд кўриб келарди. — Яқинда мастерликка ўтганидан кейин бухгалтерияга хужжатларини росмана топшириб келди. Энди военкомат ҳам билади, опкетиб қолиши мумкин.

— Йўриғи топилар,— деди Муродхўжа ака Одил найновнинг иккиланишига учмай.— Сиз яқинроқ биласиз, ўзи қанақа, оёқ ташлаши қалай?

— Хулқини айтасизми?

— Ҳм. Ҳар қалай йигирмага бориб қолган йигит...

— Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлаверсин,— деди энди Одил найнов далда бериб.— Ичмайди, чекмайди, юввош йигит. Бўлмаса бу ерларда ким кўп, банги кўп. Бузилиб кетиш ҳеч гап эмас.

— Маъқул,— деди Муродхўжа ака сиполик билан.

— Емиши ўша тегирмонидан, ун текин, нонсиз қолмайди, топганига кийим-кечак олади, қолса тўплайди. Пухта бола.— Муродхўжа ака бош қимирлатиб, мамнунлигини билдирди.— Агар зотидан ийманмасангиз, жонингизга ора киради.

— Иншоолло,— деди Муродхўжа ака, синовчан тикилиб.

— Ўтайми олдига? Айтайми?

— Ётиғи билап. Ўзимиз ялинган бўлиб чиқмайлик.

— Ҳа-да, хўжайин, буёғи каминангизга ҳавола. Ҳамирдан қил сугиргандек, ўтакасини ёрмасдан амаллаймиз.

— Жуда соз,— дея омиш қилиб Муродхўжа ака ўрнидан турди.

— Хўжайин,— деди Одил найнов дуога қўшилиб.— Расм-русум, дегандек... Биронта аёл куёв томондан совчи бўлиб борсими? Ё шундоқ ҳам бўлаверадими?

— Керакмас,— дарҳол деди Муродхўжа ака.— Ортиқча машмаша. Гаплаганингиздан кейин ўзингиз бординг, тўн кийиб келасиз.

— Қуллук, хўжайин,— деди Одил найнов икки-кафтини кўксига босиб.

8

Гулсум онанинг гапи билан ҳовлининг ҳамма эшиклари тамбатлаб қулф солинган эди, боғ дарчаси шиддат билан тақиллагани эшитилди.

Гулсум она сарпойчан ҳолда даҳлиз зинасига тушди, безовта аламлилади. Унинг юраги ноҳуш нарсани сезарди: биров келса дарвоза бор, боғ томонда ким келиши мумкин? Нега бунақа шиддат билан тарақлатади? Умуман бундай кўпол тарзда буларнинг тинчлигини бузишга кимнинг ҳаққи бор? Дарча яна тарақлади. Гулсум онанинг юраги ташвишлана бошлади. Тарақлаш товушини эшитиб, ошхонадан Замира хола чиқди, у ҳам таажжубда аграйиб қолди, бекага қаради. Гулсум она, очинг, деган имо қилди. Замира хола дарчага яқинлашгач, ваҳима билан қулоқ солди. Дарча яна тарақлади.

— Ким у? — чўчинқираб овоз чиқарди Замира хола.

— Хола, бу мен, Ўлмасман, — деди дарча орқасидан Ўлмаснинг овози. Гулсум онанинг юраги увушиб кетди — бироқ балони бошламасайди. Замира хола имо-ишора билан Гулсум онани чақирди — ўзи бундай жанжалли вазиятга бас кела олмаслигини, умуман, бунақанги ишқал нарсаларга аралашмасликни маъқул кўрарди. — Хайрлашгани келдим. Аскарликка жўнаётман. Бугун кетаман. Маъсудни чақирворинг.

— Маъсудхўжа йўқлар, айланай, — деди Замира хола, икки кўзини Гулсум онадан олмасдан.

— Ким бор, хола?

— Ким керак, айланай?

— Дарчани очинг, хола, еб қўймайман-ку!

— Дарча қулф, айланай, калити онангизда.

— Чақирворинг Гулсум онамларни! — Ўлмаснинг овози катъий эди, Замира хола каловлаб қолди.

Замира хола бекасига яна имо-ишора қилди. Гулсум она кавишини оёғига илиб, настга тушди, дарча томон кела бошлади.

— Ҳозир, — деди Замира хола яқинлашаётган Гулсум онадан кўзини узмай. — Келаяптилар.

— Кеннойи! — деди Ўлмас кавуш товушини эшитиб.

— Ҳм, Ўлмас? — деди Гулсум она ётиғи билан.

— Кеннойи, хайрлашгани чиқувдим, — дея бояги гапларини қайтара бошлади Ўлмас. — Фронтга кетяпман. Бугун жўнараман. Ҳовлимизда мелиса туришти. Рухсат сўраб келдим.

— Вой, Ўлмас-ей, шунақа бўйқолдимми? Аттанг, — деди Гулсум она, мугамбирона ачишиб. — Ҳали ўқининг тугамаган-ку, укам.

— Ҳозир менинг ёшимдагиларни ҳам олишяпти, кеннойи, — деди Ўлмас. — Ҳечқиси йўқ. Бурчимиз. Маъсуд қаёқда?

— Замира холанг айтдилар-ку. Адаси қаёққадир жўнатувди.

— Дарчани очинг, кеннойи, — деди Ўлмас, бир зум сукут қилгач.

— Калити амакингда, — деди Гулсум она алдаб. — Ўзлари ишдалар. Мелиса келган бўлса, қўйиб юбормайди, деган хаёлда, қўшиб қўйди: — Нариеқдан айланиб кела қол-да, Ўлмас, дарвозанинг калити бор. — Гулсум она ухлаб ётган қизи чиқиб қолишидан хавотирланиб даҳлиз томон ўқтин-ўқтин қараб қўяр, тезроқ гап тугашига ошиқар эди.

Ўлмас бир оз жимиб қолди, унинг дилидан ўтаёт-

ган изтиробни Гулсум опа бу ерда туриб сезар, гаши келар эди.

— Улгурмайман, кенной, — деди Ўлмас чуқур афсусда. — Қўйишмайди.

— Омон бўл, Ўлмас, — деди Гулсум опа, гапга хотима ясаб. Худо фалокатдан асрасин. Сог-саломат қайтиб кел. Омин.

— Кенной, — аранг деди Ўлмас, тавваккал қилиб. Гулсум опанинг юраги орқасига тортиб кетди. Хозир Муқаддасни сўрайди, деб Гулсум опа асабийланди, яхшиям қизи айтган сирдан беҳабар, бўлмаса ўшани рўкач қилиб, дунёни бошига кўтарар эди. Муқаддас ўзини осганини ҳам билмайди. Умуман, ўша машъум воқеани Замира хола билан эри билади, холос. Холида-ку, ўзи кўрган. Ҳатто Маъсуд ҳам билмайди. Замира хола билан Холиданинг оғзини ул-бул тикиб ёнишган.

— Лаббай, опаси.

— Муқаддасдан китоб олувдим, — деб алдади Ўлмас ва бу гап ёлгон эканига Гулсум опа шубҳа ҳам қилмади, яна нима важ топаркин, дея кутди. — Шунини бериб қўймоқчи эдим, чақирворсангиз...

— Вой, — деди Гулсум опа ясама таажжуб билан. — Ҳали билмайсанми, укам? Муқаддас лагерга кетган-ку. Тўрт кун бўлди.

Ўлмас Гулсум опанинг гапига ишонмади. Умуман, у охирги пайтда нималар бўлаётганини англай олмай боши қотган, бир ҳафтадан ошди, Муқаддас алоқаларини ҳеч нарса демай-нетмай, чўрт бўлиб қўйди. Нақадар иноқлашиб кетишувди! Нима бўлди? Қанақа воқеа юз берди? Бирон нўжўя ҳаракат қилиб қўйдимикин Ўлмас. Муқаддас кескин ўзгариб қолди? Ёки уйдагилари сезиб қолганмикин? Шундай бўлса нега онаси сиполик билан сўзлашяпти, зарда қилмаяпти, қувмаяпти?

— Маъсудхўжа айтмадими? — деди Гулсум опа. — Хумсонда.

— Йўқ, кенной, айтмади, — деди Ўлмас, Гулсум опанинг гапига ишонган бўлиб.

— Извошда элтиб қўйишди, — деди Гулсум опа ёлгонни ошириш йўли билан Ўлмасни ишонтириш ва айни бир пайтда йигитнинг дилидаги умид учқунларини ўчириш мақсадида. — Бир-икки кундан кейин бориб хабар олиб келамиз, нима деб қўяйлик?

— Мен уни яхши кўраман! — қатъий журъат билан деди Ўлмас. — Жонимдан ҳам афзал кўраман! Ҳамиша уни

диллими сақлайман, ўлсам, помини айтиб ўламан! Шунинчиро кўйинг, кеншойи.

Ўйламайсаними шунақа дегани?! — Ясама зарда билан деди Гулсум она. Аммо юрагининг бир бурчи унга ачинар, илтиёр ўзида бўлганида, бошқача гаплар айтиб, йигитнинг кўнглини кўтаришга тайёр эди. Начора? Ҳаётнинг изми шунақа. Агар ноҳўя иш қилмай, ими-жимиди, расм-русуми билан опасини чиқариб сўратса, балки муносабатлари мутлақо ўзгача бўлармиди? Бинобарин қизининг ҳам кўнгли бор экан. «Ўзингдан кўр, аҳмоқ, ҳамма нарсани ўзинг буздинг, энди нимадан умид қиласан?» — Акасининг ўртоғисан-а! Бегонамас, ёйи қўшинсан! Сендан келган каромат шуми?! — Гулсум она «сендан келган каромат» иборасига аввалги, яъни қизининг номуси маъносини ҳам қўшиб гапирди, шу гап ўзига туртки бўлди, чоғи, аламидан кўйиниб, вайсая кетди: — Нонсоф одам экансан, ориятсиз! Ўғлимга дўст бўлиб уйимга кириб, душманингни ишини қилиб юрган экансан-да, имонсиз?! Кўнглингда бошқа ният бор экан-да, йигит ўлгур! — Гулсум она ўзини ушлаб олмай йинглаб юборди.

— Яхши кўриш ёмонми, кеншойи? — деди Ўлмас йиғи товушидан мулзамланиб. — Ёмон кўрсам маъқул бўлармиди?

— Ҳа! Маъқул бўларди! — йиғи аралаш ўшқирди Гулсум она. — Муқаддас ҳали ёш эди! Нима қиласан, унга ёмон назар билан қараб! Дилини бузиб?

— Нега ёмон назар бўларкан?

— Бўлди! Вае! Бошқа чидай олмаймак, мени имондан чиқарма! Кет ҳозир, жўна, мелиса кутиб қолди.

— Майли, кеншойи, хайр, — деди Ўлмас мунгли товушда. — Мендан ўтган бўлса, кечиринг. Аммо...

— Аммо-паммоси йўқ! Вассалом! — деб Гулсум она Ўлмаснинг гапини кесди. Йигит таҳлиқда индамай қолди. Гулсум она изтиробда эди. Шўрлик бола ўйлади у, урушга кетяпти-ю, мен дилини абгор қиялман, бечоранинг бошида қандай савдолар борикин? Пешонасига нималар битганикин? Соғ қолармикин, ё ажал кутяптимикин? — Бор энди, худо бошининг тошдан қилсин, бало кўрма, ногоҳ ўлимдан асрасин.

— Раҳмат, кеншойи, — деди Ўлмас дили зирқираб.

— Битта илтимос, Ўлмас, — дея бурнини чимдиб артди Гулсум она. Ўлмас умидвор сукут сақлади. — Хат-пат ёзиб юрма, кўнглини бузма қиз бечорани. Бўнтими? Ваъда бера оласанми? Айт.

Ўлмас узоқ тин олди.

— Хайр, — деди у эшитилар-эшитилмас ва орқасига

қайрилиб кетди. Ҳовлисидан йиғи товуши эшитилар, Ўлмаснинг дилини баттар эзар эди.

Айвонча олдиға етиб, тўхтади, секин зинаға ўтирди. Кўзлари жиққа ёшға тўлди, ҳалқумиға бир нарса қадалди, хўрлиғи келди... Ҳовлидағи йиғи уввоси орасидан ўқдек отилиб, милиция хуштағи чириллади. Ўлмас ўрнидан кўзгалиб, ариқ лабига борди, тағида қизил илдизлар кўриниб турган кўзнинг тиниқ сувига юзини чайди...

9

— Ада, — деди шаҳардан дили ҳаприқиб келган Маъсуд отасининг хонасидағи дераза тоқчасига омонат ўтириб. — Мен бир номаъқул иш қилиб қўйдим, хафа бўлмайсиз.

Муродхўжа ака хунук хабарни тусмол қилиб, юрағи орқасига тортиб кетди. Нима номаъқул иш қилиб қўйган бўлиши мумкин? Битириш олдида мактаб муаллимлари билан айтишиб қолдимикин? Ўзи бетгачонар, мундан чиқиши мумкин бунақа ҳунар. Ҳечқиси йўқ, мактаб муаллимлари гап эканми? Ўзлик-ўзи келиб узр сўрашади. Ёки биронта манжалақига илашиб, қорнига бола солиб қўйдимикин? Бу ҳунар ҳам бундан чиқиши мумкин, юрар-турарини билмайди, сапамай саккиз дейди. Ҳозирда ким кўп, ўғлини тузоққа тушириб олиш пайида юрганлар кўп.

— Ада, — деди Маъсуд отасининг хаёлини бўлиб. Муродхўжа ака кўнглидағи гулгулағи сездирмаслик учун ташқи хотиржамлик билан ўғлиға қаради. — Мактабни бирга битираётган тўртта ўртоғим фронтга жўнаяпти. Ўлмасгаям повестка кепти. Боя кўрдим, милиция ходими эргаштириб кетди.

— Юрт бошиға тушган кўргилик, ўғлим, — деди Муродхўжа ака гап нималиғини пайқай бошлаб. — Нима қипти? — Муродхўжа ака дўсти Ўлмасни қутқариб қолишни сўрайди, деган хулосаға келди ва айтадиган жавобларини ўйлай бошлади. Муқаддас хусусидағи кўнгилсиз воқеада ҳам, ва бунинг оқибати — Ўлмаснинг урушға чақирилишида отасининг қўли борлиғидан ҳам Маъсуд хабарсиз эди. — Фронтга жўнашган бўлса, бу — бурч, ўғлим. Шулар ватанни ҳймой қилмаса, ким қилади?

Маъсуд отасининг тилидан ҳеч маҳал бунақа иборалар эшитмаган эди, руҳланиб кетди.

— Менам повестка олиб келдим, — деди Маъсуд отасини беҳад хурсанд қилиш ниятида. — Мактабда кўнгиллилар отряди тузилди. Менам ёзилдим.

— Ёшинг тўлгани йўқ, ўғлим, сени олишмайди, — деди

Муродхўжа ака синолий билан. — Нима қиласан ошиқиб, вақт соати билан сенинг ҳам галинг келар.

Ўлмасининг ҳам ёши ҳали тўлмаганидди, олишди-ку.

Унинг менга қоронғу, — деди Муродхўжа ака гапдан қочиб, Ўлмас қандоқ йўл билан жўнатилганини ўғли билса, жанжал бўлади.

Менга ҳам ёшинг тўлгани йўқ, дейишмади. Қайтага мақтанди. Мендақалар кўп ёзилди. Ҳаммалиги ёш.

— Сендақа калласини ўққа тутиб берадиганлар ўзи отилиб чиқади-ю, мақтамайдими? — деди Муродхўжа ака ичида ижирганиб. Ўҳ, каллаварам-ей! Изтиробда ўйлади Муродхўжа ака, ўҳ, галварс-ей! Ўзи ёзилиб келяпти-я! Ҳамма қирилиб кетаётган бир пайтда-я! Одам шунчалик худбин, қалби тош бўладими? Лоақал отаси билан онасини ўйласа бўлмайдими? Урушга борса, тўппонча билан ура, деб олга чопишдан ҳам, ўзини ўққа тутиб беришдан ҳам тоймайди бу хумпарлар.

— Шунча ўртоқларим урушда бўлса-ю, мен буёқда қанақа қилиб бош кўтариб юраман? — деди Маъсуд зорланиб.

Қизи Муқаддас бетамиз иш қилди, ўғли, ягона ўғли Маъсуд мунақа қилиқ чиқариб турипти, демак бу — оиланинг емирилиши, ҳалокати. Муродхўжа ака печа йиллар шу умидда жонини жабборга бериб келдими? Бир бурда пон топса, шуларга бўлсин, деб тишида ташиган, ўзини аймаган, нимагаки эришган бўлса, ҳаммасини жон талвасасида, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, барча хўрликларга бардош бериб, пахта заводининг ташувчилигидан тортиб то шу мансабгача ҳаловат нималигини билмай етишганида — энди рўшноликка чиққанида, энди кўкрагига офтоб текканида, энди қорни бир бурда понга тўйганида шунақа бўладими? Ахир булар бегона эмас-ку, ўз камар-пуштидан бунёдга келган фарзандлари ҳам шунақа кўрпамаклик қиладими?.. Устига-устак Ўлмас билан бирга бўлармиш. Унга қўшиб бўладими? Ўлмас лаънати ҳамма сирни ошкор қилиб ташлайди... Ҳали Муродхўжа аканинг бошида қанча ташвиш бор! Ўҳ-хў! Муқаддасни бир ёқлик қилиши керак. Анави Ҳошимжондан қандай хабар келаркин? — Мўмин-қобил йиғит, дейишади, кўрамиз. Лекин зоти паст-да, келгинди. Зоти-насли бетайин бир дарбадарни уйига олиб кирса одамлар нима дейди? Албатта, қизи бушчалик помаъқулчилик қилмаганида таг-туғли жойдан одам чиқарди, қанақа одамлар қариндош тутинишга орзиманда бўлиб юрипти! Аммо пешонада ёзгани шу экан, начора. Албатта, Ўлмаснинг ўзига берса ҳам бўларди, у лаънати қизини яхши кўраркан, Муродхўжа аканинг этагини ўпарди, Муродхўжа ака аскар-

ликдан ҳам олиб қолган бўлардї, лекин отаси Садр-трам-вой билан айтишиб қолган, ўша сундра пайпоққа куда бўладими?! Унинг устига ўгли Маъсуднинг дўсти — ўла туриб хиёнат қилди, на қизнинг номусини ўйлади, на отасининг обрўсини. Буни унутиб бўладими? Кўзига бало бўлиб қўринади. Тагин Маъсуд ўша билан урушга кетмоқчи. Кетиб бўпти! Отасининг қўлида шундай воситалар борки, унга бас келадиганинг жони мингта! Анови юзинг куйгур, ноинсоф ит урушда гумдон бўлади, ўлиги ўшоқларда қолиб кетади... Лаънати ялангоёқ! Бошингга шунақа маломатлар тушсинки, дунёга келганингга минг пушаймон бўл!

— Майли, ўғлим, — деди Муродхўжа ака ва ўглининг гапига рози бўлишга мажбурдек чуқур хўреинди. — Комсомолсан. Бурчинг. Билганингни қил... Фақат битта илтимос...

— Хўш, ада? — умидвор тикилиб сўради Маъсуд.

— Опангни ўзинг кўндир, — деди Муродхўжа ака ўзини ўта мушкул аҳволга тушган кўрсатиб. — Менинг қўлимдан келмайди. Талайди, ховлини бошига кўтаради.

— Майли, ада, — деди Маъсуд дарров рози бўлиб. — Ҳозирча айтмай туринг. Мен айтсам, жанжал чўзилиб кетади. Вокзалга шошилиб турирман. Ўртоқларимни кузатишим керак. Қайтиб келиб опамга айтаман. Майлими, ада?

— Ихтиёринг, ўғлим.

— Раҳмат, ада, — деди Маъсуд, отасининг шу қадар олижаноб одамлигига биринчи бор таҳсин айтиб ва ўз ҳолатини кўрсатмаслик учун отилиб хонадан чиқиб кетди.

Маъсуднинг оёқ товушлари типши биланоқ Муродхўжа ака дарров ўрнидан турди, отлана бошлади. У зудлик билан ҳарбий комиссариатга бориб, ўглининг фронтга кетиши масаласини бекор қилдириб келиши зарур. Ҳали-замон Одил найнов ҳам келиб қолади, улгуриши керак...

Шу куни намоз аср билан шом орасида Одил найнов кириб келди.

Муродхўжа ака ховлидаги гулзор орасига қўйилган сўрида оқ ёстиққа ёнбошлаб ўтирар, хонтахта устида чўт бор эди. Одил найновни кўриб, қаддини ростлади, елкасидаги тўнини тўғрилади.

— Келинг, Одил ака, — деди Муродхўжа ака ўрнидан кўзгалмай. Одил найнов каллишини пастга ечиб, сўрига чиқди, мулозамат билан хонтахта нарисига чўккалади, қўл очди, фотиҳа қилишди. — Юқорироқ чиқинг, — деди Муродхўжа ака номига бўлса ҳам такаллуф билан. — Ҳар нарса қилганда ҳам вакилсиз.

Улар кулишди.

— Элчига ўлим йўқ, тақсир, муборак бўлсин кув.

Қўлуқ, дей Муродхўжа ака меҳмонга чой узатди. Қўлап, шўрликнинг ўтакасини ёриб юбормадингизми?

Унамади, хўжайин, — деди Одил найнов чой хўплаб.

Муродхўжа ака таажжубланди, аммо тир бой бермай жилмайди.

— Муборак қилдингиз-ку.

— Нима десамикин? — Одил найнов бошини қашиди. — Аслида рози, аммо-лекин ҳеч кўнмайди. Муродхўжа акага куёв бўлиш менга йўл бўлсин, қувиб солади, дейди бечора. Ўзим ўртага тушаман, дедим, қизлик эшик очиқ бўлади, жилла қурса, йўлимизни беришади-ку, дедим. Хўжайиннинг жаҳллари чиқади, деб қўрқади денг, ишдан ҳайдаламан, қалтис замон, қандай куним ўтади, дейди. Ахийри кўндирдим, ҳайдамайдилар, деб кафиллик олдим. Ҳозир бечора тутдек тўкилиб ўтирипти, бориб айтсам, билмадим, шайтонлаб қолмасикин.

Муродхўжа ака мамнун жилмайди.

— Нуқул калака қияпсиз, деб ёзгиради, денг, — Одил найнов бошини чайқаб кулди. — Туриб-туриб таъсир қилади, астафурилло, кулгинг келади ишининг.

— Пул-мули борақанми?

— Сўрамадим, хўжайин, — деди Одил найнов жиддийлашиб. — Бордир унча-мунча. Ўлиптими?

— Энди сиз, Одил ака, оталик қиласиз унга, — деди Муродхўжа ака тиззасини силаб. — Етим нарса...

Бу Одил найнов учун катта мурувват эди. Оталик масъулиятини Муродхўжа ака бунга юклар экан, демак, номига бўлса ҳам, қуда тутиниш деган маъно чиқади. Муродхўжа ака билан қудалик қилиш — ўх-хў! — Олий мартаба. Бироқ куёв томонида турганидан кейин маълум тадбиркорлик керак бўлади, бунинг устига оталик вазифасини ўзига олса унча-мунча чиқимга ҳам боришга тўғри келади. Майли, бу одамга бирини берса, уёқдан мингини уради. Ахир ҳамма имконият бу одамнинг қўлида-ку, ташлаб қўймас, қўллаб-қувватлаб юборар.

— Тўйни айтмадингизми? — сўради Муродхўжа ака асосий мақсадга кўчиб.

— Йў-ўк, хўжайин, — деди Одил найнов эътироз билдириб. — Илло-билло! Айтиб бўладими, мўлжал очилиб қолади. Мана, руҳсат берсангиз, ҳозироқ бориб, суюнчи оламыз-да, хўжайин. Тўй муддатини ҳам айтамыз. Тарадудни бошла, деймиз. Қачонни режа қияпсиз?

— Бугун нима кун? — дея, Муродхўжа ака хаёлида ўзига аён нарсаларни ҳисобдан ўтказа бошлади.

— Сешанба, хўжайин, — дарҳол жавоб қилди Одил найнов.

— Якшанба, деб овоза қиламиз, — деди мезбон.

— Улгуриб бўлармикин, тақсир? — хавотирланиб сўради Одил найнов.

— Улгурамиз, — қатъий деди Муродхўжа ака гапга чек қўйган бўлиб.

— О-омин, — дея Одил найнов қўл очди, узун калима келтириб, дуо қилди.

— Облоху Акбар! — Муродхўжа ака чин дилдан фотиҳа қилди.

— Хўжайини, — дея мулозамат билан юзланди Одил найнов Муродхўжа акага. — Аср таҳоратим бор, боргунимча намозим қанда бўлиб қолади, ижозат берсангиз, шу ерда ўқиб олардим.

— Ҳа, албатта, — деди Муродхўжа ака ўрнидан қўзғалиб. — Анови даҳлизга чиқинг, жойнамоз солинган, яқинда асрга турувдим. Менам чиқаман.

— Маъқул-маъқул, — дея Одил найнов яна бир юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди, қўлини кўксидан олмай, настга тушди, гуллар оралаб, даҳлиз томон кетди.

— Маъсуд! — чақирди Муродхўжа ака хотинини тик турган ҳолда тўнига тузукроқ ўраниб — куз ҳавоси, тез салқин туша бошлаган эди. — Онаси!

«Хув» деган товуш ичкаридан эшитилди, бир зум ўтмай бу уйнинг даҳлизида Гулсум опа кўринди.

— Берироқ кел, — дея Муродхўжа ака ҳам сўри зинасидан туша бошлади, хотини рўнарасига келиб тўхтагач, унга синовчан тикилиб туриб, сўради: — Қизинг қалай?

— Қалай бўларди, тумтайиб ётибди, — деди Гулсум опа йиғлаб юборишдан ўзини зўрга ушлаб. — Нуқул йиғлайди... — Гулсум она камзули чўнтагида рўмолча чиқариб, бурнини артди. — Ҳа! — деди у бир оз жонланиб. — Боя келди яшшамагур. Боғ томондан. Ўтакам ёрилди, дарчани очмадим.

— Нима иши боракан? — турқини бузмай сўради эри.

— Мелиса кейти, урушга олишаётган эмиш, — деди Гулсум она қайтадан ваҳимага тушиб. — Муқаддасни чақиринг, дейди.

— Чақирдингми? — безовтада сўради Муродхўжа ака.

— Қаёқда! Лагерга кетган, дедим.

— Қизинг билдими?

— Йўқ, ичкарида эди.

Муродхўжа ака бош иргади, сўнг қатъий тарзда:

— Якшанба кун тўй, — деди. — Анови киши совчи. Тўй олиб чиқ.

Күёв ким? — саросимада сўради гулсум она.

Муродхўжа ака ичида ижирганди.

Келганда кўрасан. Айтдим-ку, эндиги ихтиёр менда, деб.

Ахир Муқаддасга айтишим керак-ку, — деди Гулсум она бўш келмай. — Сал тайёрлаш керак уни. Вой-дод, ўламан саттор, деса нима қиламан?

— Онасан, — деди Муродхўжа ака метин важоҳатда. — Юпат! Унат! Алда! Кўрмагандек бўлиб кетасан, аданг ҳаммасини дўндиради, де.

— Кўнмаса-чи? Жанжал кўтарса-чи? — гумонсираб сўради Гулсум она. — Баттар бўлмасмикин? Кўзимни шамғалат қилиб, яна бир кори ҳол чиқарса-чи? Хожатхонага, бекиниб олиб, ўзини бирон нарса...

— Бирон нарса қилса, — деди Муродхўжа ака қатъий, — ёнига қўшиб ўзингни осаман!..

Гулсум онанинг юраги орқасига тортиб кетди. Айни бир чоғда фалокат юз бермасдан туриб, Гулсум она негадир тезроқ тўй бўлиб ўта қолишини тилай бошлади.

— Пўнисангиз қурмасин, адаси, — дея ёзгирди у. — Намунча нафасингиз хунук бўлмаса?

— Пўниса эмас! — деди Муродхўжа ака. — Энди менга бари бир. Кўзимга ҳеч нарса кўринмаяпти... Ўглинг ҳам урушга ёзилиб кепти. Ўлмас билан кетармиш. Ундан ҳам ажраймиз, чоғи.

Гулсум онага ўгли бу хабарни айтмовди, бечора она донг қотиб қолди, бир зумда кўзига ёш келди.

— Вой, адаси! — ўшқирди у эрига, одобни ҳам унутиб. — Қараа-аб ўтираверасизми ўглингиз, танҳо ўглингиз урушга кетадиган бўлса?! Тагин осонгина: «ажраймиз», дейсиз-а! Вой шўри-им!..

Гулсум она ўзини тута олмай йиғлаб юборди, сўри зинасига ўтириб, тиззаларини ура бошлади.

— Жим! — деди Муродхўжа ака тишларини айирмай. — Овозингни ўчир! Қўшнилар эшитса, хурсанд бўлишади.

Гулсум она қақшаб йиғлар, эрининг ўдагайлаши унга таъсир қилмас эди.

Минг тўққиз юз қирқ иккинчи йилнинг қиши қорсиз, аёзли келди. Халқ орасида буни «қорасовуқ» дейишади. Ерга тушган отнинг тезаги бурқсийди, қиров босади, оқинш киршидек қотади, бирпасда метинга айланади, ҳбдан тойган оч, касал бенаво одамлар қоқилишади, туролмай анчагина

уймаланишади. Туман қўйнидаги қуёшнинг тафтсиз лаппаги анчагина уфқнинг кўз илгамас губорли этагида судралади, мажолсиз нур тарқатади. Тезроқ уфққа ёнбошлагиси келгандек, вазифасини омонат адо этади.

Муродхўжа аканинг ҳаракатлари зое кетмади. Маъсудни аскарликка олишмади. Ҳарбий комиссариатдаги врачлар комиссияси Маъсудни урушга яроқсиз, деб тонишди. Фақат ички хизматга лаёқатли, дейишди. Маъсуд гангиб қолди, мадад истаб отаси ҳузурига чопди.

— Айиқ товон, дейишди, нотўғри босармишман, — деди Маъсуд туюқиб. — Бу нотўғри, ада. Яна комиссия қилишсин.

— Сени текшираверишдан бошқа ташвишлари йўқми, ўғлим? — дея Муродхўжа ака ўглининг шаҳдини қайтарди. — Шундоқ оғир замонни кўра туриб, мендан ижозат сўрадинг, мен учун қанчалик қийин бўлмасин, шаштингни қайтармадим, рози бўлдим. Онанг ҳам йиглаб-сиқтаб кўнди. Энди, нима қил, дейсан, ўғлим? Военкомни бориб сўкайми? Нега айиқ товон ўғлимни урушга жўнатмадинглар, деб жапжал кўтарайми? Мени жинни, дейишади-ку!.. Нима қиласан отагини шу қўйга солиб? Шарманда қилиб?! — Муродхўжа ака бу уйдирмаларни қалаштириб ташлар экан, ўзини танг аҳволдан қутқаришни, раҳм қилишни араз ва таънадек ифодалар, ўғлидан эфтироф садосини кутарди. — Ички хизматга лаёқатли экансан, қолавер-да! Буям хизмат. Бу ердаям кимлардир аскарлик бурчини ўташи керак. Сендақалар камарбасталик қилмаса, яна кимдан умид, ўғлим?.. Майли, бориб илтимос қилиб кўраман, йўқ дейишмас, штабга олишар...

Муродхўжа ака шунақа доғули гаплар билан ўглининг бошини айлантириб ташлади, аврай олди.

— Сен ҳарбий хизматда бўлсанг, менам тинч бўламан, одамлар кўзига уялмай қарайман...

— Майли, — деди Маъсуд рози бўлиб. У агар Штаб хизматида бўлсам, бир амаллаб урушга кетиш чорасини ахтараман, деган қасорга келди. — Штаб бўлса, Штаб-да.

— Ҳа, бу бошқа гап, — деди мамнулик билан Муродхўжа ака, гарчи гапининг натижаси шундай оқибат билан тугашини билса-да. — Идрок деган нарса шунақа бўлади, ўғлим...

Ўлмас вокзал перронида не истиҳолалар билан роз билдиргани, Муқаддас ҳақида куйиниб ганирганлари, расмини сўрагани Маъсуднинг ёдига тушди. Маъсуд дўстини вокзалда аскарликка жўнатганидан кейин бир неча кун ўтгач, тўй тараддуди борлигини, Муқаддас узатилишини билиб, аввал ота-онасига, сўнгра синглисига Ўлмаснинг «омонатини» айтди, тўйни тўхтатиш чорасини қидириб кўрди, аммо

хоч ким, ҳатто Муқаддас ҳам шиттиёқ билдирмади, Маъсуднинг индоси агар майсасига отилган тондек садосиз келти, шиттининг кунгли раъзилиди, ўзини четга тортди, оила бортини селтешига аралашмайдиган бўлиб олди. Фақат анави Хошимни унча ёқтирмайди. Ҳўё у синглисини мугамбирлик билан тортди олгандек. У ҳам ҳарбий ташкилотга интендант бўлиб ўтармиш. Бу, албатта, Хошимни фронтдан олиб қолиш усули.

11

Муродхўжа ака тўйдан кейин куёвининг қайфиятига разм солиб юрди — жанжал чиқаришидан ҳайиқарди. Бироқ қайнатанинг ҳадиги тасдиқланмади, Хошимжон ўзидан хурсанд, вақти чоғ, ҳатто бундай бахтга арзимагандек, ногаҳонда, ҳеч югурмай-елмай тан этиб бировнинг зиёфати устидан чиқиб қолгандек, хиёл мулзам тортар, қайната-қайнана назарига ҳадеб дуч келаверишдан тортинар, саҳар ишига жўнаб, кечроқ қайтишга тиришар эди. Шунинг учун ёш хотинининг қош-қовоғига қарашга ҳам вақти бўлмас, унинг тумтайиб эрини қарши олиши, тўшакдаги лоқайдлигини табиий бир ҳол, янги келинларга ҳос уятчанлик, ўнғайсизлиkning оддий ифодаси, деб англларди. Яна қанақа ҳам бўлиши мумкин? Қуйикиб ўзини ташласинми эрининг бағрига? Ҳаёли, ориятли қиз шунақа бўлади-да. Ўзини одоб доирасида ушлайди, эр олдида уялиб туради. Аммо, баъзан кечаси хотини орқасини ўгирган ҳолда юм-юм йиғлаётганини пайқаб қолади, Хошимжон нима деб юпатишни билмайди, «эт-бетингиз огрияптими?» деган саволига хотини «Йўқ», дейди, бошқа нарса демайди, хўрсина-хўрсина ухлаб қолади. Бўлак илакишга ботина олмай, Хошимжон анчагача қийин ўйлар оғушида миғжа қоқмай ётар, хотинининг йиғисини нимага йўйишни билмай, боши қотарди. Бирон қўрелик қилиб, дилини ранжитиб қўйдиммикин? — деб мулзам бўларди ёш куёв, ё тузукроқ қалин бера олмаганимдан ўкеняйтими? Арзигулик совға ҳам қилмадим, қўл калталик қурсин! Унча-мунча нарсени булар назар-писанд қилмаса, қимматини қаёқдан оламан, ўзим қарам бир бенаво бўлсам. Боримни қириб тўйга бердим, ҳатто Одил амакидан хийла қарз ҳам кўтардим... Ё бошқа бирон айбим бормикин? Оғзим сасирмикин? Ҳар куни юваман-ку. Этим ҳам тоза, яра-қўтир йўқ, қунора соқол оламан, маймоқ эмасман... Аммо, баъзан жуфтлашганимизда эхтиросдан тўлганиб, маҳкам ёпишиб олади-ку, қанақа алфозга солмай, кўнади-ку... Балки буям позининг бир туридир?.. Эрни кўпроқ ўзига ром қилиб олиш

усулидир? Агар шундай экан Ҳошимжон маълум маънода хотинига муте бўлди, ахир ҳаддан ортиқ гапира олмайди, Муқаддасдан садо чиқмаса, неча соатлаб миқ этмайди.

Бир куни Ҳошимжон билан Муқаддас қаттиқ уйқуда ётишган эди, эшик тақиллади. Муқаддас чўчиб уйғонди, қоронғида кийимини пайпаслаб топиб, апил-тапил бошидан ўтказиб бошлади. Уйнинг ичи хийлагина совуқ, эр-хотин ётган тўшакнинг этаги танчага тиқилган, кўрпанинг ораси йесик эди. Қоронғи бўлгани учун Муқаддас аввалига эшик қаёқда эканини эслай олмай аланглади. Эшик яна журъатеизгина тақиллади.

— Ким у? — бир оз хавотирланиб овоз берди Муқаддас.

— Муқаддасхон, — деган Замира холанинг зайф товуши даҳлиздан эшитилди. Ҳошимжон ҳам уйғониб кетди, ҳушига кела олмай, анграйиб ётди. — Сахарлик тайёр, чиқасизларми?

Муқаддас бўшашиб кетди:

— Ҳозир, — деди ноҳуш товушда. Унинг уйқуси хали аримаган, рўза кунларида мажбуриятга айланиб қолган сахарлик унинг жонига теккан, тезроқ рўза тугай қолшини кутар эди. Ҳошимжон ҳам сахарликни хуш кўрмас, бироқ қайнатаси билан қайтанаси буларсиз сахарлик қилишмас, танча атрофида тиловат қилиб, кутиб ўтиришар, уларни мунтазир қилса, Муродхўжа аканинг газабига учрашдан қўрқар эди. — Ҳозир, хола, — деди Муқаддас, дадилроқ овоз бериб. Замира хола нари кетгач, яна ўзини ёстиққа ташлади, елкасига кўрпа тортди.

Ҳошимжон хотини томон ўгирилиб, унинг баданини силади, кафти қорнида тўхтади. Муқаддаснинг қорни сал дўншя бошлаган эди.

— Семиряпсизми? — мудроқ аралаш сўради Ҳошимжон.

— Қаёқда, — деди Муқаддас эрининг сийпалашидан алла-нечук бўлиб. — Тирсақларимни қаранг, биқинимга тегса, тешворай дейди.

— Бу-чи? — сўради Ҳошимжон хотинининг қорнини силашда давом этиб, хотини жавоб ўрнига «қиқ» этди. Қулдими у ёки томоқ қоқдими, Ҳошимжон англай олмади, аммо юраги нимадидир сизди, вужуди ғалати бўлиб кетди. — Ростданми? — сўради у хотинининг юзига шивирлаб. Муқаддас яна жавоб бермай эрининг кўлига кафтини кўйди. — Ия? — Ҳошимжон талмовсираб қолди. — Дарров-а?! Энди уч ой бўлди-ку! Шунақа тез бўпти-да! Демак уч ойлик, деинг! Уч ойлик! — дўншя бошлаган, атласдек силлиқ қорнини ўпа кетди. — Э, товба! Э, тангрим! — Ҳошимжон Муқаддаснинг тапасини қоронғида пийналаб ўпар, кўкрақларига қиртишланмаган ияк-юзларини суркар, томогини яларди... — Раҳ-

ми! — деди у, нам лабларини хотинининг кўзларига босиб. — Мумкинми? Зарар бўлмайdimи? Ё ўзимни тияйми?

Муқаддас жавоб ўрнига эрининг бўйнидан қучди...

* * *

Ҳошимжоннинг тақдирида кескин бурилиш рўй берди. У ҳозир Муродхўжа акадек одамнинг куёви, оила аъзосига айланди, кўчада таниш-потанишлар йўлнинг нариги томонидан ҳам бош эгиб салом беришади. Ҳарбийдан озод, турмуши тўкис, битта бенаво, етим кимсага яна нима керак? Шунинг билан бирга Ҳошимжон учун энг нохуш маскан — ўз хонадонни эди, чунки йигит бу ерда бари бир ўзини боқиб олинган итдек сезар, ҳатто жоиз бўлганда ҳам «вов» дейишдан ҳайиқар, ҳайиқибгина қолмай, бирон муомила ёки ҳаракати билан қайнатаси дашномидан, мулзам бўлишдан ва шу билан бу хонадонда ўзининг омонатлигини, «пуф» деса, дарвозанинг ортида қолиб кетиши мумкинлигини билар ва бундан қўрқар, шунинг учун қайнатаси ҳузурда камроқ бўлишга, нарироқда юришга тиришар эди. Муродхўжа ака ҳар қанча мурувват кўрсатган бўлмасин, Ҳошимжон ич-ичидан уни ёқтирмас, унинг этигига сурканишга, вафодор итдек унинг кўзига тикилишга мажбур ва бу мажбурликдан дили огринар, итоат қилмаса ҳамма нарсадан маҳрум бўлиши тайин эди. Шунинг учун чидаши, қайнатасининг гапига шак келтирмаслиги, «лаббай», «хўп» ибораларини аямаслиги, уйдагиларнинг пинжига кириши, «илдиз отиб олиши» керак ва ундан кейин хонадондагиларнинг бурнидан ип ўтказиб, ўз мақомига буради, зарур бўлса, ўдагайлаши, ўз измида тутиши мумкин. Ўзининг етимлиги, туртки еб амакисиниқкида катта бўлгани, ночор-бенаволигини — ҳамма уқубатлари учун Муродхўжа ака, унинг оила аъзоларидан қасос олиш нияти унинг юрагининг ич-ичида ётарди.

12

Маъсуднинг ҳарбий Штабда хизмат қила бошлаганига бир йил бўлди. «Туркман бозори»га етмасдан трамвай қатнайди-гап кўчанинг ўнг томонида ўртасига қизил юлдуз ўрнатилган темир панжарали дарвоза бор. Штаб шу бўлиб, дарвозанинг ёнида доим қуролланган соқчи туради, ичкарига кирган-чиққан одам хужжатини кўрсатиб ўтиши керак. Бу ер «Тупроққўрғон» деб аталади, ички қисмида ҳар турли гарнизон бинолари, плац, қурол-яроқ сақланадиган оғборлар, ётоқлар, клуб ва санитар бўлинмалари бор... «Тупроққўрғон»-

48

даги қисм унча катта эмас, мингга яқин шахсий состави бор, холос. Аммо Эронни муҳофаза қилиш қўшини шу ерда тузилган, Самарқандда йиғилган Ўзбек дивизияси шу «Тупроққўрғон» ихтиёрида шайлангирилиб, фронтга жўнатилган.

Маъсуд шахсий составнинг аъзоси сифатида аввал машгулотларни ўтди, кейин Штаб маъмуриятига олинди, гимнастёркаси ёқасини битта юлдузча безади. Маъсуд Штаб маҳкамасининг бир хонасида ёзув-чизув ишлари, яъни оператив сводка қабул қилиб, уни раҳбарларга етказиш, Термиз, Кушка шаҳарларидаги қисмлар фаолиятини назоратда тутиш ва анча бўлак юмушлар билан банд бўлади. Ҳозир ҳар кунги «Подъём! Марш!» каби кишининг силласини қуритадиган мажбурий машгулотларга қатнашмайди, ҳафта охирида расмий рухсат олади, хоҳласа кинога ёки циркка, хоҳласа уйга бориб, ота-онасини кўриб келади. Синглиси Муқаддас қиз кўрганидан сўнг уёққа қатнаш одат тусига кириб қолди, айниқса жиянчаси бошини тутадиган, одамга қараб куладиган, талпинадиган бўлганида Маъсуд ётоқхонасида ўтира олмас, болача кўзига кўринаверар, ўзига тортар, тоғаси ҳар турли ўйинчоқлар излаб топиб, ўша ёққа ошиқади. Агар бирон сабаб билан бора олмаса, асраб қўйган ўйинчоқларини Ҳошимжондан бериб юборади. Маъсуд Ҳошимжон билан кўзи кўзига тушиб, уйдагилари ҳақида бохабар бўлиб туради. Ундан ташқари, гарнизон шаҳарнинг марказида жойлашган «Пиёнбозордан» бир чақирим нари холос. Ҳадрадан вокзалга қатнайдиган трамвай шу кўчадан ўтади, сал нарироқда бекати ҳам бор. Шунинг учун совға-салом билан онаси келиб хабар олиб кетади, йўли тушса фойтунда отаси тўхтаб ўтади, ҳатто бир марта Озодани олиб Муқаддас ҳам келди. Муқаддас чиройликкина жувон эмасми, таниш офицерлар Маъсуднинг хотини, деб ўйлаб, ҳазил-хузул қилишди, Маъсуд синглисига «бошқа келма» деб бунақанги ташрифларни ман қилиб қўйди.

Маъсуд фақат бир ташрифни ман қилмади, ҳатто бу ташриф кўпроқ қайтариллишини истайдиган бўлиб қолди. Бу истак шу қадар матлуб эдики, Маъсуд офицерларнинг ҳазил-пичингларига ҳам чидашга тайёр эди...

Бир куни рухсат қоғози чўнтагида, Маъсуд гарнизон дарвозаси олдида қаёққа боришини билмай ҳорғин дебсиниб турувди, қош-кўзлари ёниб турган, оқ юз, қиррабурун, лаблари бир жуфт гилосдек, истараси ўта иссиқ бир қиз келиб дарвоза олдида тўхтади, қиз Маъсудга юзланди.

— Кечирасиз, — деди у рус тилида Маъсуднинг ўзбеклигини билмай.

— Марҳамат, — деди Маъсуд ҳам рус тилида.

Нотаниш қиз илтимосини рус тилида айтишга қийналиб, ўйлаиб қолди. У негадир Маъсудга танишдек кўринди.

— Гафуров, — деди у ниҳоят, таржима талаб қилмайдиган сўздан бошлаб. — Майор... — Қиз яна сўз ахтариб, жимиб қолди.

— Гафуров? — қизнинг сўзини қайтарди у ва ўзбек тилида: — Майор Гафуров керакми? — деб сўради.

Қиз ҳарбий формадаги ёш офицер ўзбек эканини хаёлига ҳам келтирмовди, беихтиёр қизариб кетди. Мулзам ҳолатини энгиш учун қиз дарвозахона орқали горнизон ичига қараб олди ва:

— Ҳм, Гафуров, — деди. — Майор. Акам. Амаким, — дея нотаниш қиз сўзини ўзгартирди ва яна юзига ранг югурди. — Чақириб берсангиз, ишим борида.

Маъсуд таажжубланиб қизга тикилди. У бир оз саросимада эди.

— Майор Гафуров... — деди Маъсуд, негадир ўзини айбдордек сезиб. — У киши ҳаракатдаги қисмга кетдилар-ку... Ўзбек дивизияси билан... эшелонда... Хабарингиз йўқмиди?

Қиз бир зум карахт ҳолда ёш офицерга тикилиб қолди, гўё унинг барча ниятлари барбод бўлгандек эди.

— Йўқ... — аранг деди қиз, кўзларидаги ғамгинлик унинг хуснига аллақандай латиф тароват ва шикаста виқор нурларини сочгандек бўлди.

Бечора, деб ўйлади Маъсуд таассуф билан, амакиси фронтга кетганидан беҳабар қолипти, энди муҳим иши бўлса, нима қиларини билмай, боши қотиб қолди.

— Яна қайтадими буёққа? — сўради қиз, дилидаги умид аломатларини сақлаб.

— Қайдам... — деди Маъсуд. — Майор дивизияга командир бўлиб кетди. — Ва қизнинг хафсаласини батамом пир қилмаслик учун: — Балки передовойга бўриб, дивизияни топширар, — деди. — Қайтиб келар...

Қиз четга қаради. У ҳозир йиглаб юборади, деб ўйловди Маъсуд, аксинча, қизнинг юзида табассумга ўхшаш бир жилва пайдо бўлди. Маъсуднинг кўнгли ёришди.

— Майли, узр, — деди нотаниш қиз ва секин бурилиб, келган томонига кета бошлади.

Маъсуд ҳам ўша томонга йўл олди ва унга етиб олгач, бир печа дақиқа унинг ёнида индамай кетди.

— Ранжидингиз-а? — дея Маъсуд сукутни бузди.

— Ранжидим? — йигитга ғалати қараб сўради қиз. — Нега ранжир эканман?

— Ҳа, энди... нима десам бўларкин? — мижғовланди Маъ-

суд. — Режаларингиз... Майорда қанақа ишингиз бор эди? — Замон оғир, очарчилик, бирон ёрдам илинжида келган бўлиши мумкин, деб ўйлади Маъсуд, шу топда қизнинг мўлжали натижасиз қолганидан негадир ўзини ўнғайсиз сизди, унинг бу нияти йигитга аён бўлаётгани қизни мулзам қилишидан баттар истиҳолага борди.

— Ҳеч қанақа, — деди қиз йигитнинг саволига жиддий тарзда, бироқ унинг кўзларидан хомушлик аримаганини Маъсуд пайқади.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Маъсуд бир оз тетик овёзда. — Тузатамиз бу хатони.

— Қанақа хатони? — кўз ташлади қиз йигитга; унинг нигоҳида билинар-билимас қизиқиш ифодаси изғир эди.

— Циркка кирамиз, — деди дабдурустан Маъсуд журъат қилиб. Бу таваккал эди. Тап тортмай гапириб юборганидан Маъсуд ўзи хайратга тушди ва ҳадик билан қиз томонидан терс жавоб бўлишини кутди.

— Цирк кундузи ишламайди, — деди қиз йигитнинг жазми қатъий эканига иқроф бўлиш ниятида.

— Бугун якшанба, ишлаши керак! — деди Маъсуд қатъий, бироқ ўзи ҳам иккилана бошлади. Ҳечқиси йўқ, дилига далда бериб ўйлади у, цирк бўлмаса кино бор. Энг муҳими жеркиб бермади. Тиқилнч бўлса, ОДОга, офицерлар клубига олиб боради, у ер бемалол, одам кам, оркестр, кино бор, ресторанига киришлари мумкин. Маъсуд шунча жозиба-ли режаларни тузар экан, эндигина чамалана бошланган ноёб режасини бузиб қўйишдан чўчир, ташвишланар эди. Ишқилиб айниб қолмасин-да! Зора айнимаса, зора!.. — Цирк бўлмаса, кино бор.

— Сиз хизматда эмасмисиз? — Маъсуднинг гапидан дадилланиб сўради қиз ва йигитнинг юзига синовчан тикилди: ҳозир бирон нарса деб алдайди, баҳона топади.

— Рухсат олганман, — деди дарҳол Маъсуд ва қизнинг шубҳасини ўқигандек, кўкрак чўнтагидан рухсатнома олиб кўрсатди. — Мана, хужжат беришган.

Қиз маъқул ишорасини қилиб, бош ирғаб қўйди, мамнун бўлгандек, хиёл жилмайгандек бўлди. Тузук, деган фикрни беихтиёр хаёлидан ўтказди қиз, — чиройлиқкина экан, қош-кўзлари чўгдек, бўй-басти ҳам баландгина, ҳарбий форма бир ярашибдики. Фақат мунча ёш кўринади? Офицер экан шу ёшидан, неччига кирганикин? Мўйловини олманти, каттароқ кўриниш учун бўлса керак. Лекин бари бир ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган. Мунақалар плакишса, зулукдек ёпишиб олади, прода деган нарса қолмайди, бурнидан ип ўтказиб, қаёққа бурсанг, шу ёққа йўрғалайди, қарам бўлади-қолади.

Кўрамиз, бу қанақа тоифа чиқаркин? Ҳозир исмиمنى сўрайди.

— Отингизни билсам бўладими? — Сал ўнгайсизланиб, сўради Маъсуд.

Қиз беихтиёр кулиб юборди, аммо кулгиси йигитнинг ориятига тегиши мумкин, у ўзини, мажбурлаб кулгисини босди.

— Нега кулдингиз? — гурури бир оз ҳақоратланиб сўради Маъсуд.

— Кечиринг, бир нарса эсимга тушиб кетди, — деди қиз йигитни чалгитиб ва ранжиганидан чўчиб, дарҳол исмини айтди: — Захро.

Улар «Молодая гвардия» кинотеатридан «Бағдод ўгриси»-ни кўриб чиқишганда, кун яримлашиб, ҳаво бир оз илиган эди.

— Энди ОДОга борамиз! — деди Маъсуд кўтаринкилик билан. Бояги ётсираш аломатлар аллақачон унитилган, ҳатто сеанс пайтида қўққисдан бир-икки марта қўли қизнинг қўлига тегиб кетган, қиз ҳам буни гўё тасодиф ўйлаб қўлини тортиб олмаган ва бундан фойдаланиб, Маъсуд қизнинг қўлини кафтлари орасига олиб, иситган бўлган эди.

ОДО нималигини Захро биларди, майор бир-икки марта олиб борган, уёққа бориш хавfli, кўзи тушган одамлар таниб қолиши мумкин эди.

— Йўқ, — деди қиз шартта. — Унақа жойларга бормаيمان. Уяламан.

— Қорин очиб кетди-ку, — афсусланиб деди Маъсуд. У биларди: қизнинг ҳам қорни оч. Шу замонда кимнинг қорни тўқ? Ҳамма оч. Фақат уйидагилар тўқ. Дадаси қорнини гарт-гурт қашлаб, кекириб ўтиради. Бироқ Захронинг ҳам қорни оч, аслида Гафуровни истаб келишидан мақсад ҳам шу, қорнини тўйғазиш эди, аммо буни, эндигина танишган йигитга айтиб бўлармиди. Уйда икки бўлак пиширилган лавлаги турипти, биттаси укасига, биттаси ўзига, бориб ўшани ейди. — Бўлмаса меникига бора қолайлик, консервапансерва топилади. А!

Захро албатта жон, деб борарди, лекин у ер ҳам ОДОга ўхшаган жой, кўзи тушган одамлар бор, ҳатто Маъсуднинг ўзи ҳам кўрган бўлиши мумкин, эслай-олмаяпти холос. Эсласа нима бўпти? Амаким, деди-ку. Гўлроқ экан, нима деманг, ишонаверади.

— Йўқ, — деди Захро ийманиб. — Таниш-билишларингиз кўрса, нима деб ўйлайди? Яхшиси хайрлаша қолайлик.

— Ихтиёрингиз, — базўр деди Маъсуд, юрагининг аллақасери узилиб кетгандек бўлиб. — Бирга кетамиз бўлмаса.

Уйдагиларни кўриб ҳам келаман. Икки ҳафта бўлди бормаганимга.

— Ундай бўлса олдин мен кетаман, — деди қиз дарҳол. — Ё сиз кетинг. Мен бир оздан кейин кетаман.

Маъсуд тушунди қизнинг хавотирини.

— Олдин мен кетай бўлмаса, — деди Маъсуд, ниманидир кўнглида мўлжал қилиб.

— Ҳо! — деди қиз таманно билан кўз қисиб. — Ҳадрага бориб пойлаб турарсиз-да! Топдимми?

— Очиғини айтайми? — журъатланиб сўради Маъсуд.

— Айтинг, — деди қиз, айёр табассум қилиб ва хаёлига келган тахминни кутди.

— Сиздан ажрай олмаяпман, — деди Маъсуд ийманибгина.

Захро аранг кулгисини босиб:

— Майли, — деди, — Ўрдагача кузатиб кўя қолинг. Уёғига ўзим кетаман. Келишдикми?

— Келишдик! — Шу ҳам катта инъом эди. — Фақат пиёда кетамиз. Майлими?

— Майли, — рози бўлди қиз, очликдан қорни гулдирай бошлаган эди.

Улар «Пионерлар Саройи» панжаралари ёнидан ўтиб, трамвай бекатига чиқишди, Қизил Майдон сари юра бошлашди, кейин Ўрда томон кета туриб, Анҳор бўйидаги Ленин билан Сталин ҳайкали бор зиёратгоҳга тушишди, шундоққина сув лабига ўрнатилган скамейкага ўтиришди.

Сув буғланар, нам ва совуқ рутубатини урар эди.

Кинода қўлини берганини рухсат, деб ўйлаб, Маъсуд Захрони қучиш учун белига қўлини юборди, бироқ қиз сапчиб ўрнидан турди.

— Кинога бирга тушган қиз ҳамма нарсага кўнаверади, деб ўйладингизми? — деди Захро ясама зарда билан. — Атрофни қаранг, шунча одам! — дея қиз кўприк томон кета бошлади.

Маъсуд бир лаҳза саросимада ўтирди, кейин қизга етиб олди. Захро йигит ёнида кетаётганини пайқаса-да, у томон бурилиб қарамади — вазиятнинг жиловви қизнинг қўлига ўта бошлаган эди.

— Кечиринг, — деди Маъсуд ерга қараб.

— Энди қолинг, Маъсуджон... Маъсуджон ака, — деди Захро йигитнинг «кечиринг» деганига тўғри жавоб бермай. Аммо унинг «Маъсуджон... Маъсуджон ака» дейишида маълум юмшаш сезилар эди. Шунинг билан бирга «Маъсуджон ака» дея, мурожаат қилиши сал ўнғайсизроқдек эди,

чунки йигит қизга қараганда ёшроқ кўринар, бироқ «Маъсуджон» дейиш ҳам нокулайроқ эди.

— Бўпти, қоламап,— деди Маъсуд дарров.— Қачон учрашамиз?

— Учрашмасак,— деди Захро хушёр тарзда.

— Нега? Нима учун? — сўради Маъсуд қиз томон бурилиб.— Бирон одобсиз гап айтвордимми? Қўполлик қилдимми? Агар мендан ўтган бўлса, кечиринг.

— Йўқ,— дея Захро бир зум ўйланиб қолди.— Гап бунда эмас.

— Нимада? — Ўжарлик билан сўради Маъсуд.

— Биласизми? — деди қиз сўз ахтариб.— Ёшингиз мендан кичикка ўхшайди.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ,— деди Маъсуд қатъий.— Умуман мен ёш кўринсам ҳам ўзим ўн тўққиздан ошиб йигирмага кетдим. Паспорт олганимга икки йил бўлди. Сизнинг ёшингиз неччида?

— Меники ҳам шунақа, балки уч-тўрт ой каттароқ бўлишим мумкин.

— Ҳа, бўпти-да! — руҳланиб хитоб қилди Маъсуд.— Шуям фарқ бўлдимми?

Бир нарсани аниқ, яъни Захро кимнингдир этагини ушлаши керак эди. Замон мажбур қилмоқда. Майор қўлдан чиқиб кетди, энди унинг қайтишидан қайтмаси кўп. Умуман, аввалига Захро турмушга чиқини ниятида бўлиб юрди, бироқ йигитлар ана кетди, мана кетди пайт, арзимас муддат учун тўй қилиб, яна ҳомиладор келин билан қолишни, ортиқча огизни қайси оила хоҳлайди? Совчи чиқмади. Ота-она ўлиб кетишган, рўзгор тебратин керак. Қизнинг ҳеч қандай ҳунари йўқ. Бирга ўқиган дугонасининг уч ойлик эрини кузатиб боришганда, Захро Ғафуров билан танишиб қолган. Майор хотинидан ажрашган, ўзи қирчиллама йигит, ўта шаддот. Захро майорнинг сеҳрига тушиди-қолди, кўйига юрди. Бунинг эвазига моддий ёрдам олиб турди. Бир гал Ғафуров ҳатто ўйланган масаласини ҳам айтгандек бўлди, бироқ бу гапни бўлак қайтармади. Нимадандир истиҳола қилди, чоги. Ахир унақангилар ихтиёри ўзида эмас, эртага ҳаётлари нима кечади, ўзлари ҳам билмайдилар. Мана, майор ҳам шунақа бўлди, ҳатто жўнаётгани ҳақида хабар ҳам бера олмади. Афсус. Захро унга адресини бермаган, қизни лавлагибозордан ахтариш майорнинг ҳаёлига ҳам келмаган эди.

Энди буниси нима каромат кўрсатарикни? Беихтиёр майор билан таққослашга тўғри келса, бу йигитча унга тенглаша олмади, албатта. Бунинг устига ёш, ҳали ҳеч нарсани

кўрмаган, тажрибасиз, Захронинг йўриғидан нари кета олмайди.

Балки ёшлиги — фазилатидир. Майор ўттиз тўққиз ёшда эди. Демак, Захро қирққа кирганда у олтмиш ёшли чол бўлиб қолади. Такдир буларни бир-биридан айириб балки тўғри қилгандир?..

Майли, ҳаёт бир йўл кўрсатар. Ҳар қалай ишни қўлдан чиқариб юбориш, Маъсудни йўлатмаслик ақлдан эмас. Моддий ёрдами тегиши турган гап. Офицер экан, буларнинг таъминоти яхши бўлади.

Захро келаси якшанба кuni келишни ваъда қилиб, трамвай бекатига йўл олди. Маъсуд жойида қолди. Келаси якшанбагача узоқ албатта, аммо у ҳарбий хизматда, буткул ихтиёри Штаб билан боғлиқ, фавқулодда топшириқлар бўлиб туради. Агар Захро аввалроқ келганида ҳам Маъсуд унга вақт ажрата олмаслиги, иккови ҳам хижолатли вазиятда қолишлари мумкин...

13

Ҳаво исийвермаганидан дов-дарахтлар бўғилиб турарди; март ойининг охирларига бориб ёғингарчилик шартта тўхтади, осмонда ғубор қолмади, уч-тўрт кун мобайнида ҳамма нарса гуркираб очилди, ер юзини гулларга буркади, ҳидларга тўлдирди. Ўқтин-ўқтин пайдо бўлиб, бир зум қуёш юзини ёпган оппоқ булутлар яна узоқларга сурилиб кетар, шамолнинг хуружи суетлашар, гуллар чирпираги яна тинар, ғувиллаган товушларни таратаётган ариларми ё осмондаги варрақларми, билиш қийин эди.

Қиш бўйи силласи қуриган, қанча жонлардан маҳрум бўлиб, талай қурбон ва талафотлар эвазига аранг етиб келган одамлар баҳор нурлари билан кўнгил чоғлаб, ғимир-симир ҳаракатга тушиб кетишган, не ҳасратда асраб-қизганиб, рўзгордан асраб қолган бир ҳовуч дон-дунни ерга сепиш билан овора эдилар.

Ойниса айвон лабидаги курсида бачкана тикиб ўтирар, бигиз уриб сўзана ўтказар, икки томонга ип чўзиб қулоч ёзар эди. Яхши ҳам қишлоқда шу хунарни ўрганиб олган экан, оз бўлса-да, асқотиб туришти. Босим ўтирса бир жуфти икки кунда қўлдан чиқади. Тановару бўлак сарф-ҳаражатларини айириб ташласа, меҳнатини ҳисобга олмаганида, унча-мунча қолади. Бир жуфти албатта, юк бўлмайди, камиди уч-тўрт жуфт тикиб пулласа, бирон нарсага ярагулик чиқади. Ойниса аввало хомаки, ашё сотиб олади, шундан қолса, миясида анча чамалагач, рўзгорга энг зарур бўлган нарса — совун, макка уни, керосин харид қилади, кейинги бозоргача амал-тақал қилиб етказди, унгача яна уч-тўрт жуфт маҳсича тайёр бўлиб

қолади. Халқ орасида болалар учун тикилган маҳсичаларни «бачкана» деб аташади. Ойниса бу сўзни биринчи марта Шўргена қишлоғига касал онаси билан бадарга қилиниб бориб, Эргаш косибнинг хужрасида ижара турганларида эшитган эди. Эргаш косиб етти оғиз қашшоққина оиланинг каттаси бўлиб, ўттизинчи йиллар бошида қулоқ қилинган, арава-отидан, сигир-улоғидан маҳрум бўлган экан; меҳнатга яроқлик барча оила аъзолари колхоз ишини бажаришар, колхоз деярли даромад бермас, ўша кезлари Эргаш косиб ямоқчилик, баъзида бачкана тикиш билан рўзгор тебратар, томорқаси ҳам унча-мунча ҳосил берар, шулар эвазига кун кўришар эди.

Чиллашир касалига йўлиққан Ойнисанинг ўттиз беш ёшли онаси ўлимтик, қўлидан иш келмайдиган аёл бўлгани учун ўн етти ёшни чамалаб қолган Ойниса Эргаш косибнинг рўзгорига қарашига тиришар, устанинг чакана юмушларини бажариб берар, кўзи ўрганиб, бачкана тикишга қўли келиб қолган эди. Ўша кезларда Ойниса беш-ўн жуфт бачканани қўлдан чиқарди. «Тузуқ, — деди ўшанда Эргаш косиб, қиз тиккан молни кўриб, — зеҳнингиз пухта экан». Шу орада мактаб хужрасида ётиб юрган тошкентлик бир муаллим йигит Ойнисани сўратиб, одам киритди. Бундан ярим йил аввал Ойнисанинг онаси вафот этган, етим қиз якка ўзи хужрада яшаб келар, ҳаёти жуда ҳам оғир, ачинарли, мискин эди. Онаси вафотига йил бўлмагани учун Ойниса бунақа гапни эшитгиси ҳам келмас, кечалари қон-қон йиғлаб чиқарди. Аммо Эргаш косиб қизнинг дилига йўл топти, аранг кўндирган бўлди, чунки уста қизга отадек бўлиб қолган, унинг гапини икки қилиш кўрнамакликдек эди, Ойниса йиғлаб-сиқтаб рози бўлди. Бироқ Ойниса онаси билан Самарқанддан бадарга қилинганида биттагина тугунча билан чиқиб кетишган, уч хонали уй бутун жиҳози билан қолиб кетган. Нимасига тўй қилади, сепи бўлмаса, ҳатто келинчак сифатида киядиган тузуқроқ қўйлаги ҳам йўқ.

— Амал-тақал қилармиз, болам, — дея Эргаш косиб далда берди, лекин Ойниса билади, устанинг ўзи ҳам бир аҳволда. Қуёв бўлса атиги муаллим, яқинда билим юртини тугатиб келган экан. Орттирган нимаси ҳам бўлиши мумкин?

Хуллас, иккинчи марта қуёв томонидан одам келганида уста фотиҳага қўл очди, рўзгоридан нимаики ярайдиган нарса бўлса, қириб-қириштириб, тўй тараддудига тушди, хотини ўз қизларига атаб сандиққа яшириб қўйган либослардан мосини ажратди, вақтинча бўлса ҳам, етим қизни ўраб-чирмади. Ойниса бир зумда келин турқиға кирди-қолди. Енг учида тўй жўнгина ўтди. Қуёв чоққина чамадон, глобус ва

тўшаги билан бу хонадонга кўчиб ўтди, хужрачага файз кирди, бахтли онлар бошланди, биринчи фарзанд шу хужрада дунёга келди, уй қийқириққа тўлди, барча уқубатлар унут бўла бошлади.

Аслида Ҳабиб уйланиш ниятини маслаҳат солганида касбдошларидан бири йигитни айнитишга ҳаракат қилиб кўрди, репрессия, яъни аллақандай айблар билан қамоққа олинган одамнинг қизига уйланиш қалтислигини айтди, бироқ Ҳабиб бир-икки бор қизга кўзи тушган экан, ёқиб қолиб, ўз айтганида туриб олди. Қиз рози бўлса бас, деди Ҳабиб, буёғини пешонамдан кўрдим. Қизнинг отаси қамоққа олингани, унинг оиласи буёқларга бадарға қилинганлигини ўйлаб, Ҳабиб ота-онасига ҳам хабар бермади, тўй уларсиз ўтди. Агар ота-онаси ҳамкасби айтган сирларни билишса, албатта тўйни бузишга ҳаракат қилишади, ота-онанинг изми — обрўйи шунақаки, уларнинг ихтиёрини ҳисобга олишга, бўйсинишга тўғри келади. Шунинг учун ортиқча хунобгарчилик, дилгирлик туғдиришдан чўчиб, Ҳабиб уларга тўй хабарини етказмади.

Ҳабибнинг айтишича, отаси камбағал оиладан чиққан бўлиб, аввалига қайсидир ширкатда, ширкат тугатилганидан сўнг саксовул тайёрлаш бўйича ихтисослашган бир маҳкама омбурида ишлаб юраркан, онаси беш фарзанд кўриб, фақат Ҳабиб тирик қолган, бошқалари кўкйўтал, зотилжам, қизамиқ, ичбуруқ касалларидан ўлиб кетган экан. Минг тўққиз юз қирқ биринчи йили уруш бошланди, Ҳабибнинг отаси урушнинг дастлабки кунларидаёқ ҳалок бўлди, Ҳабиб икки яшар қизи билан хотинини олиб, Тошкентдаги ёлғиз онаси қолган уйига қайтиб келди, қўл учуда бўлса ҳам отасининг маъракаларини ўтказди. Бунгача Ҳабиб хотини билан келиб, она-отасига неварасини кўрсатиб кетган эди; ягона ўғли Фаргонанинг аллақайси қишлоғида, жудалик доғида куйиб-ёниб ўтирган онаси бирмунча таскин тошгандек бўлди, бағри тўлди-қолди, эрининг алами ҳам хийла нари кетгандек кўринди. Бироқ бу шодлик узоққа бормади. Фан, маориф ва санъат хизматчилари урушдан озод қилиниши ҳақида ҳали қарор чиқмаган эди, ўғли оиласи билан кўчиб келганига уч ой тўлмай, Ҳабибни ҳам фронтга жўнатишди. Онаси билан икки яшар қизи кўлида чинқириб қолаверишди. Мапа қайнана ҳам дунёдан ўтди. Амал-тақал қилиб, Ойниса кампирни кўмди, таъзияларини ўтказди, бироқ энг муҳими харажат талаб қиладиган йигирмаси, қирқи ҳали турипти. Ҳатто ўз онаси вафотига ишлатмаган тиллақошни гаровга берди. Яхшиям ўша тақинчоқ қолган экан бисотида, ҳар қалай фойдаси тегди; тиллақош арзийдиган нарсадирки,

Муродхўжа ака унинг устидан пул берди, анойи эмас, нарсаси арзимаганда, ҳемири ҳам чиқармас эди. Бирон заргардан бориб сўраш керак — тиллақошнинг нархи қанча экан? Шунга қараб Ойниса Муродхўжа акадан яна сармоя кўтаради. Қайнонасининг йигирма кунлик маъракасига ҳам бир ҳафта қолди, ҳали қанча ташвиш бошида. Бечора эри онасининг вафотидан беҳабар. Қандай қилиб Ойниса бундай машъум хабарни унга ёзади? Мана бир ойга яқинлашиб қолди, эридан хабар йўқ. Тинчмикин, омонмикин? Ўзининг дадаси-чи? Ўша ўттиз саккизинчи йилнинг ўн еттинчи мартада иккала кўлини кўтартириб олиб кетганларидан буён дом-дарак йўқ. Қайси қамоқда, қанақа жойда? Ҳеч ким айтмади. Онаси тириклигида Ойниса бир-икки сўраб-суриштирмоқчи бўлди, ўзларига жабр бўлишдан, баттар панд ейишдан ҳайиқиб, онаси ижозат бермади, ўттиз саккиз яшар ўтюррак отаси йўқолди-кетди. Ахир отаси чакана одам эмас эди-ку? Ўн тўққизинчи отлик-кавалерия дивизионининг ҳарбий комиссари эди, машинада юрарди, обрўйи баланд, ҳар турли мажлислар тўрида ўтирадиган одам эди! Наҳот шундай инқилоб жангчиси, ҳарбий комиссар беному нишон ғойиб бўлиб кетса? Балки бирон хатога йўл қўйгандир, қалтис гап айтиб юборгандир. Акс ҳолда шунақа таниқли саркардани ҳибсга олишармиди? Бироқ отаси Баҳодир Ёқубовнинг янги турмуш йўлида қилган хизматлари бор-ку! Ўзи камбағал оиласидан чиққан, ёшлигида батракли қилган, кейин инқилобий намоёнларда фаол қатнашган, Москвадаги ҳарбий курсларда ўқиган, саркарда Миршарофов бошчилигида босмачиларга қарши курашган маҳаллий армия сафларини тузишда бевосита иштирок этган — ҳаммаси Ойнисага маълум. Наҳотки, шу қадар аён, ватан учун фойдали хизматлари ҳисобга олинмаса?.. Онаси ҳам ўқимишли аёл эди, Самарқандда таъсис этилган «Хужум» уюшмасининг энг ташаббускор аъзоларидан бири бўлган, аёллар орасида саводсизликни йўқотиш бўйича амалга оширилган барча тадбирларда бевосита қатнашган, «Ликбез» комитетининг энг ғайратли раҳбарларидан бири бўлган, паранжи ташлаш ҳаракатини бошқарган. Шундай саркарда отаси беному нишон хазон бўлди, оловдек ёниб янги турмуш учун жонбозлик кўрсатган онаси бадарга қилиниб қайси бир қишлоқнинг ис босган ҳужрасида чиллашир касалига мубтало бўлиб хўрлик ва очликда ўлиб кетди. Шундай ота-онанинг ягона фарзанди Ойнисанинг ўзи-чи? Еттинчи синфни битириш олдидан турган, скрипка чалишга ўрганаётган қалдирғочдек маъсум, покиза қизчанинг тақдири нима бўлди? Қайси айби, қанақа гуноҳи учун шунча маломату надоматлар чекиши, дарбадар бў-

лиши керак? Самарқандда бўлиб ўтган бир воқеа Ойнисанинг хотирасидан ҳеч аримайди. Комиссар Ёқубовнинг уйига ўша пайтда катта имтиёз ҳисобланган радио туширишди. Оила аъзолари тўпланиб хирилдоқ радиодан таралаётган куйни эшитиб ўтиришар, ҳеч қандай хатардан дарак ҳам йўқ эди. Шу пайт эшик қаттиқ тақиллади, опаси бориб эшикни очди, уйга иккита соқчи билан дадасининг энг яқин дўстларидан бири — Исроилжон кириб келди. Бу йигит бир пайтлар бу оила билан шу қадар иноқлашиб кетган бўлиб, уни топиб келмагушларича отаси овқатни сузишга ҳам руҳсат бермас эди. Бирда Исроилжон Баҳодирнинг «венгерка» деб аталувчи қоракўл жиякли янги френчини мақтади, ҳаваси келгандек бўлди. Албатта Исроилжон амал жиҳатидан дўсти Баҳодирдан сал настроқ, бунақа кийим буюртиб кийиши қийинроқ. Шунда отаси «венгерка»ни шартта ечиб, дўстининг елкасига ташлади. У пайтлар велосипеди бор одамга бошқача қаралар эди, танқис нарсая — отаси ҳавас қилиб велосипед сотиб олди. Исроилжон ҳар турли зуд юмушлар баҳонасида ўртоғининг велосипедини тез-тез сўрайдиган, ҳатто Баҳодир уйда йўқ пайтларида миhib чиқиб кетадиган бўлиб қолди. Баҳодир Исроилжонга велосипедини ҳам тутқазиб юборди. Айниқса Исроилжон уйланадиган бўлганида, Баҳодир худди укасини уйлантираётгандек жонбозлик кўрсатди, ўзи тўйга бош-қош бўлди, қанчадан-қанча камчиликларни ўз ёнидан тўлдирди, ҳамманинг эсида қоладиган тўй ўтказиб берди... ҳозир эшик олдида турган одам ўша Исроилжон эди. Ойнисанинг отаси уйига келган дўстини кўриб аввалига қувониб кетди, кейин Исроилжоннинг қаҳрга тўла вазоҳатини кўриб, анграйиб қолди.

— Исроилжон!.. — Аранг тили калимага келиб, хитоб қилди Баҳодир.

— Исроилжон-исроилжонни йиғиштир! — деди дўстига ўдағайлаб Исроилжон. — Мен ГПУнинг масъул ходими Алимовман.

— Биламан, ўртоқ Алимов, — ўзини мутлақо йўқотиб, гулдиради Баҳодир.

— Ўртоқ ҳам эмасман! — Алимов бу сўзларни талаффуз қилмас, бамисоли тошдек отарди. Қўлингни кўтар, жосу!

— Исроилжон, нима гап ўзи? — Ҳеч нарсага тушунмай ёлворди Баҳодирнинг хотини. Ун беш яшар Ойниса чарм креслода ўтирар, бир отасига, бир Исроил амакисига алаинглар, масхарабозлик қияпти, деб ўйларди. Исроилжон ёлворишга нарво ҳам қилмади.

— Қуролини олинглар! — дея ёнидаги соқчиларга буй-

руқ берди Алимов, иккала қўлини кўтарган дўстидан кўз узмади.

Соқчилар ўн тўққизинчи отлик-кавалерия дивизонининг ҳарбий-комиссари Баҳодир Ёқубовни дарҳол қуролсизлантиришди.

- Кийин! Юр, олдимга туш!

Бу масҳарабозлик эмас эди. Буни Ойнисанинг онаси ўша заҳотиёқ тушунган эди. Айниқса эртасига яна соқчилар келиб Ойниса билан онасини уйдан ҳайдаб чиқарганларида воқеа нақадар жиддий эканлиги аён бўлди. «Халқ душмани» деган иборани Ойниса ўшанда эшитган эди. Она-бола ўз пайтининг энг замонавий жиҳозлари билан безатилган, электр чироқ, голланд печка, кафель лаппаклари ёпиштирилган ванна-ҳаммомли уйдан ҳайдаб чиқарилибгина қолмай, ҳатто ўзлари истаган тарафга юриш, қароргоҳ ахтариш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлган эдилар. Соқчилар ҳар иккисини Самарқанд вокзалига элтиб, поезднинг аллақайси вагонига ўтқазишди, вокзал соқчиларига уларни топширишди, унга нималарнидир уқдиришди. Кеч бўлди, қоронги тушди, ниҳоят ярим тунда поезд қўзғалди. Она-бола қаерга кетмоқдалар, уларнинг тақдири энди нима кечади? — Номаълум эди. Тун қўйнида поезд учиб борар, она-бола махсус купеда мункайиб ўтиришар, ҳатто станцияларда ҳам соқчисиз чиқишга ҳақлари йўқ эди. Эртасига эрталаб не ёлворишлар натижасида соқчи руҳсат берди, кийимлари эзилган, қоринлари оч, сочлари тўзғинган она-бола станция четидаги бозорчага югуришди. Яхшиямки шошилишда пул-мул олиш онасининг эсидан чиқмаган экан, ейишга яроқли нима кўринса шундан харид қилиб, вагонга чопишди. Гўё поезд кетиб қолса ҳамма нарса чатоқ бўладигандек, она-бола нимадандир ажралиб қоладигандек... Ниҳоят катта бир станцияга бориб етишганда, уларни поезддан туширишди, аллақандай аравага ўтқазиб, Шўртепа қишлоғига жўнатишди. Ярим кун деганда она-бола чанга беланиб манзилга етиб боришди. Қишлоқ совети маъмурияти бадарга қилинганларни мулойим совуққонлик билан кутиб олишди, турар-жой йўқ, ўзларинг ахтаринглар, биронта хонадон ижара берар, дейишди. Ўша кунни жой топилмади, она-бола сарсон-саргардон бўлиб, қишлоқ советига қайтиб келишди, йўлакда тунашди, эртасига яна ижара ахтаришга тушишди. Шунда, Эргаш косиб деган одам мурувват кўрсатди, таппи-тезак қалаштирилган хужрасини бўшатиб берди. Хотини ҳам тузуккина аёл экан, жулдурроқ бўлса-да, ётиш учун кўрпа-ёстиқ, эски шолча олиб чиқди. Биргаланиб хужрани супуриб-нетишди, шолча тўшади, дераза учун қолдирилган туйнукка эски қон илишди. Ейдиган

нарсанинг тайини йўқ, онасининг апил-тапил гижимлаб ҳамёнига солган пули тамом бўлган, кун кечирини ўйлаш керак эди. Онаси иш сўраб қишлоқ советига мурожаат қилди, у ердагилар узоқ бир қишлоқчадаги бошланғич мактабни айтишди, бироқ Самарқанд шароитида водопровод, ҳаммомга ўрганган она бечора ариқ сувини истеъмол қилишданми, ёки бошқа сабаб биланми тез орада бедаво дардга учраб, ётиб қолди... Мундоқ олиб қараганда Эргаш косиб ким буларга? Етти ёт бегона. Ҳатто Ойниса тиллақош безагини олиб чиққанида, ўзининг ночорлигига қарамай, уни пуллашга ботинмади. Шунча маломатлар бошига тушипти бу бечора қизнинг, биронта буюми турсин, асқотар, деб ўйлади уста, нарсани бозорга олиб чиқишни маслаҳат кўрмади. Бўлмаса ўзининг рўзғори катта, кун ўтказиш оғир. Бу сарфун харажат камлик қилгандек, унинг устига тўй ташвиши ҳам келиб қўшилди. Албатта, ёш эри мактабда муаллимлик қилади, топиш-тутиши чакки эмас. У бу ерга кўчиб ўтганидан кейин баҳоли қудрат устага ёрдам бера бошлади. Баъзан аравалаб ошқовоқ, мош, макка, ун келтириб ташлайди. Бу нарсалар аранг рўзғор тебратаётган оила учун катта жон улоғи. Агар шу Эргаш косиб, унинг хотини, кейинчалик Ҳабиб бўлмаганида ҳаёт тажрибаси йўқ, эркаликда ўсган Ойниса нима қиларди? Қандай яшарди?

Қани энди имконият бўлса-ю, Ойниса Шўртепага бориб, устанинг кўнглини овласа, шод қилса, дуосини олса.

Насиб этса, уруш тугар, эри ҳам омон-эсон қайтар, бу қора кунлар унут бўлиб кетар. Унда ҳар қанча орзу умидларини амалга оширса ажабмас. Ҳозир қўли калта, замон оғир. Қайнонасининг йигирмаси қора булутдек Ойнисани босиб, ваҳима солиб турипти. Яна Муродхўжа акага арз-дод қилишга, ялиниб-ёлворишга тўғри келади.

14

Муқаддас онасига ўзини осий сабабларини фош қилган кунидан бошлаб боғ дарчасига қулф солинган, Муқаддасга остона ҳатлаб кўчага чиқиш ман қилинган, агар бирон фавқулудда сабаб, яъни ҳаммомга бориш важи билан уйдан чиққудек бўлса, паранжи ёпиниб олиши шарт эди.

Муродхўжа ака маҳалла тақводорлари олдида ҳам тили узун, негаки агар маҳалла аҳли орасида «Муродхўжа ака имонли одам экан, қизига паранжи ёпинтириб қўйипти», деган гап тарқалса, демак, бу хонадонда урф-одатларни қаттиқ тутишаркан, анча мўмин-мусулмон оила экан, деган хулоса келиб чиқади, Муродхўжа аканинг обрўйи яна

кўтарилади, жамиятда тутган мавқеи мустаҳкамлашади, қанақа пул билан бойимасин, одамлар эриш қарашмайди, оқлонинг назари тушган бандаси экан, даврини сурсин, дейишди. Муродхўжа аканинг яна бир тадбири, яъни ўғлини ҳарбий хизматга киритиб қўйгани ҳам қўшимча обрў бўлди. Қўлини қасққа чўзса етади, ҳамма нарсанинг урдасидан чиқадиган одам, яққою яғона ўғлини аскарликка топшириб қўйди, дея тахсин ўқишади яқин-йироқ одамлар.

Баҳорнинг илк кунларидан бирида чўлоқ почтачи уч бурчакли хат келтириб қолди, Гулсум опа почтачига бир бурда нон тутқазиб, чиқариб юборди, хатни уёқ-бўёғини ағдариб кўрди, саводи эскичада чиққани учун ўқий олмади, Холидани чақириб, эри турадиган уйга кўтарилди. Хона кимсасиз, нимқоронғи ва иссиқ эди.

— Ўқи буни,— деди Гулсум опа, кириб чўнқайган Холидага учбурчак хатни тутиб.

— Хат опамга,— деди Холида, адресни ўқиб.

— Ўқи!

— Билиб қолсалар, уришадилар,— деди Холида хавфсираб.— Балога қоламан.

— Билмайди, кўрсатмаймиз,— деди Гулсум опа, қизчага далда берган бўлиб.— Кимдан экан?

— Сафаров Ўлмасдан,— деди Холида ҳижжалаб ўқиб.

Гулсум опанинг қовоғи уйилди, юраги хунук хабарни тусмол қйлиб, қаттиқ-қаттиқ ура бошлади.

— Ўқи-чи,— деди у ўзини босиқ тутишга уриниб.

Холида учбурчак хатни очиб, ичида ўқишга киришди.

— Овозингни чиқариб ўқи,— деди Гулсум опа андак ижирганиб.— Ичингда ўқишингдан менга нима фойда? Ўқи.

— Беқиёс юлдузим,— ўқий бошлади Холида. Ҳижжалаб ўқиганиданми ёки бошқага аталган сирни ўз овози билан фош қилишиданми, борган сайин Холиданинг юзи қизара бошладди. У Гулсум опага ҳадик билан бир қараб олгач, яна қайтарди: — Беқиёс юлдузим...

— Кейин! — деди гаши келган Гулсум опа тоқатеизлик билан ва «лўндароғи энди бошланади» деган хаёлни миёсидан ўтказди.

— ... Севимли дилбарим... Муқаддас маликам!.. Э, ўқимайман мунақа хатни! — Холида лов-лов ёниб, хатни Гулсум опанинг олдига қўйди.— Гапларини қаранг, ойиниошша...

— Майли, бора қол,— деди Гулсум опа, чуқур хаёлга берилиб ва камзул чўнтагидан индамай обакиданон чиқариб қизчага тутди.— Опанга айтма. Билмай қўя қолсин. Эмизикли нарса, дили оғриса, сути қочади. Уқдингми?

— Ҳм, ойиниошша,—дея ўрнидан қўзгалди Холида. Гул-

сум опа хатнинг давомини билгиси келса-да, бўлак ҳеч кимга ўқитмади, унинг тахмини бўйича қанақа мазмунда экани аён эди. Хат баёнининг баъзи бир тафсилотлари очилиб бечора онани қайта кечинмаларга ташлайди, азоб беради, тишчини бузади, хавотирга солиб қўяди. Хатни эрига ҳам кўрсатиб бўлмайди, лов этиб ёнади, бирон қори ҳол қилиб қўяди. Бундай жанжал оқибатсиз тугамайди, бари бир Ҳошимжоннинг қулогига бориб етади, у ҳам рашк қилиб, хунар чиқара бошлайди. Ана унда висир-висир гап ини бузилган ҳашаротдек ҳаммаёққа ўрмалаб кетади, олдини олиб бўлмайди. Муқаддасга хатни кўрсатса, албатта, лом-мим демайди, лекин дили тугён чекади, кўнгли алғов-далғов бўлади, хаёли бузилади, эри кўзига сўпоқ кўринаверади. Оқибати хушук тугайди. Ишқилиб анови Холида айтиб қўймасин-да. Яна бирон нарса бериб огзини маҳкамлаб қўйиш керак. Обақидандон етарли эмас. Жулдур кўйлаги чағилавериб, тораийиб қолипти, яна бир жомошовга тушса титилиб кетади. Қаттадир икки қулоч бўз бор эди, шуни бериш керак. Пишиқ мол, бир йил кийса, чидайди. Узунроқ бичиб, этагини йўрмаб қўйса, келаси йилга ҳам етади. Почтачига ҳам бирон нарса бериб, уқдириш керак, тагин меровлик қилиб, келган хатни бошқа одамга бериб қўйса, иш расво бўлади.

Хонадондан файз арийди, деб Муродхўжа ака уйига электр туширмаган; «шайтоннинг чироғи» дейди у, лекин керосин билан ёнадиган ҳар турдаги чироқлар уйда кўп. Ўнталиги ҳам, бешталиги ҳам — нилигига қараб,

Муқаддас ўз уйи олдидаги гулзорга ўрнатилган сўрида эрининг кители ёқасига оқ астар тикиб ўтирар, орқароқда тортилган пашшахона ичидаги тўшалган жойда Озода оёқ-қўлларини дикирлатиб ётар, ўз ҳаракатларидан завқланиб, қийқириб қўяр эди. Кундузги иссиқ пасайган, оқшом қоронғуси билан шабада эса бошлаган, салқин тушиб, ҳузур берадиган пайт бўлиб, кучли фонуснинг ёғдусида сўрида иш тикиб ўтирган Муқаддас, четроқдаги бешикнинг оқ ғилофи ва шамолда елкадек чайқалаётган пашшахонанинг ҳарир доқаси бу кечки манзарага сеҳрли бир тус берар, туннинг қоронғу бағридан қараган одамга эртақдек кўринар, ўз жодусига аврагандек бўлар, зим-зиё осмонда бетартиб сочилган юлдузлар бу дунёдаги дарду алам, фарёду мусибатлардан беҳабардек лоқайд тикилар, ҳаммаёқ шу тун асносидек тинч ва осойиштадек эди.

Наридан йўтал эниптилди. Муқаддас бошини кўтарди, қоронғига тикилди. Қоронғидан аста-секин эри чиқиб кела

бошпади. У, албатта, одатига кўра нариги ҳовлида Муқаддаснинг адаси билан оз-моз суҳбат қуриб ўтиргач, энди буюкда тушиб келмоқда эди.

Кеч келдингиз? — Сўради Муқаддас, эрининг қўлига сув қунгуриб.

Вагон келди, — деди Ҳошимжон узатилган сочиққа қўлни арта туриб. — Мол билан. Трофея экан. Ташиб, омборга жойлаб олмасам, талон-торож бўлиб кетарди. Шунга тутилиб қолдим. Озода уйғоқми?

— Ҳа, ётипти думалаб пашшахонада, — деди Муқаддас меҳри юмшаб. — Овқатдан кейин белаيمان.

— Овқатланмадингизми? — Ҳошимжон бориб пашшахона этагини кўтарди, дикирлаб ётган Озодани қўлига олиб, бағрига босди.

— Бирга ермиз, деб сизни кутдим.

— Етти ойлик туғилган, деб ким айтади, қаранг тетиклигини, — деди Ҳошимжон Озодани икки кафти орасида кўтариб. Қизча бўйнини ҳали яхши тута олмас, аммо бошини кўтаришга уринар, бир зумда толиқиб, бошини яна ташлар эди.

— Кўз тегмасин, — деди Муқаддас, галати бир сурурдан дили энтиқиб. — Мен овқат олиб чиқаман, — дея нариги ҳовлига чиқиб кетди...

— Трофея нима дегани? — сўради Муқаддас, иштаҳа билан шовла еяётган эрига тикилиб.

— Ўлжага олинган нарсалар, — деди Ҳошимжон қошиқни ялаб. — Немисларники.

— Бизни аскарлар талон-торож қилиб олган нарсаларми?

— Шундай десаям бўлади, — деди Ҳошимжон ва бир оз ўйланиб, қўшиб қўйди: — Улар баттар қилган. Ҳатто аёллар сочини қирқиб кетишган.

— Трофея деганингиз қанақа нарсалар?

— Ҳар хил. Тўногичдан тортиб, қандилу девор соатигача бор, — дея, Ҳошимжон лаганининг Муқаддас ўтирган томонига қараб олди, бир-икки чўқиланган шовла бутушлигича турар эди. — Эрта-индин баъзиларидан олиб келаман, кўрасиз. Кийилмаган пайпоқ, момик рўмоллар бор.

— Керакмас, — деди Муқаддас осойишта қатъийлик билан. — Ой кела кўрманг. Ҳазар қиламан.

— Ихтиёрингиз, — деди Ҳошимжон бир оз таажжубланиб. — Бари бир идораларга тақсим қилинади.

— Идорадагилар киядими шунақа молни?

— Етимхоналар қанча. Ҳаммаси-юпун. Институт, техникум ётоқхоналарида муҳтожлар тўлиб ётипти, жон, деб олишади.

Муқаддас индамай қолди. Ҳошимжон ҳадеб бир ўзи овқатга қўл чўзаверишни эн кўрмай, қошиқни лаган лабига қўндириб қўйди, чой ҳўплади.

— Бирон касалингиз борми? — Сўради у хотинига тикилиб.

— Касалим йўқ шекилли,— тушунмай жавоб берди Муқаддас.— Нимаиди?

— Нега овқат ейишингизнинг тайини йўқ? Нуқул чўқилайсиз — қўясиз. Озиб кетганингизни қаранг. Ахир болага сут керак-ку,— дея Ҳошим қўлини артди.— Ёки бирон нарсадан кўнглингиз тўлмаган жойи борми? Кечалари уйқингиздаям хўрсиниб чиқасиз.

Бехосдан Муқаддаснинг дилидаги ожиз пардага тегиб кетганини Ҳошимжоннинг ўзи ҳам билмас эди.

— Иштаҳам йўқ, нима қилай? — деди Муқаддас, оғриқ берадиган мавзудан чекиниб.— Ангур сувини ҳам ичиб кўрдим.

— Эртага иштаҳа дори олиб келаман, нишхўртликдан асар қолмайди,— дея Ҳошимжон ҳазил қилган бўлди. Аслида эса у жуфтлик сурурининг гаштига энди тушуна бошлагани учун хотини тўлароқ бўлишини, баданини эзгилаганида қўли роҳатланишини ич-ичидап орзу қилар, буинг учун ҳар қанча чора керак бўлса, сарфига туриб беришга тайёр эди.— Ёки биронта дўхтирга олиб бораими?

— Дўхтирингиз дардимни тополмайди,— деди Муқаддас кулгига олиб...

Эртасига эрталаб Муқаддас кечқурун тайёрлаб қўйган кителини эрига тута туриб:

— Майли,— деди.— Трофея, деган нарсаларингиздан олиб кела қолинг.

— Бу бошқа гап,— деди Ҳошимжон, хотинида пайдо бўлган ўзгаришга унча ажабланмай: аёллар ўзи шунақа, олдинига гиди-биди қилишади, кейин шилқ этиб тушишади-қолишади.— Адангиз ҳам хўп қулогимга қўйдилар.

— Нима, деб?

— Қимматбаҳо нарсалар чиқса, бегона қилма, дедилар. Тиллатиш қўйдирармишлар. Ойингиз шойи газлама буюрди-лар.

— Мен тиллатиш қўйдирмайман,— деди Муқаддас, отаси билан онаси ўлжани пайқаб, дарҳол унга панжа босганларидан оғриниб.— Шойи газмол ҳам керакмас. Жўпроги ҳам бўлаверади.

— Нега энди? Энг аълоси сизга,— деди Ҳошимжон хотинининг кўнглини кўтариш ниятида.— Дўхтирга борамизми?

Муқаддас кинояли кулди:

— Айтдим-ку, дўхтирингиз дардимни тополмайди, деб.

— Ким топади?

Муқаддас жавоб бермай, бешик томон кетди.

15

Буюмнинг ҳақиқий нархи Ойнисага маълум эмас, шунинг учун Муродхўжа акадан яна қанча миқдорда пул кўтаришни билмас, заргар маслаҳати керак эди. Агар заргар тузук баҳо қўйса, Муродхўжа акадан яна пул ундириши мумкин, бу маблағ қайнонаси маъракасини қоплаб, тагин рўзгор харажатларига ҳам унча-мунча қолармиди... Аммо Чорсу бозори мачитининг биқинида қалашган дўкончаларнинг биридаги заргар, аввал буюмни кўриш керак, тахминдан айтиб бўлмайди, балки қиммат нарсадир, балки жездир, олиб келинг, деди. Ойниса, хўп, дея, ортига қайтди, кечки пайт яна паранжига ўраниб, Муродхўжа аканикига чиқди.

— Майли, — деди Муродхўжа ака ва ўймакор токчадаги қутидан тиллақошни олиб, танча четига қўйди. — Мана буюмингиз. Олиб кетишингиз мумкин.

— Раҳмат, — деди Ойниса чачвон ортидан, уй эгасининг химматига қойил қолиб. — Худо сизни кам қилмасин.

— Иншоолло.

Ойниса тиллақошни олиш учун жойидан кўзғалган эди, Муродхўжа ака безакка қўлини қўйди.

— Шошманг, — деди у ширии табассум билан. — Аввал мен берган пулларни қайтаринг, кейин — марҳамат, олиб кетаверинг, синглим.

Ойниса серрайиб қолди.

— Ҳозир пулим йўқ, — деди у чора ахтариб. — Буни сотай, кейин берганингизни қайтараман.

— Йўқ, синглим, — деди Муродхўжа ака, «йўқ» ни чўзиб. — Мунақаси кетмайди.

— Пулни қатган оламан, амаки? — Зорланди Ойниса. — Буюм сизнинг қўлингизда-ку.

— Тўғри. Буюм менда. Лекин сизга бериб юборгудек бўлсам, орамизда гувоҳ йўқ, сиз олган пуллардан тонворсангиз, мен кимга бориб арз-дод қиламан? Ким гапимга ишонади? Тухмат, дейди. Бай-байлаб қолавераман.

— Наҳот тонади, деб ўйласангиз, амаки? — деди Ойниса поилож аҳволда. — Ахир инсоф-диёнат деган нарсалар бор-ку.

— Э, синглим, — деди Муродхўжа ака, сохта азият билан. — Шу замонда инсоф-диёнат қолдими?

— Нима қил, дейсиз бўлмаса? Ахир матоҳим савил сизда-ку!

— Олганингизни қайтаринг, йўли шу, синглим,— деди Муродхўжа ака жиддий тарзда.— Агар рўзгорингиз танг бўлса, айтаман, икки коса ун беришади. Бошқасига қурбим етмайди. Биз ҳам жўжабирдай жонмиз.

Ойниса пиқ-пиқ йиғлар, паранжиси силкинар эди.

— Йиғламанг, синглим, сизсиз ҳам юрак адо бўлган,— деди Муродхўжа ака хўрсиниб.— Қарз кўтаринг биронта заргардан, битта йўли шу.

— Заргар бермаяпти, буюмни кўриш керак, дейди,— йиғи аралаш зорланди Ойниса.

— Ана, кўрдингизми? Сиз инсоф-диёнат, дейсиз. Ҳозирда ким бировга ишонади? — дея, Муродхўжа ака нолиган бўлди.— Мана ўзимни олинг. Буюмингизни менга гаровга беринг, деб мен бормадим, ўзингиз ёлвориб чиқдингиз. Йўқ, демадим, бошингизга мусибат тушипти, ёрдам бердим, исноддан қутқардим. Энди бўлса ўз сарфимни ундиролмай калака бўлиб ўтирибман. Тағин даъво қиласиз. Ахир молингизни тортиб олаётганим йўқ-ку, атиги берганларимни қайтаринг, матоҳингизни олиб кетаверинг, деяпман. Шу айбми?

Бундай ваъзбозликдан кейин Ойнисанинг мияси чувалашиб кетди, у ўзини айбдордек ҳис қила бошлади, ҳатто йиғидан тўхтади.

— Қайнонамнинг йигирмаси, амаки, нима қилай? Бирон йўл кўрсатинг,— таслим бўлгандек ёлворди Ойниса.

— Маъракасани ўтказманг, маслаҳат шу,— деди Муродхўжа ака тетик овоз билан.— Ўтқазиш шарт, деган гап қуръондаям йўқ. Замон оғир. Ҳеч ким айб қилмайди, бу гуноҳ эмас. Вақти соати билан кейинчалик, ўгли омон-эсон келса, ўтқазиш қочмайди, инobatга ўтаверади. Дарвоқе, эрингиздан хат-хабар келиб турибдими?

— Бир ойдан бери дарак йўқ,— деди Ойниса хўрлиги келиб.

— Келиб қолар,— деди Муродхўжа ака овунтирган бўлиб.— Хатлар ойлаб изғиб юрармиш.

— Шоят... — деди Ойниса яна йиғламсираб.

— Ўзингизнинг кимларингиз бор? Ота-онангиз ҳаётми-лар?

— Онам қазо қилганлар,— деди Ойниса чуқур қайғуда. Отам комиссар эдилар, ўттиз саккизинчи йилда ҳибс қилишган — халқ душмани, деб. Танҳо ўзимман.

— Пешонаи тақдир, синглим, бандаларининг қўлидан

инма кетарди, ҳаммаси худодан. Чидашдан бўлак иложимиз йўқ, сингаим.

Ойниса чиқиб кетгач, Муродхўжа ака Шотурсун ғилайни чақиртирди.

— Шукур мўйловни топиш керак, — деди Муродхўжа ака остона берисида омонат ўтирган Шотурсун ғилайга.

— Хўн, — деди у ҳар эҳтимол учун. — Шукур мўйлов ким ўзи?

— Мелиса-чи, Шукур мўйлов, — деди Муродхўжа ака хизматчисининг бефаросатлигидан ижирганиб. — Ҳар кун кўрасан-ку!

— Ҳа-а! — деди Шотурсун ғилай ҳозиржавоблик билан. — Ўзимизнинг Шукур мўйловми? Танийман. Мен билан саломаликни қанда қилмайди. Сизга салом айтиб туради.

— Балли, — деди Муродхўжа ака юмшоқ кулиб. — Ўша киши бир маслаҳат учун керак бўлиб қолди.

— Ҳозирми?

— Ҳозир.

— Хўжайин, хуфтон яқинлашиб қолди, эшик қоқиб борсам, малол келмасмикин?

— Ҳечқиси йўқ, — деди Муродхўжа ака сиполик билан. — Элчига ўлим йўқ. Мени айтди, дейсан...

16

Ҳозондаги сув қайнай бошлагач, Ўлмаснинг онаси Мунис она қўлидаги ярим литрли шиша банкани ариққа ботириб совутмоқда эди, кўча эшик тақиллаб қолди. Одатда ким келмасин эшик тақиллатиб ўтирмай, тўғри кириб келаверар, почтачи-ку, доим шанғиллаб кирар, ўғлидан келган хатга бирон нарса ундирмай чиқиб кетмас эди. Бу тақиллатаётган ким бўлди экан?

— Эшик очи-ик! — деди Мунис она ариқ бўйдан. — Кираверинг!

Эшик қия очилиб, остонада оҳори тўкилмаган банорас паранжи ёпинган, оёғида амиркон маҳси-қовуш нотаниш аёл кўринди. Чачвони ёпиқ бўлгани учун Мунис она бу аёл кимлигини тахмин қила олмади. Аввал-охир бунақа башанг кийинган бирон кимса бу ҳовлига кирган эмас, Мунис она хийла ўзини йўқотиб, қаддини ростлади, эшик томон юра бошлади.

— Келинг, айланай, — деди Мунис она ҳадик аралаш мулозамат қилиб. Паранжили аёл жойидан жилмас, иккиларди, чоғи. — Адашдингиз шекилли, — деди Мунис она узр оҳангида.

Аёл икки-уч қадам ташлаб ичкарига кирди, бир нарсадан хавфсирагандек ортига бурилиб эшикни ёпиб қўйди, сўнг бир сийтов билан чачвонини бошига ташлади.

— Вой, Муқаддасхон! Айланай сиздан! — Мунис она ўзини йўқотиб қўйди, довдираб қолди. Ўгли билан қўшни қизнинг ораларида ўтган иноқликни бир пайтлар пайқаган, ўглига танбеҳ берган эди. Ҳозир бу қиз турмушга чиққан, оилали, қизчаси бор. Нима муддаода келган бўлиши мумкин? Ўзлари-ку, қилт этган шарпадан чўчиб, арабг рўзгор тебратиб ўтиришипти, энди бунинг келиши нимаси? Бирен жанжални қўзғаб келган бўлса-я? Эй, худо, энди шу кўргилик бормиди?

Муқаддас жилмайди, улар кўришишди.

— Нечук худо ярлақаб? — Сир бой бермай тетик овозда сўради Мунис она ва шундоққина ёнидаги чорпоя томон жилиб, кўрпачани тўғрилади.

Муқаддас паранжисини ечмай, чорпоя четига ўтирди. Қўл очиб, фотиҳа тортишди. Тавба, деб ўйлади Мунис она, мунча чиройли бўлмаса? Сутга белаб олгандек. Қош-кўзи қоп-қора, ёнади. Ўгли бекорга шайдо бўлмаган. Булар ҳам тасқара эмас, болалари чиройликкина. Ўгли хунук бўлганида, бу қиз унга қиё боқармиди?

— Зерикиб кўчага чикувдим, бир кириб ўтай, дедим. Ахир қўшнимиз-ку, — деди Муқаддас ўз ташрифига оддий тус бериш мақсадида.

— Худодан айланай, шундай ниятни дилингизга солипти, — деди Мунис она ҳамон гумонсираб. — Чой дамлаб келай, ҳозир, — дея, Мунис она қўзғалмоқчи бўлди, бироқ уни Муқаддас ушлаб қолди.

— Мен тураман, — деди Муқаддас эътироз билдириб. — Қизим бешинда. Уйғониб қолади.

— Хўи, хўи, — дея Мунис она қайта ўтирди.

— Кеннойи, қалай ўтирибсизлар? — Жиддий сўради Муқаддас. — Тинч-омонмисизлар? Амакимдан, ўглингиздан хат-хабар келиб туриптими?

— Худога шукур, бир кунимизни кўрянимиз, — деди Мунис она хиёл бўшашиб. — Хат келиб турипти. — Мунис она нега сўраялисиз, деган савол бермоқчи эди, одобсизлик бўлади, деб ишдамай қўя қолди, жавоб ўзидан чиқишини кутди.

— Кеннойи, — деди Муқаддас мулоҳазали оҳангда. — Агар гашингиз келмаса, бир оз қўл учида бўлсаям ёрдам бериб турсам, дегандим. Кўнасиими?

Мунис она учун бу таклиф қутилмаган эди, у хушёр тортиб, ўйланиб қолди.

— Биров-бировга ёрдам берадиган замон эмас, — деди Мунис опа бир лаҳза сукутдан сўнгю — Бирон муддаонгиз бўлса, айтинг.

— Ҳеч қанақа муддаоим йўқ, кеннойи, — деди Муқаддас ҳам жиддий тусда. — Амаким, ўғлингиз қайтгунларича касалга чалиниб қолманглар, дейман. Кўчаларни қаранг, одамлар очликдан шишиб ўляпти. Ҳозир ўз кўзим билан кўрдим, аравада териб олиб кетишди.

— Жудаям ўлар ҳолатда эмасмиз, Муқаддасхон, — деди Мунис опа огриниб. — Бекордан-бекорга ёрдам берман, дейишингизни нимага йўйишним билмай қолдим.

— Ҳаёсизлик бўлиб кўринсаям, айтай, кеннойи, — деди Муқаддас, дилига тугиб қўйган сирини дангал очиб. — Ўлмас акамни яхши кўраман! Ўғлингизни! Ёрдамим шундан.

— Унақа, деманг, Муқаддасхон, уят бўлади. Бошингизда эрингиз бор. Қиз кўрдингиз. Эшитган қулоққа хунук. Товба, денг, синглим. Бизни ҳам иснодга қўйманг, оиламизга нотинчлик солманг.

Муқаддаснинг кўзи ёшланди, у чачвонини тушириб йинглаб олди, юз-кўзини артиб, чачвонини яна очди.

— Эсимдан чиқара олмаяпман, — деди у, кичкина шойи рўмоляча билан бурнини чимдиб. — Унута олмаяпман...

— Эрингиз бинойидек-ку, — деди Мунис опа, шўрлик жувонни инсофга чақирган бўлиб.

— Хайрлашаман, деган экан, ойим ҳайдаб солипти бечорапи, — деди Муқаддас ўз хаёлидан чиқа олмай. — Хат ҳам келмайди. Безиб кетишти-да...

— Хат ёзиб нима қилади? Сиз энди оилалик жувон бўлсангиз, — деди Мунис опа «жувон» сўзига ургу бериб. — Бировнинг хасмидаги одамсиз, айланай. Кўнглингизни унақа нарсаларга алаҳситманг. Гуноҳ бўлади. Ёшлик — беқарорлик, дейишади. У гапларни унутинг.

Ўчоқдаги олов пасайиб, қозондаги сув аранг милтиллар эди, Мунис опа юмушини эслаб, ўрнидан турди, ариқдаги шиша банкани келтириб, тагини қайнаётган сувга ботирди. Шиша банканинг таги ажраб, қозонда қолди.

— Бу нима? — деб сўради Муқаддас, Мунис опанинг машгулотига тушунмай.

Мунис опа кулди, тагсиз шиша банкани келтириб чорпоёга қўйди.

— Кеча лампа шишамиз ёришиб кетди, — деди у, кундалик юмушнинг икир-чикирлари каби оддий нарсани айтиб бераётгандек. — Лампа шиша танқис, қиммат, биттаси фалон пул. Шунини чироққа кийдирилса, лампа шишадан фарқи қолмайди. Бир оз тутайди холос.

Муқаддас бунақа ҳунар борлигини эшитмаган эди, беихтиёр жилмайди.

— Майли, мен турай, — деди у, бир оз ўзига келгач ва Мунис опанинг фотиҳасига қўшилиб, дуо қилди, ўрнидан турди. — Узр, мендан ёзғирманг, кеннойи, шунақа бўлиб қолганман. Салга ёш келаверади.

— Худо инсоф берсин, болам, — деди Мунис опа ҳам ўрнидан туриб. — Шайтоннинг гапига кирманг, ақлли-хушли жувонсиз, айланай.

Муқаддас хайрлашиб, чиқиб кетди.

Унинг ўтирган жойида кичкина тугун турарди.

Мунис опа тугунчани ечишга ошиқмас, ҳаром нарса билан ҳалқумини булғашга мажбурдек, ботина олмас, дилини хижил босиб, юкдек пастга тортгандек туюлар эди.

Муқаддас чиқиб кетди, аммо Мунис опа кўнглида аллақандай нохуш асорат қолди, урушда қон кечиб юрган ўглини худди бу жувон тортиб олаётгандек қизганар, унинг тузоғига чап бергиси келарди. Товба, одам шунақаям беандиша бўладими, ўйларди Мунис опа, ўзи бошқага тегиб олган-ку, хаёли ўғлимда. Унга хат ёзишдан ҳам тоймайди. Бойларнинг боласи шунақа, нафси бало бўлади. Муҳтожлик нималигини билишмайди-да, эс-хуши кўнгил овутишдан бўшамайди. Лекин... йиғлади-ку бечора, шунча бойликлар, бошқалар ҳавас қиладиган турмуши, қолаверса боласи ҳам кўзига кўринмаяпти-ку. Ҳақиқатда шўрлик мубтало бўлиб қолган кўринади, йўқса шунақа гапларни айтиш учун қанақа юз керак? Азбаройи куйиб-ёнганидан. Ахир кимгадир ёрилиши, кўнглидаги ҳасратларини тўкиб солиши керакдир-да. Шайдойи, деб шунақаларни айтишади, чоғи. Менга очилди, шоят дили таскин топган бўлса...

Кечки пайт ловия тергани ўтган қизи, томорқа томондан канопга ўтқазилган иккита янги лампа шиша кўтариб келди.

— Қаттан олдинг? — дея, ўз кўзларига ишонмай сўради Мунис опа қизидан.

— Деворда осилиб турган экан, — деди қиз чўчинқираб. — Олиб келавердим. Обориб қўяйми жойига?

Мунис опа бу инъом осмондан тушмаганлигини тушунди, боя Муқаддас ҳақида ғараз билан ўйлаганидан бир қадар мулзам бўлди.

Захро бир ҳафтадан кейин Маъсуд билан Анҳор бўйида учрашишга ваъда бериб кетган эди, тиши оғриб лунжи шишди, юзининг бир томони дўмбира бўлиб, кўзи қисилиб қолди,

учрашууга бора олмади. Устига-устак оғриган тишига кўшиб соғини ҳам олдириб келди, яна неча кунгача шиш қайтмади, тиш кўпоришган жойи ҳадеганда битавермади. Бу аҳволда Захро учрашув уёқда турсин, бозорга ҳам чиқа олмади. Даромад келмагач, жамғариб кўйилган салкам бир қоп лавлаги икки ҳафта мобайнида еб бўлинди, куни пәттага берилмадиган нонга қараб қолди. Яхшиям укаси бер экан, ёш бўлса-да, ўзи абжир, саҳар туриб дўконга ўша чинди, бир амаллаб ярим буханка нон, ёки чуррак олиб келади. Қани энди тезроқ лунжи яшшамагур аввалги ҳолига тушса, «Тупроққўрғонга» зингиллаб борган бўларди, анову йигитчани излаб-ахтариб топарди, узрини айтиб, бирон нарсалик бўлиб келарди. Эзгиласаям майли эди. Йўк, унақа қилмайди, кўриниб турипти. Шўрлик шундоқ тоза-поқиза йигит экан, қиз болага ўхшайди, кўзлари жовдирлайди, хўп кутган бўлса керак, зор-зор тўлганиб. Дунёга келиб китобдан бошқа нарса кўрмаган-да, соф. Қиз боланинг қўлини ушламаган, Захро ҳаётида биринчи бўлса керак, шунинг учун сақичдек ёпишди-қолди. Унақангилар хиёнат нималигини билишмайди, вафодор бўлишади... Учрашув бузилгани яхши бўлмади, албатта. Ҳалиям шўрлик паришон бўлиб юргандир. Ҳалиям умидини узмагандир, кутаётгандир. Адресни билса, албатта ахтариб келарди. Яшшамагур тиш! Ҳамма режаларни расво қилди.

Захро якшанба куни эрталаб туриб ювинди, укасини мактабга жўнатди, ойнага қаради. Шиш ҳалиям тарқамаган, юзи сал қийшиқ кўринар эди. Шу аҳволда берса бўлармикин? Шиш босилишини ҳам кутмапти, чопқиллаб кепти, демасмикин? Зарари йўк, атр-уна ўз ишини қилади. Трамвайдан тушганидан кейин лабини бир оз қизартиради, киприкларини қайириб бўяйди, тамом, йигит лунжига эътибор ҳам бермайди. Эътибор берса, нима бўпти? Тирик жон, касал бўлмаган одам борми? Қайтага лунжидан шиш батамом аримагани яхши ҳам, ана у куни келолмаганининг яққол исботи. Бунгаям ишонмаса, суғириб олинган тишининг ўрнини кўрсатади, ҳалиям битгани йўк. Ишонди. Ишонмай қаёққа боради?

— Тўхта! — деди Захро ойнадаги аксига ва ўйлади: «Нега энди мен шунча сабаб кўрсатиб ўзимни оқлашим керак? Бирон нарса, деб ваъда бердимми? Умидвор қилдимми? Агар тергаса, шартта бурилама-кетаман. Қарзим борми, уьдан ҳадиксираб? Этагимдан бўлак оғирлигим йўқ».

Захро ўзига қанча далда бермасин, у Маъсуддан негадир хайнқар, унинг эътиборидан четда қолишни истамас ва бу гулгуланинг остида бошқа нарса пайдо бўла бошлаганини, яъни ғалати ва ширин безовталиқ энди унинг дилида куртак

ёза бошлаганини ўзи ҳам билмас, билмаслигидан ҳар кўйга тушар, жисмида аллақандай беқарор осойиштасизликни сезар эди.

Захро «Тупроққўргон» дарвозасига етиб борганида, вақт тушга яқинлашиб қолган, кун илиқ, ҳавода ўрик гуллари чирпираб эди. У ичкарига кириб кетаётган бир офицерга нималардир деди, офицер бош ирғаб, дарвоза ортида ғойиб бўлди. Захро нарироқ кетиб, Маъсудни кута бошлади. Очликдан қорни ғулдираб, ҳарчанд хаёлини чалғитса ҳам, кўз ўнгида нон гавдаланар, қизнинг кўнглини беҳузур қиларди.

Уруш дайти бўлгани учун Штабнинг иши тўхтамас эди. Бугун якшанба бўлишига қарамай, офицерлар ўз жойида — бири телефонда гаплашар, иккинчиси охирги сводкаларни жамлар, яна бири маъмурий топшириқ бериш билан банд эди. Маъсуд бугун руҳсатнома оладиган куни, аммо у уйга боргиси келмади, чоғи, хизматга чиқди. У ҳозир ўз жойида ўтирар, катта офицерлар топшириғини кутарди. Унинг бу ердан жилмаслигининг бўлак сабаби ҳам бор эди. Анави куни Захро ваъдасига биноан учрашувга келмади. Маъсуд Анҳор бўйида кечгача кутди. Унинг олдидан бозорга ўтган одамлар қанча юмушларини бажариб қайтишди ҳам, аммо Захродан дарак бўлмади. Тўғри, ёмғир ёғиб турувди, балки ивиб кетишдан қўрқдими, кийими юпунгина, балки ёмғир тинишини кутганми? Ёмғир эса ўша куни умуман тинмади. Маъсуднинг ўзи ҳам гарнизонга ивиб қайтди. У ётоғига кирганида, ташқарига қоронғи тушиб бўлган эди. Демак, у тушдан шомгача кутипти. Нақадар қийналди Маъсуд! Қандай умидлар билан учрашувга энтикиб борувди! Хаёлида қанақа жозибали режалар, атаб қўйган сўзлар бор эди-я! Қиз тушмагур ҳаммасини барбод қилди. Бетайинроқ қиз эканми? Ахир одамни шу қадар алдаб, интизор қиладимиз? Лоақал келиб айтиб кетса бўларди-ку.

Трамвайга чиқса, ярим соатлик йўл... Балки имкони бўлмагандир, бирон нарса халал қилиб қолгандир, уйдагилари чиқаришмагандир. Ўзи унчалик енгилтабиат кўринмади анави куни, гаплари маъноли, ўз қадрига етадиган... чиройли, хушқомат. Балки чиройли бўлгани учун ўзини тарозига соляптимикин? Ёки бошқа нарсалардан андиша қиялптимикин? Атиги уч ой Маъсуддан катта экан. Шуюм фарқми?

— Ҳўжаев! — деди лейтенант эшикдан мўралаб, ҳарбийларга хос дағал овозда. Маъсуд дарҳол ўрнидан сакраб туриб, унга честь берди. — Опанг кутипти. Дарвозада.

— Синглим, ўртоқ лейтенант, — деди Маъсуд каккайган ҳолда.

— Менга бари бир, чиқ!

Бугун ҳаво яхши, икки ҳафтадан буён Маъсуд уйига бормади, соғинган бўлса, Муқаддас келипти-да. Қизалоғини олиб келганмикин? Анча ёқимтой бўлиб қолипти. Уйдагилар, албатта, Маъсуддан кўнгиллари тўқ, хавотир олишмайди, негаки деярли ҳар куни Ҳошимжон билан кўришиб туришади, Ҳошимжон аллақандай қоғозлари билан Штабга ҳам кириб туради. Тўрт кун бурун Ҳошимжон Маъсудни омборига чақирди, трофея моллар келган, кўнгилга ёққан нарсани таллаб олинг, деди. Маъсуд аввалига рози бўлмади, кейин Захро эсига тушиб, югуриб борди.

— Нима қиласиз бунақа нарсаларни? — Таажжубда сўради Ҳошимжон, Маъсуд танлаган нарсаларни кўздан кечириб. — Бу аёллар учун-ку. Сиз ўзингизга мос нарса танланг. Қўл соатлари бор, момик шарфлар, ҳаммаси антиқа.

Маъсуд ўзи танлаган нарсаларни олиб кетди, Ҳошимжон ҳайрон бўлиб қолди.

Маъсуд синглиси келиши муносабати билан кеча ўзи рад қилган рухсат гувоҳномасини бошлигидан қайта сўради. У ҳозир Муқаддасни бир оз шаҳар айлантиради, топилса морожний ейишади. Кинога киришмайди, албатта. Муқаддаснинг қизалоғи чинқариб беради, бари бир залдан чиқариб юборишади. Балки циркка киришар. Ўлмасдан келган хатни айтмайди, энди бунинг аҳамияти йўқ.

Маъсуд кўчага чиққач, ҳанг-манг бўлиб қолди: йўлакнинг четида Захро турарди. Қадди-қоматига мос кийинган, оёғида баланд пошнали туфли, истараси иссиқ чехрасида уятчан табассум... Маъсуднинг юраги бўшашиб, юзи лов-лов ёна бошлади...

Шукур мўйловнинг хотини, болалари ичкарига киришга ҳайиқишар, рўзгор юмушлари билан ўзларини чалғитишар, қоронғи тушишини пойлашар эди. Қоронғи тушишини Шукур мўйлов ҳам кутарди, чунки кўз остига олиб қўйган ва ҳар куни мунтазам равишда НКВД маҳкамасига етказган ахборотида номлари қайд қилинган, ҳибсга олиниши керак бўлган кимсалар кундузлари турли юмушлар билан овора бўлиб, кечкурун ўз уйларига қайтишга мажбур эдилар, шундагина Шукур мўйлов бориб уларни «босар», қўлларини орқаларига боғлаб, район ҳарбий комиссариатига элтиб беради. Шубҳасиз, бунақанги одамлар орасида дайдилар, қочоқлар, бошқа шаҳар ва районлардан пана қидириб келган шахслар бўлиб, уларнинг на паспорти, на маҳаллий пропискасининг тайини бўлмас, ўзлари турган жойлардаги

тинтудан нарироқда юриш учун бу ерларга келиб қолишган, ҳеч ким танимаydi, деб ўйлашар, аслида шундай бўлиб ҳам чиқар, аммо бари бир бориб-бориб Шукур мўйловга ўхшашларнинг тузоғига тушишар, ҳужжати борлари тўппа-тўғри «передовой»га жўнатилар, ҳужжатсизлари штраф батальонларига равона қилинар эди.

Давлат тузуми Шукур мўйловга ўхшаганлар ҳисобига тартиб ўрнатар, шуларнинг тиришқоқлиги эвазига «темир тузум» борган сари «метинга» айланар ва республиканинг ҳар бир районида ўзининг «Шукур мўйловлари» бўлиб, бунақангилар одамларни қақшатиш бадалига давлатдан бир-мунча имтиёзларга эга бўлар, айниқса фронтга жўнатилиш хавфидан озод эдилар. Бундайлар НКВД пинжига обдан кириб олгач, давлат имтиёзидан ташқари чексиз ваколатга эга бўлиб, кези келганда халқни талашар, мусодара қилишар, жабрланганлар бай-байлаб қолишаверар, шикоят, арзи дод қилишга ботина олишмас, аёс ҳолда баттар қувгинга дучор бўлишлари мумкин эканлигини тан олишар эдилар. Одамлар Шукур мўйлов туғул, ҳатто унинг болаларидан ҳам кўрқишар, кўчада учраб қолишса, четлаб ўтишга ёки орқасига қайтиб кетишга мажбур бўлишар эди. Бундай ҳолни сезган Шукур мўйловнинг ҳали шаклланмаган болалари айнан вазиятни борлигича эътироф қилишар, ҳаёт тарзи шунақа экан-да, биров қочади, биров қўвлайди, биров буюради, биров бажаради, деб ўйлашар, аммо бозор-ўчарга ўхшаган гавжум жойда отасининг номи маънат ёки хавотир билан тилга олинганини сезиб, аввалига газаблари қайнар, бундай одамларни эслаб қолиб отасига етказишга аҳд қилишар, бироқ «ҳозуридан» тушишгач, отасининг «тумтарақай» қилувчи ҳаракатларини эслаб, баъзи кезларда мулзам бўлишар, одамларга дуч келмасликка уринар эдилар. Шу билан бирга ота шу қадар «қаттиқкўл» бўлмаса, рўзғордаги тўкинлик қаёқда эди? Ота бечора бошқалар қатори аллақачон урушга кетган, балки ҳалок бўлиб, булар бу ерда бир бурда нонга зор юрган бўлишармиди? Ахир бунақалар қанчадан-қанча! Ўзлари айбдор. Агар урушдан бош тортишмаса, қочиб-писиб юришмаса ота шўрлик кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, қорга, лойга қарамай уларнинг орқасидан изғирмиди, қувармиди? Қийратармиди? Бечора ота ҳар галги «ов»дан кейин ҳолдан тойиб, аранг уйга кириб келади, этини ечишга ҳам мажоли етмай, ўтириб қолади, юраги ҳаприқади, ўзига келгунича уйдағилари атрофида парвона бўлишади. Ҳар кун и аҳвол шу. Саҳар, болалари уйқуда пайти ота ақил-тапил кийиниб, енгил-елни нонушта қилиб, ёнида тўппонча, «ов»га ошиқади, «ўлжа»дан кўнгли тўлмаса, ижирғанади, фалончи

аблаҳ яна қўлга тушмади, чап бериб кетди, деб газабга тушади. Бундай кезларда уйдагилари ҳам четрокда отасининг кўзига тушмасликка ҳаракат қилишади. Аммо «ов» яхши ўтган бўлса, Шукур мўйлов уйига чўп билан тишини кавлаб киради, кўзлари мамнуниятдан йилтирайди, уйдагиларининг ҳадикдан қалтираб турган диллари ором олгандек, дарров ғолиб ота атрофида гиргиттон бўлишади, гўё ота ўз жасорати билан мудҳиш офатни бартараф қилгандек.. Ота ҳам ўз ғалабасини эътиборсиз қолдирмайди: баъзан сандиқчадаги мушак отадиган тўппончасини чиқариб, даранглатиб ҳавога узади. Бу тадбир одат тусига кириб қолган. Ҳо кундузи, хо кечаси бўлмасин Шукур мўйлов «ов»дан муваффақиятли қайтиши билан тўппончани бўшатиши шарт. Айниқса кечалари бу тадбир алоҳида гаштга эга — қоп-қоронғи осмондаги лагча мушак баъзан қизил, баъзан яшил учқунлар сачратиб, ҳаммаёқни ёғду билан ёритади, йўл-йўлакай сўниб, осмоннинг зимистон қаърида ғойиб бўлади. Буни кўрган одамлар яна кимларнингдир ёстиги қуригани, кимларнингдир хонадони қаровсиз қолганининг гувоҳи бўлишади.

19

Ойниса Муродхўжа ака билан бўлган мунозарадан кейин ўзини йўқотиб қўйди, унинг буткул продасини тушкунлик қамраб олди, чора топишга кўзи етмай қолди. Эртасига Чорсудаги заргарга яна учради, заргар Ойнисанинг умидини мутлақо барбод қилди — қарзга пул бермади. Ойниса паранжи остида йўл-йўлакай йиглаб келди. Қайночасининг йигирмасини овоза қилишмаганда ҳам бир нав эди, энди нима бўлади?..

— Сандиқни бозорга онтушиб кўринг, болам, — маслаҳат берди Шамси хола, Муродхўжа акадан бўлак наф чиқмаслигини англаб. У охири пайтда, айниқса кампир ўлганидан кейин бу хонадонга тез-тез чиқиб, Ойниса бозор-ўчарга кетганда, боласини олиб қолар, ҳатто кўрқмаслиги учун кечалари ётиб ҳам юрарди. — Шохалилга айтиб қўлма, эрталаб аравасида олиб кетади.

— Сандиққа қанча беришаркин? — Ишончсизланиб сўради Ойниса. — Маърақани кўтарармикин?

— Бориға барака, — деди Шамси хола. — Қанчага сотилса, шунга қараб сарф қиласиз.

Мана бугун Ойниса сандиқни Шохалил аканинг аравасига юклаб бозорга олиб боради. Кеча Шамси хола тайинлаб қўйган, ҳали-замон Шохалил ака чақириб қолади. Шамси хола ҳам чиқиб, боласига қараб ўтиради.

Ойниса, осмон ёришдимикин, деб деразага қаради. Дераза шарпасини кўз аранг илгар, ташқарида гира-шира энди бошланган эди. Тонг отишига ҳали эртароқ, одамлар саҳаргй намозга ҳам турилмаган эди, Ойниса яна бир оз ухлаб олиш учун ёнига бурилди, кўзи уйқуга кетди.

Кўча эшик гурсиллади, яқин-йироқдаги итлар вовиллаши эшитилди, Ойниса уйғониб кетди. Эшик яна гурсиллади. Шохалил ака бўлса керак, деб ўйлади Ойниса ва ухлаб қолганидан ўзини айбдор сезиб, тез кийина бошлади. Аммо ташқари ҳамон қоронғи, ёнгоқнинг туши ҳатто кўзга аранг чалинар эди. Демак, кўзи кетганига унча кўп вақт бўлмапти. Шохалил ака ўзи шунақа барвақт туради, одамлар уйғониб юз-қўл ювгунларича, бир талай ишларини бажариб улгуради.

Ойниса айвонга чиқди. Эшик яна гурсиллади. Ҳа, бу, албатта, Шохалил ака, Шамси хола бўлганида бунақа қаттиқ тақиллатмас эди.

— Ҳози-и-ир! — дея бақирди Ойниса ва қоронғида оёғи билан пайпаслаб калишини кийди, югуриб ҳовлига тушди. Эшик ҳамон гурсиллар, итлар ҳуриши бутун оламни тутгандек эди. — Ҳози-й-ир! — Ойниса эшик томон югурди, тамбани олиб деворга тиради.

— Шохалил ака! — Узрли оҳангда деди Ойниса, шунча куттириб қўйганидан мулзам бўлиб ва эшикни очди.

— Мен Шохалил ака эмасман, — деди эркак кишининг шарпаси.

Ойниса разм солган сайин, бу киши ҳақиқатда Шохалил ака эмаслиги аён бўла бошлади. Остонада бароқ қош, шопмўйлов, гимнастёркаси устидан чарм тасмалар ўтқазилган одам турарди. Ойниса бу одамни таниди, таниши билан юраги орқасига тортиб кетди.

Бу Чақарда турадиган Шукур мўйлов эди.

— Келинг, — деди Ойниса қўрқиб.

— Шунақа қаттиқ ухлайсанми? — деди Шукур мўйлов ва ижозат сўрамай остона ҳатлади. Ойниса чекиниб йўл берди, Шукур мўйлов қўлини орқасига қилиб, ичкари юра кетди. — Сени деб бутун маҳаллани уйғотиб юбордим.

— Айбга буюрмайсиз, амаки, — зорланди Ойниса, унинг ортидан йўрғалаб. — Кеч ётувдим. — Ҳозир бачканаларни ахтаради, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилади, деб ўйлади Ойниса зўр қўрқувда, аммо шуни билиш учун каллаи саҳарда бостириб кириш шартмиди? Кундузи келсаям бўларди-ку.

Шукур мўйлов айвон олдида тўхтади.

— Чироқ ёқайми? — хавотирланиб сўради Ойниса. Бу одам, албатта, яхши ниятда келган эмас, унинг устига тонг отмасдан кириб келди, агар Ойниса сал унинг феълига

ётмайдиган бир ножўя сўз айтиб юборса, баттар эти тиришади, айб қидира бошлайди, бирон ишкал топади, шунинг учун эҳтиёт бўлиши керак. Акс ҳолда бу одамдан хатар орттириш ҳеч гап эмас. Буни кўрганлар бежиз тирқирашмайди...

— Йўқ, керакмас,— дея, Шукур мўйлов гимнастёрка чўнтагидан икки букланган бир парча қоғоз чиқарди.— Саводинг чиққанми?

— Тўликсиз,— деди Ойниса, иккиланиб: қайсиниси тузук — саводим чиқмаган, деса, буни қарши ишлатиши, саводим бор, деса, бундан ҳам бир қийиқ топиши мумкин. Анови қўлидаги қоғози нимаси? Наҳот қорахат бўлса? Кечаси кириб келиши бежиз эмас эди ўзи. Лекин қорахатни одатда почтачи олиб келарди-ку. Нега энди бу одам келтирибди? Почтачи бунақанги хабарни етказавериб, зада бўлган, қанча хонадонлардан юзи юлиниб чиққан. Балки почтачи бундан илтимос қилгандир? Шукур мўйлов уни аяб, ўзи келтирган чоғи, шумхабарни.

Ойнисанинг боши айлана бошлади. У ҳозир қорахатни олиб ўқийди, кўнгли сезиб турипти, аммо дод дейишгаям ҳоли йўқ, ишқилиб ҳушидан кетиб, йиқилмасин-да. Шунча укубатлар устига энди бу мусибат! Мунча пешонам шўр бўлмаса? Қўллари қалтираб, қоғозни олди, гира-шира бўлгани учун кўзи ўтмади. Шукур мўйлов ёнидан батареяли фонарь чиқариб ёқди, қоғозга тутди. Қоғоз қорахатга ўхшамас, Ойниса нима ёзилганини англамас, аммо бари бир хунук нарса эканига шубҳа қилмас эди.

— Тушунмадим,— дея Ойниса Шукур мўйловга мўлтираб тикилди.

— Отанг қамоққа олинган экан, шундайми? — деди Шукур мўйлов қоғозни олиб.

— Шундай...

— Халқ душмани экан, биласанми?

— Қайдам...

— Ўттиз тўққизинчи йилда отилган экан. Буни биларсан?

— Йўқ... — Ойниса дағ-дағ титраб, кўзлари жиққа ёшга тўлган эди.

— Мана бу қоғоз — буйруқ,— деди Шукур мўйлов Ойнисанинг йиғисига парво қилмай.— Қимларинг бор?

— Қизчам,— аранг гапирди Ойниса.— Тўрт ёшда.

— Халқ душманини қизи экансан, сен ҳам қамоққа олинишинг керак, аммо боланг борақан, майли бу чора ҳозирча сенга нисбатан қўлланмайди.

— Раҳмат, амаки, раҳмат,— деди Ойниса, ҳатто овозини

чиқариб йиғлашдан кўрқиб.— Яхшилигингизни унутмаймиз, дуо қиламиз...

— Аммо шаҳарда истиқомат, яъни яшашга ҳаққинг йўқ,— деди Шукур мўйлов совуққонлик билан.— Мухлат 24 соат. Шаҳардан чиқиб кетишинг керак.

— Вой,— ҳанг-манг бўлиб қолди Ойниса.— Қаёққа? Нега ҳаққим йўқ?

— Қоида шунақа.

— Нима айбим бор, амаки? — Зорланиб сўради Ойниса.— Қаёққа бораман? Замонни кўрмайсизми? Бир тийин пулим, бир бурда ноним йўқ.

Қоида шунақа, дедим-ку. Мухлат — 24 соат.

— Қаёққа бораман?

— Андижоннинг Марҳамат районига. Қогоз берамиз.

— Мен у ерларни билмайман, амаки.

— Униса билан ишимиз йўқ. Агар бир суткада чиқиб кетмасанг...

— Поездга пулим йўқ, амаки. Очликдан ўлиб кетамиз. Болам бор.

— Шунинг учун сени болаи билан поездга опчиқиб қўйишади. Етиб оласан. Уёғи ўзингдан. Бирон иш беришар.

— Бир ҳафтадан кейин қайнонамнинг йигирмаси,— деди Ойниса ёлвориб.— Лоақал маъракаи ўтказиб олай. Бугун садиқ сотмоқчи эдим. Ана, эшикнинг ёнида туришти.

— Маърака ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас,— деди Шукур мўйлов қатъий тарзда.— Тайёргарлигингни кўр. Тамом.

— Амаки,— дея Ойниса тиззасига чўкди.— Худо хайрингизни берсин, боламга раҳмингиз келсин. Ҳайдаманг.

— Гап тамом,— деди Шукур мўйлов ва секин кўча томон кета бошлади.

— Бўзмаса, Шўртепага жўнатинг, жон амаки,— деди Ойниса эмаклаб.— Шўртепа. Фарғонада. Танишимиз бор. Шунга руҳсат беринг. Жон амаки! Ўтинаман! Хўп денг!.. Онаминг қабри ўша ерда!..

— Гап битта! — деди Шукур мўйлов ўшқириб.— Шунга-ям шукур қилсанг-чи. Қамоққа олинганингда ҳолинг нима кечарди?

Ойниса ер муштраб, баралла йиғлай бошлади...

Бир маҳал ҳушига келиб, сал нарироқда Шохалил акани кўрди. У яқинроқ келишни ҳам, ҳовлидан чиқиб кетишни ҳам билмай, саросимада турар эди.

— Ойниса! — деди у, ербағир бўлиб ётган Ойниса қимирлай бошлаганини кўриб. Ойнисанинг сочлари тўзгиган, қовоқлари шишган, кўз ёши бетига сурқалиб кетган

эди. — Нима бўлди? Тинчликми? — Шохалил ака бир-икки қадам оқсоқланиб, Ойниса томон яқинроқ келди. — Нега ерда ётибсиз?

— Сўраманг, Шохалил ака, — деди Ойниса карахт ҳолда. — Шўрим қуриб қолди.

— Нега? — Ҳеч нарсага тушунмай сўради Шохалил ака. — Ўғри тушдимми?

— Йўқ, — деди Ойниса ўтирган жойида бошини чайқаб. — Шукур мўйлов келди.

— Шукур мўйлов? — Шохалил ака бу номни эшитиши биланоқ юраги шувиллаб кетди. Шукур мўйловнинг қадами етган жойда хатар содир бўлади. Бироқ бу оилада унинг нима хусумати бўлиши мумкин? Балки келин шўрликнинг номусига тажовус қилгандир? Бунақа иш унинг қўлидан келади, ифлос одам. — Тегдими сизга, синглим?

— Йўқ, — деди Ойниса, тўзғинган сочларини йигиштириб. — Бадарга қилармиш. Қогоз кўрсатди. Йигирма тўрт соат муҳлат берди.

— Бадарга? Сабаб?

— Отамни рўкач қилди, халқ душмани деди. Шаҳарда яшашга ҳаққим йўқмиш.

Шохалил ака қотиб қолди. Агар Шукур мўйлов ўчакишган бўлса, у ишнинг тагига етади, ҳеч кимни сийламайди. Биров аралашгудек бўлса, ўзи балога қолади. Ярим йил бурун ўнг қўлидан ярадор бўлиб қайтган бир йигит урушдалигида шу одамнинг тазйиқи билан оиласи кўп азобларга гирифтор бўлганини билиб очикдан-очик тўқнашган эди, ҳеч қанча вақт ўтмай, йигитнинг ўзи маломатга қолди. Йигитнинг ярадор бўлгани ёлгон, у ўзини-ўзи отган экап, деган уйдирма билан бечорани қаматиб юборди, мана ҳозиргача ундан ном-нишон йўқ. Шукур мўйлов истаган одамга даъво қилиб, ундан ўчини ола олади. Шунақа зўр одам. Аммо ўзига пухта, тўкис, амалдор кишиларга тегмайди, ҳатто ёрдам беради, болаларини фронтдан олиб қолишгача қурби етади. Энди унинг назари бу оилага тушибди-да. Унинг макрига чап бериб бўлмайди. Ярадор бўлиб урушдан қайтган инвалидни асфаласофилин қилиб юборди-ку, бошқаларнинг қўлидан нима келарди?

— Шукур мўйлов кўз тиккан бўлса, чатоқ, синглим, — деди Шохалил ака бирон чора кўрсатишга ожизлик қилиб.

— Бўйи лахатда чирисин, — дея қаргади Ойниса, гарчи бунақа ибораларни ҳеч ишлатмаса-да. — Нораства гўдакка ҳам раҳм қилмади.

— Энди нима бўлади, синглим?

— Нима бўларди? Уша итнинг айтгани бўлади-да. — Ойниса секин ўрнидан туриб, устини қоқди. — Шохалил ака,

худо бошингизга мунақа кулфатларни солмасин, сиздан битта илтимос...

— Хўш, хўш — дарҳол жавоб берди Шохалил ака, ҳозир қўлидан келган ёрдамни бу нотавон жувонга беришга тайёр эди.

— Анову сандиқ, — деди Ойниса ўзини аранг ушлаб. — Шунини ўзингиз сотиб келинг, агар шаҳардан хайдаладиган бўлсам, бироқ муҳтожлигимга яраб.

— Хўш, хўш! — деди Шохалил ака дарров рози бўлиб. — Сиз бу ёғига ташвиш қилманг. Ишларимни четга сурсам ҳам гўрга, шунини қиламан. Ишқилиб харидор чиқса бўлгани.

— Кўнам савдолашманг. Менга пул шу бугун керак.

— Хўш бўлади, синглим, — деди Шохалил ака шошилиб. — Энди мен бора қолай. Тонг ёришиб кетди. Бозор қайтмасин.

— Раҳмат, Шохалил ака...

Шохалил ака сандиқни судраб кўчага олиб чиқди, бир амаллаб аравасига юклади, арқон билан боғлади. Агар сандиқ сотилмай қолса, иш чатоқ бўлади, ўйлади у ва жон улоғи бўлиб турган уйдаги биттагина эчкини олиб чиқиб, уни ҳам аравага босди. Эчки маърар, типирчилар, боғлатгани қўймас эди. Эчкига, албатта, харидор чиқади, деб ўйлади Шохалил ака, арзон-гаров бўлсам пуллайман, Ойниса шўрлик ҳемирисиз кетса, қоқилиб қолади, нобуд бўлиши ҳеч гап эмас. Тежаб ишлатса эчкининг пули бир ойга етади. Уёғи — худо кушоғи, ризқи узилмаган бўлса, бир амаллаб кунини кўриб кетади...

20

Бир неча кун аввал Ҳошимжон ишга кета туриб, одатига биноан қайнатаси хузурига кирди, салом-алик, сўров-истовдан кейин турмоқчи бўлувди, Муродхўжа ака гапга тутиб қолди.

— Икки ҳафтадан ошди, — деди у бир оз безовта кўришиб, — Маъсуддан дарак бўлмай қолди. Бироқ ёққа жўнатворишмадим ишқилиб?

— Кўришиб турибмиз, — деди Ҳошимжон. — Жўнатишса айтган бўларди.

— Нега келмайди? — Сўради Муродхўжа ака, нохуш сукут сақлаб. — Ёки уйдан безиганми?

— Нега безийди? — Савол билан жавоб берди Ҳошимжон. — Биласиз-ку, мақсади фронтга кетиш. Командирларини қисталанг қилади, чоғи. Штаб бошлиғига ҳам кирмоқчи бўлиб юрганмиш.

— Қаттан билдинг?

— Бир офицер омборга борувди... — деди Ҳошимжон бу

сирни айтиб юборганидан ўнғайсизланиб, — трофея таллагани, ўша айтди.

Муродхўжа ака керакли чораларни кўриб қўйган, Маъсуд ҳар қанча Штаб бошлиғига кирмасин, муддаосига эриша олмайди. Унга «айиқ товон» диагнози қўйилиши учун озмунча тадбиркорлик керак бўлдими?

— Лекин...

— Хўш? Бир нарса демоқчимисан? — Нотинч қизиқиш билан сўради Муродхўжа ака. — Айтавер, тортинма. Маъсуд — пуштикамарим, хаёлим доим ўшанда. У ҳақида нима билсанг, яширма.

— Маъсудхўжага ҳам, трофея моллар келган, оғборга ўтинг, девдим, келди, лекин таллаган моллари... нима десаикин?

— Айтавер.

— Яхши нарсалар таллади, аммо ҳаммаси аёлларники. Хайрон бўлиб, сўровдим, индамади.

Муродхўжа аканинг қовоғи осилди.

— Бугун унга албатта учра, топ, — дея куёвига тайинлади. — Айт. Зудлик билан келсин. Мени бетоб, де.

— Хўп, ада, айтаман, — деди Ҳошимжон ва ўрнидан турди, ниманидир эслаб, орқасига бурилди.

— Хўш? — Хавотирда сўради Муродхўжа ака, яна кўнгилсиз хабар эшитишдан ҳадиксираб.

— Келятирилган нарсаларни кўрдингизми, ада, ёқдимми? — Сўради Ҳошимжон, икки кун бурун олиб келган ўлжа молларни назарда тутиб.

— Тоза нарсалар, — деди қайнотаси лоқайдгина. — Тилла буюмлар, девдим, хўжайинлардан ортмадимми?

— Унақа нарсалар йўқ экан, ада, — деди Ҳошимжон узр оҳангида. — Сувсар пўстин, осма соат — булар ҳам чакана нарса эмас, ада. Сотса, тилла буюмга тенглашаверади.

— Бўпти, — дея Муродхўжа ака гапга чек қўйди. — Ишингдан қолма. Маъсудни топиш эсингдан чиқмасин.

— Хўп, ада, — деди Ҳошимжон ясама одоб билан. У олиб келган моллари учун миннатдорчилик кутган эди, бироқ қайнотаси у қадар хурсандлик аломатларини изҳор қилмади, йигитнинг кўнгли бир оз хижил бўлди. «Бу нарсалар осмондан ёғилгандек гирт текин тушса-ю, тагин бу одам порози мингирласа, ўйлади Ҳошимжон, шунақаям ношукурчилик бўладими? Ўзим аҳмоқ, айтиб нима қилардим? Бозорга элтиб, пулласам, ўзимга қоларди-ку...»

Муродхўжа ака оғир ўйлар қуршовида бирмунча вақт жойидан қўзғалмай ўтирди. Ўғлини икки ҳафтадан зиёд вақт ичида келмаганлиги, унинг Штаб бошлиғи ҳузурига кириб,

фронтга жўнатишларини сўраш нияти ва айниқса Ҳошим-жоннинг омборидан аёллар матоҳини олгани безовталантирар, дилида газабли порозилик тўлгатар эди. Тавба, Муродхўжа ака шунчадан-шунча одамларни ўз гапига бўйсиндирса-ю, ўз ўғлига гапи ўтмаса! Ўз фарзанди ота-онанинг кўнглига қарамаса, бир шаҳарда бўла туриб ҳафталаб уйига қадам босмаса! Наҳот шунчалик дийдаси қаттиқ бўлса? Наҳот ота-онасини соғинмаса? Балки уни уйлантириб қўйиш керакдир? Балки ўшанда уйига ихлос қўяр, бебошлик қилмас?..

— Адаси,— деди Гулсум опа эрига деразадан мўралаб.— Извош кутиб турипти, ишга бормайсизми?

— Ҳозир,— деди Муродхўжа ака бўғиқ товушда ва бир оздан сўнг ҳовлига тушди. Гулсум опа эрини йўлаккача кузатиб борди.— Бир ўйлаб кўр,— деди Муродхўжа ака кўча дарвозаси олдида тўхтаб.— Ўғлингни уйлантирсак, деган хаёл миямга келди. Ҳафталаб қорасини кўрсатмайди, қўлдан чиқиб кетади.

Бундай мулоҳаза Гулсум опа учун кутилмаган эди, у тўсатдан айтилган маслаҳатдан бир оз довираб қолди.

— Қандай уйлантирасиз, ўғлингиз армия хизматида-ку?

— Ҳечқиси йўқ,— деди Муродхўжа ака бепарво тарзда.— Уйга келиб турадиган бўлади. Хўжайинлари билан гаплашаман. Ўзини кўндириш керак.

— Кўнармикин? — деди Гулсум опа ўйланиб.— Ўғлингиз ўжаргина. Ғалати тоифа.

— Кўнмай қаёққа боради? — деди Муродхўжа ака.— Кўнади. Кўндириш керак. Бошқа чора йўқ. Балки ўзиям жон-жон, дер. Ахир йигит-ку. Сен қиз суриштир. Тагли-тахтли бўлсин.

— Ҳозир қиздан кўпи борми?

— Майли, бу — дарвозахона гапи эмас,— деди Муродхўжа ака негадир кўнгли қарор топгандек бўлиб.— Бафуржа гаплашамиз.— Муродхўжа ака дилини кемираётган шубҳаларни хотинига ҳозир айтгиси келмади. Ўғлининг аёллар матоҳини олганини айтгудек бўлса, ваҳимага тушади-қолади, мингиллайверади, эрига тинчлик бермайди.

— Юзингизга бир нарсга тошипти,— деди Гулсум опа эрининг чап кўзи остидаги қизил учуқни сезиб.

Муродхўжа ака бармоғи билан қизил учуқни топди.

— Шуми?

— Ҳм. Лўқиллаяптими?

— Йўқ,— деди Муродхўжа ака ва иқроп бўлиш учун учуқни босиб кўрди, бармоғини тили билан хўллаб, учуққа, суркади.— Қазидан бўлиши мумкин. Иссиқлик-да...

Жарнинг бу томони кунга тескари бўлгани учун йўл хали лой, сирпанчиқ эди, фойтунга қўшилган от тойиб кетишдан кўрққандек оёқларини тираб, тегирмон томон туша бошлади ва ниҳоят тегирмон билан тенглашгач, дўнглик ёнбағрида ўзи тўхтади. Фойтунни кўриб, тегирмон қоронғилигидан Одил найнов чиқди, усти бошини қоқиб, қинғир эшикни ёпди, занжирини илиб қўйди. Тегирмон олдида ҳеч ким кўринмас, сув шовуллаши эшитилмас, чархпаррак тўхтатилган, жимжит эди. Фақат анча наридан, жарнинг муюлишидан шаршаранинг олис шовқини эшитиларди. Вундай «иш ўлган пайт» деярли ҳар йили такрорланади. Қишдан аранг судралиб, эмаклаб чиққан халқ, агар рўзгоридан бир-икки дўппи дон асраб қола олган бўлса, ерга тикади, тегирмонга эҳтиёж қолмайди. Бир халта, ярим халта ногаҳонда келтириладиган дон учун сувни очишмайди, тегирмонни «қантариб» қўйишади, ўзлари кўп ҳолларда эшикка қулф осиб, бошқа юмуш қидириб кетишади. Бировлари унча-мунча дон жамғариб қўйган бўлишса, уй томорқаларида экин-тикин қилишади, томорқаси йўқлари бозорга санғишади, даллоллик пайига тушишади. Одил найновнинг уйи жарнинг нариги бўйида, икки супача ҳовлиси бор, агар тегирмон олдида одам тўпланса, секин тушиб келади, доннинг чўгига қараб, тош юргизади. Мана, печа кунлар ўтди, одам яқинлашмайди, тегирмон жимжит.

Одил найнов Муродхўжа ака билан кўл олишиб кўришди, юзига фотиҳа тортди.

— Мана, хўжайин, бит боқиб ўтирибмиз, — деди у андухли жилмайиб. — Бекордан худо безор, Асқарни жарнинг пастига юбордим, лоақал шох-шабба териб келсин. Ўтираверадим қўлтиғини қашлаб? *

— Жувозхона-чи? — Ўзи билса ҳам бари бир сўради Муродхўжа ака.

— Жувоз ишлаб турипти, уям узлиб-узилиб, — деди Одил найнов бўйинини қашлаб. — Хўжайин, бир иложини қилинг, анграйиб ўтирмайлик.

— Нон заводига учрайман, — деди Муродхўжа ака, бир оз сукут қилиб. — Тортилмаган дони бўлса, илтимос қилиб кўраман. Олиб келишади.

— Худо хайрингизни берсин, хўжайин, — деди Одил найнов сал умидвор бўлиб ва Муродхўжа акага синовчан тикилиб қолди.

Муродхўжа ака бирон хас ёпишган деб ўйлаб, кафти билан юз-мўйловини артди.

— Саломатлигингиз... тузукми, хўжайин? — Ниҳоят сўради Одил найнов.

— Тузук. Нимаиди?

— Қайдам, — деди Одил найнов ўнгайсизланиб. — Қўлингиз чўгдек.

— Ёпирай, — дея Муродхўжа ака қўлини пайпаслади. — Этим уюшгандек бўлаётувди. Иситмам бормикин?

— Юзингизга нарса чиқипти, — деди Одил найнов юраги дов бериб-бермай. — Оғрияптими?

Муродхўжа ака ҳайрон бўлди, бармоғи билан кўзи остидаги қизил гулдани босиб кўрди. Оғриқ сезмади. Боя хотини ҳам шу нарсага шама қилувди. Нима бўлиши мумкин? Гудда қаттиқ эди.

Одил найнов ички чўнтагига қадалган тўноғични олиб, гугурт ёқди, оловига тўноғич салласини тутиб турди ва қизига, Муродхўжа акага узатди.

— Ҳар эҳтимол-да, хўжайин, ўша гуддага теккизиб кўринг-чи.

Муродхўжа ака хавфсираб тўноғични олди ва шу заҳотиёқ қайтарди:

— Ўзингиз теккизинг.

Одил найнов тўноғич салласини Муродхўжа ака юзидаги қизил гуддага авайлаб текказди, бироқ Муродхўжа ака ўзини кескин олиб қочмади.

— Сездингизми? — Синовча тикилиб сўради Одил найнов.

— Йўқ, — деди Муродхўжа ака, — балки совиб қолгандир?

Одил найнов яна гугурт ёқиб, тўноғични қиздирди, яна ярага босди. Аммо бари бир Муродхўжа ака миқ этмади.

— Энди-чи?

— Сезмадим, — деди Муродхўжа ака олазарак ҳолатда. — Бошқа жойимга босинг-чи.

Одил найнов тўноғични ўзининг юзига текказди.

— Ҳали иссиқ, — деди у.

— Нима бўлиши мумкин?

— Чатоқ, хўжайин, — деди Одил найнов афсус чеккан тусда.

— Нима? Нима чатоқ?

— Бу, хўжайин, куйдиргига ўхшайди, — деди Одил найнов сипо жиддийлик билан. — Дарров уйга қайтинг. Табиб тоқтиринг. Олдини олиш керак. Бу — ёмон яра.

Муродхўжа ака бўшашиб кетди, юраги гурсиллаб ура бошлади, ваҳима босди. У куйдирги яра ҳақида эшитган, ҳатто вақтида табибга қаратмай гафлатда ўлиб кетган

одамларни билади. Вужуди қизиб, гувиллай бошлагандек бўлди.

— Дўхтирга бораман, — деди у саросимада.

— Дўхтир ярани кесиб олади, ўрни чуқурча бўлиб қолади, — деди кўпни кўрган Одил найнов. — Яхшиси — табиб. Маҳаллангизда шуни биладиган табиб бўлмаса, извошни жўнатинг, бизнинг кўчада табиб хола бор, етказиб олиб бораман.

— Маъқул, маъқул, — деди Муродхўжа ака зўрга тили калимага келиб. — Уйингизга ўтиб туринг, извош қайтади. Хайда, Мамат!

Олазарак бўлиб ўтирган Мамат тизгинни тортиб, отни бурди, қамчин босди, от пишқириб, фойтунни шитоб билан судраб кетди.

Муродхўжа ака юраги така-пука бўлиб уйига кирганида, Муқаддас дастурхон қоқаётган эди. Отаси уни имлаб чақирди.

— Қўлимни ушлаб кўр, — деди у қизига қўлини чўзиб. Муқаддас отасининг авзойини кўриб, хайрон бўлди, отасининг қўлини ушлади. — Иссиқми?

— Ҳа, иссиқ, — деди Муқаддас отасига безовта тикилиб. — Нима бўлди, ада?

— Онангни чақир, — дея Муродхўжа ака бориб сўри четига ўтирди, ярасини ушлаб кўрди. Яра нўхотдек қаттиқ, қўл текканини сезмас, қадоқдек карахт эди.

— Тинчликми? — кела туриб сўради Гулсум она хавотирда. — Нега тез қайтдингиз, адаси? Тобингиз қочиб қолди-ми?

— Мана буни, — деди Муродхўжа ака, юзидаги гуддани кўрсатиб, — Одил найнов ёмон яра, деб гумон қилди.

— Вой, шўрим! Куйдиргими? Кетаётганингизда дилимдан ўтувди-я.

— Шунақага ўхшайди, — деди Муродхўжа ака, кўрқувни яширишга тиришиб. — Вужудим қизиб кетяпти. Сув бер.

— Сув оинке! — деди дарҳол Гулсум она ёнида турган қизига. Муқаддас югуриб кетди ва бир зумда сув келтирди, косани онасига берди. — Совуқ сув ичсангиз, чатоқ бўлмасмикин, адаси? — деди Гулсум она ҳадикда, косани эрига бериндан хайиқиб.

— Ичим куйиб кетяпти, — деди Муродхўжа ака ва ўзи ҳам гумонсираб косани ёнига қўйди.

— Ўтираверманг бўлмаса, туринг, — деди Гулсум она безовталаниб. — Извош шу ердами? Юборинг дўхтирга.

— Извош кетди, ҳозир Одил найнов табиб олиб келади.

— Муқаддас, — ҳаяжонда қивига қаради Гулсум опа. — Кўрпача билан ёстиқ олиб чиқ!

Муқаддас тезда уйдан кўрпача билан ёстиқ кўтариб чиқиб, апил-тапил сўрига тўшади. Муродхўжа ака чакмонини ечмай солинган жойга ёнбошлади.

Шу пайт дарвозахонада гўнғир-гўнғир товуш эшитилди.

— Келишди, чоғи, — деди Гулсум опа ва йўлак томон шошилди.

Кўча эшик очилиб, аввал Одил найнов, кейин эски паранжи ёпинган оқсоқ аёл кўринди, чачвон ёнидан қўлини чиқариб Гулсум опа билан кўришди.

Муродхўжа ака дили ҳаприқиб ўрнидан турди, оёгини осилтариб сўри четига ўтирди.

Паранжили аёл йўлка бўйлаб кела бошлади ва даҳлизга етганда, зинага ўтирди, яна икки қўлини чачвон остидан чиқариб фотиҳага қафт очди. Атрофдагилар дарҳол чўнқайишиб, дуога қўшилишди. Табиб аёл чачвон устидан юзига фотиҳа тортди, буёқдагилар ҳам дуо қилишди.

Одил найнов паранжили аёл ишорасига эгилди, у нимадир деди. Одил мўйлов Муродхўжа ака томон кўз ташлаб; «Ҳа, ўша киши», — деди. Аёл, келсин, деган ишорани қилди.

Муқаддас билаң онаси Муродхўжа акани — гўё ўзи юриб борса йиқилиб қоладигандек пинжига кириб, аёл олдига олиб боришди. Аёл қўлини силтади, Муродхўжа ака унинг рўпарасига чўнқайди. Унинг йирик кўзларида ваҳима ва мутелик аломатлари изғир эди.

Табиб аёл қўполгина ҳаракат билан Муродхўжа ака юзидаги ярани эзиб кўрди ва ҳеч нарса демай, яна «бориб жойингга ўтир», маъносида ишора қилди. Муродхўжа ака итоаткорона жилиб, сўрига бориб ўтирди.

Табиб аёл Гулсум опага нимадир деди, Гулсум опа дарров қизига қаради:

— Хокандозда чўғ олиб чиқ! Тез бўл. Кўмир чўғидан. Муқаддас ошхона томон чопди.

Табиб аёл латтага ўралган иккита миҳ олиб ёнига қўйди.

Муродхўжа ака Одил найновни имлади, ундан нималарнидир шивирлаб сўради.

— Хўжайин сув ичсалар бўладими? — Қайтиб келиб сўради табиб аёлдан Одил найнов.

Аёл бош чайқади.

— Бирпас чидар экансиз, хўжайин, — деди Одил найнов турган жойидан Муродхўжа акага. У рози бўлиб, бош ирғади.

Муқаддас хокандозда қип-қизил чўғ олиб чиқди, та-

бибнинг ёнига қўйди. Аёл латта ўралган бир жуфт миҳни олиб, учи билан чўгга суқди.

Унинг тепасида ҳар бир буйруғини бажаришга тайёр турган Гулсум опа, Муқаддас, Одил найнов ва нарида икки кўлини тиззасига суяб, ўз «жазо»сини кутаётган маҳбусдек ночор ўтирган Муродхўжа ака миҳларни чўгга қўйилганини кўриб, бир-бирларига хавотирли аланглашар, лом-мим, дейишга журъат эта олишмай, энди табиб аёл яна қанақа хунар қўллашини ҳаяжон билан кутишарди. Наҳот шу қаламдай-қаламдай келадиган лахча миҳни бу аёл Муродхўжа аканинг этига санчса? Муродхўжа ака ҳарчанд ўзини ушлашга уринмасин, ички қалтироқ вужудини даг-даг титратар, гўё ичаклари орасида тўлганаётган кўрқув секин-аста юқорига кўтарилиб, ҳалқумини бўғар, қиздирилган кўрғошиндек томирлари бўйлаб тенага кўтарилар, қулоқ, кўз, пешонаси ичида зил бўлиб тиралар эди. Келиб-келиб шу дард Муродхўжа акани таллайдими? Қандай адолатсизлик! Нега анови Одил найновга ёпишмайди? Нега бу касофатга Мамат чалинмайди? Нега бошқалар эмас, Муродхўжа ака жабрини тортиши керак? Нима ёмонлиги учун? Ахир ҳар жума куни маҳалла тақводорларига атаб исна чиқариб турса, барча маъракалардан уларни бенасиб қилмаса, мушкулқушодларни мунтазам ўтказса — яна қанақа хайр-аҳсон керак? Мурувват, еахийлик шунчалик бўлади-да. Шунча худойилар инobatга ўтмайди. Мана, қанақадир исқирт кампир олдида жўлдиллаб ўтирипти. Агар кампирнинг ҳаракати натижа бермаса-чи? Пўк этиб ўлиб қолса-чи? Демак, кеча-кундуз, иссиқ-совуқ демай шунча жонини жабборга бергани зое кетар экан-да. Энди оғзи ошга етганда, боши тошга тегар экан-да. Эй, парвардигор! Ўша кунингдан сақла! Балодан асра! Раҳминг келсин! Кароматингни дариг тутма!

Муродхўжа ака қон қуйилиб оғирлашган кўзларини вазмиг кўтариб, Одил найновга имо қилди.

— Ўша миҳларни санчадими? — Сўради у яқинлашган Одил найновни табибдан пана қилиб. — Қандай чидайман? Оғриғи ёмон бўлса керак?

— Оғримайди, — деди Одил найнов тасалли бериб. — Сезмайсиз ҳам. Жиз этади холос. Чумоли чаққандек.

— Ростданми? — Гумонсираб сўради Муродхўжа ака Одил найновга синовчан тикилиб. — Ё юпатынсизми?

— Ростдан, — деди Одил найнов сидқидилдан. — Амакининг ҳам юзига чиққанда кўрганман. Оғримайди. Томирга бориб текканда жиз этади холос. Кейин малҳам суркаб қўяди, бир ҳафтада кўрмагандек бўлиб кетасиз. Чўчиманг, хўжайин.

— Иншоолло, — деди Муродхўжа ака ишонгиси келиб. — Оғримаса бўлгани.

— Оғримайди, — хотиржам деди Одил найнов. — Гапимга ишонаверинг, хўжайин. Тилла тиш қўйдирганингизда, мундан ўн чандон азоб чеккансиз, тўғрими?

— Эговлаганда қийналганман. Кўзимдан ўт чиқиб кетгудек бўлган.

— Ҳа, балли, хўжайин.

— Амаки, — деган Муқаддаснинг овози эшитилди.

Одил найнов орқасига ўгирилиб қаради. Табиб аёл уни имо билан чақирар эди — югуриб борди, аёл томон эгилди. Табиб унга пичирлаб нималарнидир деди, Одил найнов тушундим ишорасини қилиб, бемор олдига қайтди.

— Хўжайин, буёғи тайёр.

— Ёпирай...

— Табиб хола паранжисини ечмаса, ишлай олмас эмиш.

— Ечаверсин.

— Сиздан қочар экан. Номахрам, дейди.

— Хўш? Нима қилай? — Тушунмади Муродхўжа ака.

— Қийиқча билан кўзингизни тангишимиз керак экан.

— Оббо! Энди бу кўргилик бормиди? — Гулдиреди Муродхўжа ака. — Кўзимни очмасам-чи?

— Кўнмайди.

Муродхўжа ака чуқур хўрсинди:

— Майли, олиб чиқишсин.

— Муқаддасхон, — дея аёллар томон юзланди Одил найнов. — Қийиқча олиб чиқинг, қизим.

— Рўмолим бўладими? — Чаққонлик билан сўради Гулсум опа.

— Бўлади, опкелинг, — деди Одил найнов.

Гулсум опа рўмолини ечиб бериб, қўлидаги сочиқни бошига ташлади.

Одил найнов рўмол билан Муродхўжа аканинг кўзини боғлай бошлади. У қўрқувдан дағ-дағ қалтирар, йўғон лабидан қон қочган, эти иссиқ эди. Одил найнов ишини битириб, Муродхўжа аканинг қўлтигига кирди. Бемор беўхшов ҳаракатлар билан Одил найнов кўмагида туртина-суртина эҳтиёткор қадам боса кетди. Одил найнов Муродхўжа аканинг забардаст жуссасини елкасидан босиб, табиб хола рўпарасида чўктирди.

— Қўлларингизни орқага қовуштиринг, — деди Одил найнов тутдек тўкилаётган Муродхўжа акага. — Михга тегиб кетмасин.

Муродхўжа ака ҳозирлик билан талабни бажарди.

Табиб хола Одил найновга ишора қилди, у яна эгилди.

— Шунақами? Хўп, хўп — дея атрофга қаради.— Со-
чигингизни берасиз, ойиношша,— деди у Гулсум опага.—
Мен ҳам кўзимни боғлашим керак экан.

Гулсум опа дарҳол сочиқни берди, энги аралаш қўлини
бошига қўйди.

Одил найнов сочиқ билан кўзини танғиб, Муродхўжа акага
далда бўлиш учун ёнига чўккалади.

Табиб хола паранжи-чачвонни бошидан суриб, елкасида
қолдирди. Бу ажиндор, заҳил юз аёл бўлиб, кўзлари қисик,
соchi тўзғиган эди. У фотиҳа учун қўл очди.

— Фотиҳа қияпнтилар,— деди Гулсум опа эркакларга ва
ўзи ҳам дуога қўшилди.

Кўзи боғлиқ икки эркак чўккада туриб, қўл очишди.

— Омин! — деди Гулсум опа, табиб хола дуони тугатгач,
ҳаммалари фотиҳа тортишди.

Кўзи боғлиқ Муродхўжа ака зимистонга чўмиб, баттар
ваҳимага туша бошлади, кўзи тиниб, қоронғиликда қизғин
ҳалқалар муаллақ суза кетди. Устига-устак қизининг
пиқиллаб йиғлагани қулоғига чалинди, ваҳимаси яна
зўрайди.

— Муқаддас! — деди Муродхўжа ака, асабий ўшқириб.—
Жўна бу ердан!

— Бор, бора қол,— деди Гулсум опа қизига. У эрининг
феъли айнишидан хавотирда эди.— Болангга қара, чинқириб
ётгандир.

Муқаддас тисарила-тисарила ўз уйи томон кетди.

— Бисмиллоху раҳмону раҳим! — Шивирлади табиб хола
ва Гулсум опа елпиб турган чўғдаги михнинг бирини латта
билан чимдиб олди.— Бошингизни бурманг, олиб қочманг,—
деди у Муродхўжа аканинг бошини бир қўлига олиб.—
Оғримайди.— Табиб хола михнинг қизиган учини ярага
авайлаб босди. Асабий ҳолда ўтирган Муродхўжа ака худди
электр токи теккандек бир силкиниб тушди.— Қимирламанг.
Бирпаслик нарса.

Мих борган сари данакдек шишган яранинг ичига кириб
борар экан, Муродхўжа ака тишини-тишига маҳкам босиб
ўтирар, оғриқни унча сезмас, чидар, мих ўпириб кирган
жойдан бугга аралаш тутун бурқсир, жизганак ва қўланса ҳид
атрофида анқир эди...

Мих совий бошлагач, табиб хола уни чўнга қўйди, Гулсум
опа димоғини энги билан тўсди.

Муродхўжа ака сесканиб тушди, ҳатто инграб юборди.

— Бўлди,— деди табиб хола.

Азобдан қутулган Муродхўжа ака бўшашиб жойига

ўтириб қолди. Унинг юзини тер босган, қийиқча остидаги кичик тирқишдан ёш қуйилар, мўйловни тагига сингир эди.

— Хайрият-ей, — деди Муродхўжа ака ҳиқиллаб. — Наҳот қутулдим-а?

— Қутулдингиз, худо хоҳласа, — шивирлаб деди табиб хола.

— Қўлингиз дард кўрмасин, она!

Қувончданми, изтиробданми — Гулсум опа ҳам йиглаб юборди.

— Тўйларингизда хизмат қилайлик, — пиқиллаб деди у.

— Худо кушойиш, — деди табиб хола ва камзули чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ малҳамни олиб Муродхўжа аканинг юзидаги қонгалаш яллиғланган кавакка суртди, чаплаб қўйди. — Энди бўлди.

Хаммалари бирин-кетин енгил хўрсинишди.

Хув нарида Муқаддас юм-юм йиглаб турар, яқинлашишга юраги дов бермас, бир аҳволга тушган отасига ачинар эди. Қизини пайқаб Гулсум опа йиғи аралаш шивирлаб қичқирди:

— Бўлди! Келавер! Қутулди аданг!

Муқаддас югуриб келиб, отасининг ёнига чўккалади, қўлини унинг бўйни аралаш елкасига қўйди, мадад берган бўлди.

— Она, — деди Муродхўжа ака шодликдан андак талта-йиб. — Сиқилиб кетдим. Кўзимни очай.

— Ҳозир, паранжини ёпиниб олай, — деди табиб хола ва шошиб паранжини ёпиниб, чачвонни юзига ташлади. — Еча қолинг.

Иккала эркак бараварига бойлагични сидириб ташлашди.

— Эй, худо, ёруғ кунинг ҳам бор экан-ку...

— Энди кириб ётинг, захда ўтирманг, — деди табиб хола вазмин хушёрлик билан. — Туринг.

— Хўп, хўп! — дея Муродхўжа ака билан Одил найнов бир-бирига тираниб ўринларидан туришди.

— Мана бу малҳам, — деди табиб хола чачвон ичидан ва қўлини чиқариб ёнидаги қоғозни ўради, Гулсум опага узатди. — Ҳар кун ичига турасиз. Дока борми?

— Ие! — Қийқириб юборди Муродхўжа ака. — Доканинг кони бизда-да!

— Эриб кетса, тангадак дока ёништириб қўйинг.

— Хўп бўлади, — дарров жавоб берди Гулсум опа.

— Қани, омин! — дея табиб хола фотиҳага қўл очди, калима келтириб, икки кафтини юзига суртди.

Буёқдагилар ҳам хаммалари ўз ниятларини қўшиб, фотиҳа тортишди.

Муродхўжа ака Гулсум опани четга чақирди.

— Битта кўйлаклик, бир халта мош, икки юз сўм пул бериб юбор.

— Хўп, ҳозир, аввал дастурхон ёзайлик, чой-пой ичиб кетсин,— деди Гулсум опа ва ошхонадан чиқа олмай мўлтиллаб турган Замира хола билан Холидага кўз ташлади, улар бирин-кетин етиб келишди.

— Раҳмат, она, қўлингиз дард кўрмасин,— деди Муродхўжа ака дадиллашиб.— Уйга кириб, чой-пой ичинглар. Кейин извош элтиб қўяди. Энди мен кириб ётай, а?

— Ҳа, ҳа, ётинг,— дея табиб хола ҳам ўрнидан қўзғалди.

Муродхўжа ака даҳлизга кўтарила туриб Одил найновга қаради, у яқинлашди.

— Сизгаям раҳмат, Одил ака, шунча ёнимда беллашиб турдингиз, яхшиям сиз бор экансиз, бўлмаса гафлатда қолиб кетармидим, тўн кийиб кетасиз. Ҳозир оғилхонага ўтинг-да, битта кўчқорни ағдаринг, бош-кўздан садақа, не чиқарамиз. Шотурсунга айтинг, олдимга кирсин, маҳалладан кимларни айтишни уқтираман.

— Хўп бўлади, хўжайин,— деди Одил найнов кўтаринкилик билан.— Табиб холани жўнатай, кейин дарров айтганингизга киришаман, майлими?

— Маъқул,— деди Муродхўжа ака ва Замира холага чой буюриб, уйига кириб кетди...

21

Поезд Андижон станциясига кечикиб келди. Вақт тушга яқинлашиб қолганлигига қарамай, ҳаво булутлиги учун атроф шомдек гира-шира, майдалаб ёгаётган ёмғир губорида кўримсиз ва исқирт эди. Фишт ётқизилган перрон бир зум ёмғир тўзонида йўловчилар шарпалари билан гавжумланди, аста-секин сийраклашиб,бўм-бўш бўлиб қолди.

Шундагина соқчи шолчага ўралган тугун кўтариб вагондан тушди, орқасига қаради. Поезд эшигида қўпол матони рўмол қилиб бошига ўраган, қўлидаги қизини бағрига босган Ойниса кўринди. Унинг лаблари қонсиз, йиғидан қовоқлари шишган, кўзлари қизил, киприклари нам эди. Ойниса атрофга аланглади, эркак этик кийган оёқларини вагон зиналарига авайлаб қўйиб, настга тушди, шинелли соқчи орқасидан эргашди. Вагоннинг сассиқ купесидан кейин бу рутубатли ҳаво Ойнисага роҳатдек туюлди.

Улар бирин-кетин вокзал биносига жойлашган комендатура хонасига киришди. Хона панирос тутуни билан тўлган, рўпарада пагонли шинелини елкасига ташлаган ҳолда ориқ юзли киши ўтирар эди. Соқчи тугунни эшик ёнига тираб,

комендатура вакили билан кўришди, Ойниса тугун олдида қолди.

Вакил соқчи узатган қоғозга кўз югуртиргач, мўлтираб турган Ойнисага қаради, хўрсинди, ҳеч нарса демади, ўчиб қолган папиросини тутатди. Кейин соқчига рус тилида нималарнидир тушунтирди. Ойниса рус тилини биларди, дарров гап нима ҳақидалигини англади. Комендатура одами Марҳамат районига элтиб қўйиш учун транспорт йўқлигини айтган эди. Бу яхшими, ёмонми Ойниса билмас эди. Транспорт керак бўлса, демак, Марҳамат райони олис эканда. Транспорт бўлмаса, бу ерда Ойниса нима қилади? Қаерда қолади? Бирон-бир бурчак беришармикин? Ҳар қалай бир чора кўришар, кўчага ҳайдаб қўйишмас. Бегона юртга келган ҳар бир одам тайин қарор қидиради, шунинг учундир, қанақа бўлмасин, Ойниса тезроқ Марҳаматга етиб олишни кўнглидан ўтказди. Ҳозирда ҳеч қаерда рўшнолик йўқ, ҳар қанча уқубатли бўлмасин, бари бир кўникади-ку. Бирон юмуш топиб беришса, иш билан овора бўлади.

— Синглим, — деди соқчи, Ойниса томон қадам қўйиб ва уни рус тилини тушунмайди, деб ўйлаб, вакилнинг гапларини қайтарди:

— Транспорт йўқ экан. Марҳамат районига ўттиз чақирим эмиш. Мен шу поезд билан қайтишим керак.

Ойниса соқчининг нима демоқчи, қандай чора кўрсатмоқчи эканини тушунмади.

— Хўш? Мен-чи?

Соқчи вакил томон ўгирилди.

— Нима бўлади?

Комендатура вакили елка қисди, папиросини кулдонга босди.

— Яёв жўнашдан бўлак илож йўқ, — деди у. — Беш-олти соат ичида етиб олиш мумкин.

— Ёмгир ёгаяпти-ку, — деди рус тилида Ойниса, комендатура вакилига тикилиб. — Юким бор. Болам билан қандай эплаймай?

Комендатура вакили Ойнисанинг соф рус тилида гапириб юборганини эшитиб, анқайиб қолди, сал қаддини ростлади.

— Қийин бўлади, албатта, — деди у ниҳоят, фараз қила бошлаб ва чора топгандек, қўшиб қўйди: — Юкни кейин олиб кетсангиз ҳам бўлаверади. Туради бир бурчакда, ҳеч ким тегмайди.

— Бунинг ичида, — деди Ойниса, шолчага ўроғлиқ тугунга ишора қилиб, — боламнинг алмаштирадиган кийими, ўзимга зарур нарсалар бор: одёл, ёстиқ, сочиқ, идиш.

Кетаётган жойим курорт эмас-ку.

— Ҳа, курорт эмас, — деди вакил таассуф билан. — Аммо иложим қанча? Майли, бугунча шу ерда қола тулинг, мен районга қўнғироқ қилиб кўраман, арава-парава юборишса, жўнарсиз.

— Наҳот бир иложи топилмаса? — деди соқчи ҳам тажанг бўлиб. Ахир шаҳарга келиб-кетадиганлар бор-ку, улар нима қилишади?

— Яёв қатнашади, — деди вакил гижиниб. — Арава-парава, баъзан юк машиналар учраб туради. Йўлга чиқиб, ўшатта тутиш керак.

Ойниса гингший бошлаган қизчасини цемент полга қўйди, аммо қизча баттар хархаша қилди, онасининг этагига ёпишди. Ойниса чўнтагидан битта туршак олиб берди-да, қизчасини яна кўтарди.

— Бўлмаса, — деди вакил пешонасини ишқаб. — Мен конвой бераман, бозоргача кузатиб кўяди. Ўшаттан суриштириш керак, Марҳаматдан тушган аралалар бўлади. Биронтаси билан келишиб, етиб олиш мумкин.

* * *

... Бозорнинг қинғир-қийшиқ дўкончаси ёнига қўйилган бўғчада Ойниса ўтирар, тиззасида чалқанча ётган қизчасини тебратар, конвойни кутарди. Тиламчи чоллар, увада ялангоёқ болалар, сафоил ўйнатиб дийдиё хайқирган маддохлар, чўққи телпақлари остидан исқирт сочлари осилган кашкулли қаландар-дарвишлар, уйгур, тунгон ва яна аллақандай нотаниш лағчаларда вақиллаган девоналар, бурни аралаш рўмол билан ўралган аёллар, мажруҳлар, лахтақлар, лашлушлар Ойнисанинг кўз олдидан липиллар, ёғаётган ёмғир дам кучайиб, дам майдалашиб, қизишган оч оломонни совутиш билан оворадек эди.

Ҳар қанча бегона бўлмасин бу ютоққан ғалаён қаъридан чиқиб келган конвой йигит Ойнисага шу топда қадрдон кўриниб кетди.

— Юринг, — деди йигит гўё чалқаш ишнинг уддасидан чиққандек негадир кўтаринкилик билан. — Топдим. Эшак аралари одам боракан. Аранг кўндирдим. Марҳаматга беш-олти чақирим берида қолармиш. Шунгайм ҳарна. Уёғи қийин бўлмайди. Балки ўша кишлоқчада қолишга ижозат беришар. Пул-мулингиз борми?

— Оз-моз бор, — дея Ойниса ўрнидан турди, боласини қўлига олди.

Йигит бўғчани орқалаб, йўлга тушди. Унинг шошқалоқли-

ги тезроқ бу жувондан қутулиб кетиш ниятидан дарак берарди.

Ойниса бачкана кийган қизчасини ерга қўйиб, бир оз етаклади, кейин бўгча орқалаган йигитнинг тоқатсиз аланлаганидан оғриниб, болани қўлига кўтарди, қадамини тезлатди. Беш-олти чақирим берироқ бўлса ҳам майли, мана бу оломондан нари кетса бас; унинг устига ноаниқлик ҳадигига қанча чидаш мумкин?

Бироқ арава кутиб турган жойга уриниб-туртиниб чиққач, Ойнисанинг юраги шувиллаб кетди. Араванинг ёнида шинель кийган нотаниш йигит турар, қўлидаги ҳасса билан арава устидаги похол қолдигини сидириб туширар эди. Манзил олис, қанақа йўллар босиб ўтишади, тегажоглик қилса, Ойниса нима қилади? Кимга дод дейди? Эшак арава имиллаб етиб боргунча, қоронғу туша бошлайди.

— Ўшами? — Қадамини секинлаштириб сўради Ойниса конвой йигитдан.

— Ҳа, ўша, — деди йигит, каромат кўрсатгандек илжайиб. — Инвалид экан.

— Қарироқ одам бўлсин, девдим-ку, — деди Ойниса ёзгиргандек.

— Марҳаматдан бўлак арава келмапти, ҳаммасини сўроқлаб чиқдим. Битта шу экан, шукур қилинг. Сизга бари бир эмасми? Етиб олсангиз бўлгани-да.

Ойниса аравага яқинлашиб қолганлари учун бошқа гап очмади, аравакаш йигит сезиб қолса, гапи келиши мумкин эди. Унда умуман олиб кетмайди, Ойнисанинг ҳамма умидлари барбод бўлади, вокзалнинг сассиқ хонасига судралиб қайтишга тўғри келади. Комендант ҳам тумтайиб олади, рўйхуш бермайди, Ойниса боласи билан яна озор чекади.

— Мана, олиб келдим, — деди конвой йигит аравакаш орқасида тўхтаб ва аравакаш ўгирилгандан кейин, қўшиб қўйди: — Шу опамиз бўлади.

— Ассалому алайкўм, — дея, Ойниса ҳадигини яшириб, аравакашга синовчан тикилди. Унинг бошида юлдуз изи қолган қулоқчин бўлиб, шинелининг очиқ ёқаси остидан яйдоқ кўкраги кўриниб турар, юзи баҳор офтобида бугдойранг тус олган, қоши қуюқ, чуқур жойлашган йирик кўзларида аллақандай мунг бор эди. Сўқир эмас экан, ўйлади Ойниса, аравакашнинг саргини кўзларидан тасалли излаб ва унинг пигоҳида майин ифода пайдо бўлганини пайқаб, кўнгли бир оз тинчланган бўлди.

— Келинг, — деди аравакаш йигит камтар одоб билан ва йўловчи чиройликкина жувон экапини кўриб, андек қизарди,

саросимасини яшириш учун конвой йигитнинг орқасидаги бўғчани бўш қўли билан бир ёнидан тутиб, аравачага юклади, тўғрилаб қўйди. — Мана, ёпиниб олинг, — дея аравакаш ўриндиқ учун тахлаб қўйган қопни Ойнисага узатди. — Ивиб кетманг. Ёмғир тўхтаётган, демайди. Кун ҳам оғиб қолди, шошилиш керак.

— Бўлмаса менга рухсат, — деди конвой йигит худди шу гапни кутиб тургандек. — Яхши етиб олинглар. Хайр.

— Хайр, — деди Ойниса, самимий миннатдорчилик билдириб. — Раҳмат сизга. Шунча овора бўлдингиз.

— Ҳа, ҳечқиси йўқ. Шуюм оворагарчиликми?

Ойниса бу йигит бирон нарса илинжисидан бўлса, ўттиз сўмлик битта қизил пул атаб қўйган эди, йигит тез-тез тисарилиб, кета бошлади.

— Хайр, хизматингизга рози бўлинг, — деди Ойниса узоқлашаётган йигитга овозини кўтариб. Йигит қўлини силкитиб, одамлар орасида гойиб бўлди...

Аравачанинг юк ортиладиган бўйрадек саҳни одам белидан сал баландроқ эди, аввал Ойниса чиқиб ўрнашди, бўғчасига суянди, аравакаш қўлидан қизчасини тиззасига олди; кейин йигит араванинг четига ўтирди, ҳассасини ёнига қўйди, тизгинини бўшатди, этик учи билан эшакни нўқиди. Арава тошларда тўқирлаб, кета бошлади...

Шаҳар анча олисда қолган, атроф қишлоқлари борган сайин сийраклашар, ёмғир ҳамон шивалаб ёғар, арпа униб чиқа бошлаган далалар сатҳидан кўз илгар-илғамас буг кўтарилар, яккам-дуккам дарахтлар қийғос гуллаган, шафтоли ниҳолининг пушти новдалари сокин умиддек покиза ва нафис эди.

Ойниса уюшган оёқларини осилтириб ўтирди, бир талпиниб олган қизининг юзини очиб мўраллади — тебраниш уни элтган, кичкина боши силкинар, момик юзи дириллар, ўзи қаттиқ уйқуда эди.

Йўлга чиққанларига мана бир соатча бўлиб қолди, адир бошланди, биронта на арава, на машина учрамади, орқаси билан ўтириб олган аравакаш йигит шунча йўл мобайнида, гўё кўрққандек, бир марта ҳам орқасига ўгирилмади, чурқ этиб овоз чиқармади, ҳатто эшакка «хих» ҳам демади, нўқиб қўяди, холос. Ойниса эса гап очишдан тортиниб у ҳам индамай кетар, бу йигит қимлигини, қанақалигини ўйлар эди. Унинг қулоқчинини тушириб олган телпағи, шинель елкалари жикқа ҳўл, ҳамон индамас, аҳён-аҳёнда ёнидан халтача чиқариб, тамаки ўрар, чуқур тортиб тутун бурқситар, арава маромида чайқалар эди.

Яна ярим соатча йўл босишганларидан кейин ёмғир

жадаллашди. Ойнисанинг бошидаги қоп шалаббо бўлиб, баданига нам ўтди, совуқ елкасини қақшата бошлади.

Аравакаш йигит атрофга қарар, ниманидир ахтарар эди. Ниҳоят йўлдан йигирма-ўттиз қадамлар узоқликда ҳайдалмаган дала четдаги танҳо кўрғонча ичидаги лой том бостирмага яқинлашганда, йигит жиловни тортди ва Ойниса томон ўгирилди. Ёмғир торлари хивичдек уни савалар, жалага айланиш олдида эди.

— Панага ўтмасак бўлмайди,— деди у узр оҳангида, гўё ёмғир бунинг айби билан жадаллашгандек. Ойниса совуқдан жунжика бошлаган, қизчаси ҳам шамоллаб қолиши мумкин эди, дарров рози бўлди, ҳатто йигитдан садо чиққанига қувонди ҳам. Йигит дарҳол келиб бўғчани олди, тиззасида боласи ухлаётган Ойнисага қўл бериб, аравадан тушишга ёрдам берди, бўғчани орқалаб бостирма томон йўл бошлади.

Кўрғончанинг ичи, бостирманинг лой томи кўм-кўк барра ўт билан қопланган, ёмғир лолаларни савалар, борган сайин авжга чиқар эди.

Бостирманинг эшиги йўқ, деразачаси ойнасиз, ичи қоп-қоронги эди, биринчи бўлиб йигит кирди, гугурт чақиб, ичкарини кўздан кечира бошлади. Гувалак деворлари, шифти ис босган, ерда гўнг аралаш похол, гўзапооялар, олтингугуртдан бўшаган қоғоз қоплар сочилиб ётар, томи бўлгани учун бостирманинг ичи ҳар қалай пана, аммо нам эди. Шифтнинг ўпирилган бурчагидан чакка ўтарди.

— Буёққа кириб тулинг,— деди йигит ва тезкорлик билан кулбани йиғиштиришга тушди. Похолни сидириб, ўртани очди, гўзапоояларни ажратиб, тўплади.

— Мана бу бўғчани есангиз, шолчани тўшаса бўлади,— деди Ойниса қараша олмаганидан ўнғайсизланиб ва бошидаги жиққа ҳўл қонни ечиб ташлади.

— Хўп бўлади,— деди йигит ва бўғчани ечиб шолчани похол устига тўшади.— Ҳозир... бинойидек жой бўлади. Гулхан ёқамиз, исинамиз, қуриймиз.

Йигит ўртага гўзапооя қалаб, остига қоғоз тикди, гугурт тутди. Қоғоз бир оз бурқиб, ёна кетди, олов гўзапоояларни чирсиллатиб-тутатиб, алангалатди, кулба ичи ёришиб, хашнаш дегунча, исий бошлади, файз кирди. Ойнисанинг юрагидан зил қулагандек бўлди.

— Ўтиринг, жой тайёр,— деди йигит ва ҳассасига таяниб қаддини ростлади, сал чекинди.

— Раҳмат, бинойидек бўлди-я,— астойдил севиниб деди Ойниса ва чўнқайиб буюмлари орасидан адёл ажратиб олди, гулхандан сал нарироққа тўшаб қизчани ётқизди, адёлнинг

барн билан уни ўраб қўйди, ёнгинасига ўзи ўтириб, куларини оловга тутди ва мамнун табассум билан йигитга қарди. Ўзингиз ҳам ўтиринг.

Мен аравани бундайроқ суриб қўяй, — деди йигит хотанин жувоннинг димоги чоғланганидан ичида севииниб. — Кейин келиб ўтираман.

— Майли, — майини табассум билан деди Ойниса. Унинг баданига иссиқ ўтиб, вужуди роҳатлана бошлаган эди.

Йигит сая оқсоқланиб ташқарига чиқиши билан Ойниса ечилган бўғчаси томон чўзилиб, сочиқ, бир ҳовуч туршак, ёнроқ, ярим буханка нон олиб, сочиққа тузаб қўйди, гулханга гўзаноя ташлади.

Бир неча муддат ўтгач, йигит қайтиб келди. Унинг қўлида томоги бўғилган аскарларнинг бризент халтаси бор эди, йигит халтани поҳолга ташлади ва шундагина сочиқдаги нарсаларга кўзи тушди.

— Уҳ-хў! Зиёфат зўр-ку!

Ойниса камтар жилмайди.

— Менинг ҳам халтамда ул-бул бор, — деди йигит ва букилмайдиған бир оёғини чўзиб, шолчанинг четига ўтирди, халта боғичини ечиб, битта нон олди ва қоғозга ўроглиқ кирсовундек нарсани Ойнисага кўрсатиб, қайта халтага солиб қўйди. — Бу сиз билан менга тўғри келмайди, — деди. — Чўчқа ёғи, хотиним касам, табиб буюрган, аранг топдим. Касалга берса гуноҳ ҳисобланмасмиш.

Ойниса дарров фаҳмлади — хотини ўпка касалига йўлиққан экан, одатда шунақа нарсани буюришади. Даво бўлса ҳаром эмас. Сарик касалларга ҳатто бит едиришади. Албатта, беморга билинтирмай.

Касал хабари орага жичча ноқулайлик чўктирди.

Йигит нонни синдириб, бир бурдасини ўзи тишлади.

— Олинг, очқаб қолгандирсиз, — деди у кавшаниб.

Ойниса ярим буханка нонини қўли билан ушатди, йигитнинг кўнглига бирон гап келмасин деб, унинг нонидан олиб тишлади ва товба, деб ўйлади, тепамиз берк, кулбамиз иссиқ, осойишталик, яна нима керак? Йигит бечоранинг хотини дардманд экан-да, шўрлик. Шунинг учун кўзидан мунг аримас экан.

— Ёнроқдан чақинг, менинг кучим етмайди, — деди Ойниса соддатина.

Йигит жуфт-жуфт қилиб бир неча ёнроқни чақди, сочиққа ташлади, мағзидан оғзига солди.

— Олинг, — деди у ёнроқ пўстлогини гулханга ташлаб. — Фақат чой етишмаяпти, атрофда хонадон бўлганида дамлаб келардим.

— Чой бор, — деди Ойниса. — Бир юмалоқ. Агар мослай олсангиз, тунука косаям бор.

— Ўтда қораяди-да, — Ойнисанинг розилигини кутиб, синовчан сўради йигит.

— Қорайса ювилади, шуям иш бўптими? — деди Ойниса ва жавоб қутмай бўғчага қўл чўзди. — Мана чой, мана идиш, ҳозир ёмғирга тутаман, бирпасда тўлади, — дея Ойниса сакраб ўрнидан турди, ташқарига қўлини чиқариб, идишни шаррос қуяётган ёмғирга тутди. — Чойсиз бўлмайди.

— Ивиб кетасиз, — деди йигит ўрнидан қўзғалиб. — Сиз киринг, мен тўлдириб кираман.

— Йўқ, йўқ! — қатъий эътироз билдирди Ойниса. — Қимирламанг, ўзим. Сиз оловга қаранг. Ҳозир косани чўғга қўямиз.

Йигит рози бўлиб, гулханга гўзапоя ташлади.

Ойниса кўзларини ёмғир тўзонидан қисиб, атрофга қаради. Аравадан ажратилган эшак қўрғон саҳнидаги ўтти кавшар, ёмғирга парво ҳам қилмас эди.

Тунука коса сувга тўлгач, Ойниса ичкарига қайтиб, косани йигитга тутди.

— Буёғини ўзингиз эплайсиз.

— Ҳозир, — дея йигит идишни яллиғланиб турган кўрга қўйди, атрофга чўғ сурди, гулханга яна гўзапоя ташлади.

Бир оздан сўнг сув қайнаб чиқди, йигит бир кафт чой ташлади, қайноқ сув чойга айлана бошлади. Ойниса чўзилиб бўғчадан бир жуфт пиёла олди.

— Мана пиёла, қуйинг, — деди Ойниса журъатланиб.

— Ўҳ-хў! — Хитоб қилди йигит. — Ками-кўстимиз йўқ экан-ку! Шундай кулбада ҳақиқий чой, чинни пиёла!..

Бу маъюс йигит бир лаҳза бўлса ҳам ташвишларини унутиб беихтиёр қувончга берилганидан Ойнисанинг дили ёришди, айти пайтда Шохалил акани эслади. Бечора ўз юмушларини ташлаб, сандиқни пуллаб келди, пулнинг бир қисмига нон, чой харид қилиб чиқди, аравасида вокзалгача кузатиб қўйди. Ҳовлидан бохабар бўлинг, келган хатларни юбориб туринг, Шамси холамга ҳам тайинлайман, деб илтимос қилди Ойниса. Шохалил ака, хўп, деб қолди...

Ойнисанинг қизчаси чўчиб уйғонди, йиғлай бошлади.

Ойниса қизини дарров қучоғига олди, юнатишга тушди. Қизча аста-секин йиғидан тўхтаб, аввал гулханга, кейин нотаниш кишига қаради.

— Оти нима? — Сўради йигит ажабланиб боқаётган қизчага қараб.

— Жамила, — деди Ойниса ва пиёладаги чойга иккита туршак ташлади — ивिसа, едиради. Ҳам озуқа, ҳам ширин.

Қизчасининг ичи бузилмайди. Ойниса туршак ивигунича тамшаниб туриш учун Жамилага бир бурда нон берди.

Йигит кетма-кет икки пиёла чойни ичиб, тамаки ўради, гулхан чўпидан олиб туташтирди ва ёнма-ён ўтириб чекишни эп кўрмади, чоғи, бир оёғини букиб ўрнидан турди, эшиксиз кесакига суяниб қоронғи тушаётган ташқарига тикилди. Қўргонча сатҳи ёмғир суви билан қопланган, сувнинг юзида юзлаб пуфак чучвара пайдо бўлиб ёрилар, ёмғир ҳамон ёғар, кўкара бошлаган толнинг йўғон танаси намдан қоп-қора эди.

Менинг исмимни ҳам сўрамади, ўйлади Ойниса унга тикилиб. Бу юртларда нима сабабдан тентираб юрибсиз, деб суриштирмади. Анову копвой йигит айтган бўлса, бошқа сўроққа тутишдан иймандимми? Албатта, Ойниса сўзлагудек бўлса, дили яна ўртанади, ўзини тута олмай йиғлайди — йигит шундан истихола қилади, чоғи. Нега ўзи ҳақида ҳеч нарса демайди? Урушдан инвалид бўлиб қайтипти...ҳозир қанақа хизматда экан? Хотини огир бетоб экан, шўрликнинг фикру хаёли ўшада. Агар боласи билан Ойниса бўлмаганида, ёмғирга қарамай қишлоққа ошиққан бўларди, тезроқ бориб, хотинига анови савил чўчқа ёғини едирарди, балки нафи тегармиди?..

— Муллака, совумасдан чой ичинг, — дея Ойниса жимликни бузди.

— Хўп, хўп, — дарров жавоб берди йигит ва напиросини улоқтириб, жойига ўтирди, чой хўплади.

— Қишлоғингиз ҳали олисми?

— Яна шунча бор.

— Олис экан, — деди Ойниса, йигитга ичи ачиб. — Агар мени кўзингиз қиймай ўтирган бўлсангиз, розиман, кетаверинг, хафа бўлмайман. Бу ер бинойидек экан, мен қолаверман. Жин урармиди? Одёл, ёстиқ бор, бир амаллаб тонг оттирарман. Унгача ёмғир тиниб қолса, йўлга чиқаман, арава-парава учрар, етиб оламан. Мендан хавотир олманг. Шунча яхшилик қилдингиз, шунгаям катта раҳмат.

— Унақа деманг, одамни хижолат қилиб, — деди йигит. — Наҳот болангиз билан сизни ташлаб кетсам?

— Дилингиз хиралигини сезяпман, хотинингиздан нотинч бўляпсиз.

— Ёмғир тиниши билан жўнаймиз, — деди йигит, бир лаҳза сукут қилиб.

Бироқ ёмғир ҳадеганда тинавермади. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди.

Толиққаниданми ёки иссиқ элитдими, Ойнисанинг кўзи

сузила бошлади. Йигит бўғча буюмлари ичидаги ёстиқни олиб, Ойнисанинг ёнбошига қўйди.

— Дам олинг, — деди у майин жиддийлик билан.

— Йўғ-э! — Сесканиб кетди Ойниса ва ўзини тетик кўрсатиш учун қулайроқ ўтириб олди. — Чарчаганим йўқ. Яхшиси ўзингиз ёнбошланг, сиз толиққансиз. Мен пойлаб ўтираман.

— Уйқу келармиди?

Аслида йигитнинг уйқуси келган, аммо ёш жувоннинг олдида сўлоқмондай бўлиб ухлаб ётиш унга ўта одобсизлик бўлиб туюлди. Уйқусида хуррак отса-чи?.. Йўқ, тўғри келмайди. Жувон, албатта, ухламайди. Нотаниш эркак олдида қанақа аёл ухлаб қолади? Ёмгир тинишини кутиш керак...

22

Муродхўжа аканинг нотоблиги зарур юмушларни ҳам четга суриб қўйди. У шишган юзи, малҳам чаплаб, латта ёпиштирилган яраси билан кўчага чиқишни эп кўрмади; бундай қиёфа унинг савлатига, обрўйига путур етказадигандек туюлди, у ишхонасидаги масъул хизматчиларни уйига чақиртириб, керакли топшириқларни бериб турди. Касали сабабли Муродхўжа аканинг ўғли хўсусидаги режалари ҳам силжмай қолди. Аввал Гулсум она ўғлига уйлантириш нияти борлигини айтмоқчи, эри Маъсуд билан гаплашиб, унинг розилигини олади, деган умидда эди. Ҳошимжоннинг тайинлашига қарамай, мана бир ҳафтадан ошди, Маъсуддан ханузгача дарак йўқ. Эри ҳам ўз касали билан овора бўлиб, бўлак сўрамади. Балки хаёлидан кўтарилдими? Сўрамагани ҳам маъқул. Келин масаласида, хабарлашдингми, деса эри, Гулсум она нима жавоб қилади? Ўғли уйланишга рози бўладими, йўқми, бари бир Гулсум она сўраб-суруштириб қўйиши керак эди, албатта. Эри шунини ҳам писанда қилади, дилига озер беради, текинхўр, боқибегам, дейди. Нега эри бунча тезкорлик билан Маъсудни уйлантириш пайига тушиб қолди экан? Ахир бирон сабаби бўлиши керак-ку. Маъсуд ҳали ёш, энди йигирмага қадам қўйган йигит бўлса. Ё уни, худо кўрсатмасин, урушга жўнатиб юборишадиган бўлишса, кўриб қолгани ганимат, деган хаёлга бордимикан? Ҳар қалай уруш уруш-да, фалокат, бу фалончининг ўғли экан, деб ажратармиди? Эри узоқни ўйнайдиган одам, эҳтимол ўглидан биронта зурриёт қолишини истагандир. Ёки бу тезкор тараддуднинг бўлак сабаби бордир, фақат эри ёрилмаяпти, балки хотинини нохуш хабардан асраётгандир. У куни Ҳошимжон галати гап гапирди: Маъсуд урушга кетиш

пайида юрганмиш. Ақл бовар қилмайди. Одам шунақаям енгилтак бўладими? Бу ахир ўзини ўққа тутиб бериш-ку. Ҳа, ёш, гурурли, аммо оқибатда ота-онанинг ҳоли нима кечади, бу томонини ўйласа бўлмайдими? Шунчалик ўз манфаатини ўйлаш, шунчалик худбин бўлиш — бу фарзандлик бурчига хиёнат-ку. Бир шаҳарда туради, мана икки ҳафтадан ошди, келиб ота-онасидан хабар олай, демайди. Отаси касалга йўлиқди, ўғли ҳатто билмади ҳам. Отаси ўғлининг бемехраи-гини Гулсум опадан кўради, қулогига қўймагансан, ҳурматни бажо келтирини нималигини ўғлингга уқтирмагансан, деб таъна қилади, ҳақ бўлиб чиқади. Қизи тушмагур мана бунақа ҳунар кўрсатди, унинг устига-устак ҳомилалик бўлиб, ўзини осиб қўйишига сая қолди. Яхшиям Холида бор экан, огоҳ бўлиб қолишди. Аке ҳолда исноддан бошлари чиқмас эди. Тагин ҳам отаси дарров тadbиркорлик қилиб чора ишлатди, Ҳошимжонни тонди. Тузук йигит экан, агар ияжиқроқ бўлганидау ҳам ҳунар кўрсатар эди. Гўлроқ экан, ҳеч нарса ни сезмади, ҳатто қизчасини етти ойлик туғилганига ҳам ишониб кетди. Мана бинойидек яшаб юришипти. Бисоти кам-кўстсиз, оралари иноқ. Ишқилиб анову урушдаги гўрсухта ёзган хат кўлига тушмасин-да. Аслида-ку, Гулсум она почтачига тайинлаган, нарса-нарса бериб, оғзига урган, келган хатларни кўрсатмайди, Гулсум она хатларни ҳатто ўқимай, куйдириб ташлайди, аммо бари бир аллақандай хавф доим бор, шу ҳеч ҳаловат бермайди. Борди-ю, Муқаддас билиб қолса нима қиларкин? У ҳам почтачини қўлга олиши мумкин. Почтачи ҳам қарам одам, ким кўп берса, ўшанинг кўйига юради. Ана унда иш чатоқ бўлади. Бейхтиёр Муқаддаснинг дили ўртанади, анову яшшамагурни кўмсайди, эри кўзига бало бўлиб кўринади, муросалари бузилади. Яшшамагур тезроқ ўша ёқларда гумдон бўлиб кетса бўлмайдими? Нега шунча офат-фалокат уни четлаб ўтади?

23

Кулбанинг нам деворига суяниб ётган Қаюмжон совуқдан уйғониб кетди, аввалига қаердалигини англай олмай, бир лаҳза қинғир харилар қалашган шифтга серрайиб боқди, сўнг ҳушига келиб, атрофига кўз ташлади. Кулбанинг ичи нимқоронғи, аллақачон ўчиб, кулга айланган гулханнынг четидаги шолчада одёл барига боласи билан ўраниб Ойниса жим ётар, гўё эндигина кўзи илингандек эди. Тавба, ухламайман, деб шунча хушёр тутсам ҳам ўзимни, ўйлади Қаюмжон, бари бир уйқу босибти-да. Жувон ҳам пинакка кетишти.

Қаюмжон дераза туйнугидан ташқарига қаради — ёмғир тинган, ҳаво булутлиги учун тонг хира сукунатни чумчуқ чирқиллаши бузар эди. Қаюмжон гўзапоя қолдиқларини йиғиштириб гулханни ёқмоқчи бўлди, бироқ олов чарчурсидан Ойниса уйғониб кетса, хижолат чекади, деган хаёлга бориб, секин ўрнидан турди, товущисиз юриб, кўргонча ҳовлисига чиқди. Бу ерда йўтолиб-нетса ҳам ҳечқиси йўқ, жувон уйғонса кўздан нари, ўнгайсизланмайди, ўзини эпақага солади.

Эгасини кўриб, оёғидан толга боғланган эшак ханграб юборди, Қаюмжон ғишт парча олиб унга улоқтирди, эшак калласини бир силкиб, ханграшдан тўхтади.

Қаюмжон таги шалаббо майса-қизгалдоқларни босиб эшакка яқинлашди, арқонини ечиб, гўё икки қўлини осмонга кўтаргандек қаққайиб турган аравага қўша бошлади. Ёмғир тинибди, шошилиш керак, йўқса яна ёғиши мумкин. Агар Ойниса ҳали ҳам уйғонмаган бўлса, бориб товущ чиқаради, ҳаво ғаниматлигида етиб олайлик, дейди. Бир, бир ярим соатлик йўл, уёғига ёмғир шиваласа ҳам, анча яқинлашиб қолишади. Ойниса билан қизчасига бирон бир бурчак топилар, хоҳласа бир-икки кунга қўнар, хоҳламаса, Марҳаматга элтиб ташлар. Дарвоқе, бу ёш, бегона жувонни уйга эргаштириб кириб борса, онаси нима дейди? Тўшакда жон талашиб'ётган касал хотини нима деб ўйлайди? Нияти ёмон экан, мени ўлади, деб дарровгина бошқасини авраб келипти, деган хаёлга бормасмикин? Борса, дардига дард қўшилади, чидай олмайди, омонат илиниб турган жони узилиши мумкин. Ўғилчаси етим қолади. Одамлар айбни шундан кўради, лаънатлар ўқийди, шунча маломатлар етмаганидек бечора жувон яна баттар қарғишга қолади. Ойнисани бундай шармандаликка солишга Қаюмжоннинг ҳаққи йўқ. Ахир унда нима айб? Ўзи одобли, камсуқум жувон экан, бошига кулфат тушинти, ўз уйи-жойидан бадарга қилинпти, аслида бундай дардисар, бебахт одамга ёрдам қўлини чўзиш ҳар бир кимсанинг оддий инсоний бурчи, лекин атрофдагиларга буни қандай тушунтириб бўлади? Агар Қаюмжон Ойнисани ўз қишлоғигача олиб бориб, у ердан бошқа аравага ўтқазиб юборса ҳам, бари бир одамлар буни ўзича талқин қилишади, ёмон тус беришади. Колхоз раиси бўлиш олдида турган Қаюмжон учун бу ғийбат — можаро мутлақо керак эмас, хотини соғлом бўлганида йўриғи бўлак эди. Ушанда ҳам ғаламис топилади.

Айниқса раисликка даъвогар бўлиб юрган Тўрақул ака учун бу нарса қўл келади, ўз одамларини ишга солади, улар мажлисда ҳайқирашади, Қаюмжоннинг номзодини йўққа

чиқаришга уриниб кўришади. Агар Тўракул ака раисликка ўтса, Қаюмжонга кун бермайди, ўтмаса ҳам тек ўтирмайди. Шунга кўра олдин Ойнисани жўнатиб, кейин ўзи кетиши керак. Марҳамат райони ҳамда Қирғизистоннинг Аравон ҳарбий участкаларида тўпланган фронтга жўновчи ёшларни олиб кетиш учун ҳали-замон Андижондан юк машиналари ўта бошлайди. Шулардан биттасига Ойнисани ўтқазиб юборади. Агар кабинаси бўш бўлса, ёмғир ҳам чўт эмас.

Қаюмжон жиққа ҳўл ўтларга қўлини ишқаб, намига юзини ювди, шинель остидан ўралган белбоғини ечиб, юз-қўлини артди, тетиклангандек бўлди.

Маъсуд Заҳрони Ҳадрагача кузатиб қўяди ва шу ондан бошлаб кейинги учрашувни орзиқиб кутади. Бир ҳафта йилга ўхшаб кўринади. Албатта Маъсуд яқинроқ кунни тайин қилса Заҳро йўқ, демайди, келади, аммо Штаб ишлари шунақаки, Маъсуд дадил учрашамиз, дея олмайди, чунки кўп ҳолларда уни кечки пайтлари ҳам чақириб, топшириқ беришлари мумкин, Маъсуд ҳарбий хизматда, бўйин тоблаб олмайди, буйруқни бажаришга мажбур, учрашувга келган Заҳро тушунмай, хафа бўлиши мумкин. Заҳронинг хафа бўлишини ва шу сабабли уларнинг ораларига совуқлик тушишини Маъсуд мутлақо истамайди. Баъзида Маъсуд кун бўйи топшириқсиз гарнизон ичида санғиб юради, қани энди, кечгача ишсиз қолишини олдиндан билса, шу заҳотиёқ эски шаҳарга учган, бир амаллаб Заҳрони топган бўларди. Аммо начора; висол дардида яна бир неча кун чидаши шарт. Бир ҳафтада икки соатли учрашув, у ҳам бўлса пана жойларни ахтаришга кетади. Гавжум жойларда аллақандай нозани билан ҳарбий формада юриш хавфли, патруль пайқаса, суриштириши мумкин. Қазармадаги хонасига олиб кира олмайди, ман қилинган. Аммо кўришиш, бирга бўлиш, яккама-якка қолиш завқи-иштиёқи борган сари Маъсуднинг хаёлини қамраб олар, шу каби ширин орзулар ёш йигитни ўз оғушига тортар, ҳаловат бермай унинг фронтга кетиш ниятини ҳам хиралаштириб қўяр эди. Маъсуд чора излай бошлади. Уйланиб қўя қолса бўлмайдими? Ахир қанчадан-қанча офицерлар оилалик-ку, эрталаб хизматларига келишди, кечқурун уйларига қайтишади. Маъсуд ҳам шуларни бири эмасми? Уйланса, шу Тупроққўрғон атрофидан биронта хонани ижарага олади, хотинини рўзгор билан таъминлаб туради. Ҳар кун хизматдан кейин уйига жўнайди, агар рухсат беришмаса, майли, ётоғида қолаверади, рухсат кунлари уйига боради. Маъсуд бунга ҳам рози. Аммо... Заҳро рози бўлармикин? Рози бўлганда ҳам қиз номи бор, уйига расмий одам юбориши, уларнинг рухсатини олиши лозим

бўлади. Маъсуднинг ота-онаси нима деркин? Дабдурустан уйланаман, деса, гангиб қолишмасмикин? Заҳронинг ота-онаси йўқ, етим қиз экан. Маъсуднинг уйдагилари бунга қанақа қарашаркин? Ота-онаси йўқ, бетайин қиз экан, унинг устига кўчада танишиб олипти, беҳаё экан, бизга бўлмайди, биз тагли-зотли оиламиз, дуч келганни келин қилмаймиз, деб тўнни тескари кийиб олишса, Маъсуд қандай далил келтиради? Нима важ кўрсатади? Яхши кўраман, ўламан саттор, шундан бошқасига уйланмайман, дейдими? Ёки яширинча уйланиб олиб, кейин билдирсинми? Йўқ. Унда отаси ҳам, онаси ҳам шайтонлаб қолади; онаси айюҳаннос кўтаради, отаси ҳам қараб турмайди, келиб Заҳрони ҳайдаб солади. Ишнинг пачаваси чиқади. Заҳро бунақа хўрликни кечирмайди. Икки орада Маъсуд ота-онасини ранжитади, ҳам Заҳродан айрилиб қолади. Нима қилсин экан, а? Маслаҳат қилай, деса Маъсуднинг биронта маслаҳатдош қадрдони ҳам йўқ. Заҳро билан гаплашиб кўриш керак. У ҳали Маъсуднинг дилидаги режани билмайди. Балки у Маъсуднинг қарорини умуман қабул қилмаслиги мумкин. Бинобарин Маъсуднинг ота-онаси қаршилигидан Заҳро хабардор бўлса, ҳамияти ранжиб, у ҳам тумтайиб олади. Бироқ қанақа бўлмасин, у Маъсуд билан учрашувга келяпти-ку. Бир-икки ачомлашишди, ўпишишди. Маъсуд, яхши кўраман, деганида, ўзини йўқотиб қўйди, синовчан тикилиб: «Ростданми?» деди. Ахир замон оғир, ота-онаси вафот этган экан, укаси билан ёлғиз туришармиш, у ҳам кимгадир суянгиси келар, ўзи ҳақида ҳам ейдиган биронта одам бўлишини истар. Ўқишини ташлашга мажбур бўлипти, агар турмушга чиқса, Маъсуд имконият яратиб беради, Заҳро чала қолган ўқишини давом эттиради, тасодиф даромад ахтармайди, укасидан кўнгли тинч бўлади.

Навбатдаги учрашув охирида Маъсуд Заҳрога:

— Уйланмоқчиман сизга,— деди.

Заҳро гарчи шунга ўхшаш гап очилишини тахмин қилиб юрган бўлса-да, Маъсудга жавоб бермади, ўйланиб қолди. Нима деб ҳам жавоб берсин? Авваламбор ўнингчи синфни битириш олдида туриб, тасодифдан учраган майор Ғафуров майлига учганини, бу кўйга киришга очлик мажбур қилганини, таъмин кўриш важида иффатини сотганини айтсинми? Қандай қилиб айтади? Айтмаса, бу сир бари бир фош бўлади. Йигит тажрибасизлик қилиб, бу сирни билмаса, уни алдаб ўзига уйлантириб олган бўлиб чиқади, бир умр виждон азобиде ўтади. Аммо Маъсуд шундай покиза, самимий, камтар, ҳаёт икир-чикирларидан беҳабар, гўдак-дек нарса. Бунақасини қаердан топади? Унинг устига ҳақиқатдан Заҳро сева бошлади ва бу ҳиссиёт нақадар пок,

исқирт ниятлардан холи эканини англади, дилида эзгулик уйғонди. Шу фариштадек тоза йигитнинг ишончини суйиштеъмол қилиб яшаш инсофданми? Албатта, тешик мунчоқ ерда қолмайди, деганларидек, бунга муносиб биронта хотинидан ажраган, ёки урушдан яраланиб қайтган одам учрар, турмуш қуришар, ҳаёти бинойидек бўлиб кетар, аммо бу йигитнинг йўриғи бошқа, ҳеч ким бунга тенг кела олмайди. Агар йўқ, деб сазасини қайтарса, уни қаттиқ ранжитади, нарсаларини шилиш пайида алдаб юрган, калака қилган, сув бўйига олиб бориб, суғормаё келган хуббони бўлиб чиқади, йигитнинг ихлоси қолади, аёл зоти шунақа маккор, мунофиқ деган хулосага келади, аёлларга ишонмай кўяди, дили дағал бўлиб қолади. Майли, ўйлади Захро, ўзига ташлайман, қайсарлик билан ўзи муддаосига эришишга киришса, ён босаман, кейин гиди-биди чиқарадиган бўлса, дарров рози бўлмаганлигим сабаби шу андишам эди, ўзингиз кўймадингиз, раъйингизга киришга мажбур бўлдим, дейман.

— Нега индамайсиз, Захро?

Захро тушунди — на ҳа, на йўқ, деб у ҳозир жавоб бериши керак эмас. Агар розилик жавобини айтса — қизлик ҳамияти бор — дарров кўнди, ўзи тайёр экан, деган хулосага боради йигит; рад жавобини берса, сабабини айтиши керак, яна бошқа мулоҳазаси бор, яъни калака қилиб юрган экан, деб ўйлайди. Шунинг учун ўзини иккиланаётган, аллақандай андишалар ихтиёрида эканини англатиши керак, ҳамда берадиган жавоби, тўғрироғи, саволлари ана шу мақсадни ифодалашни лозим. Бу саволлар Маъсуд режалаган мақсаднинг нақадар жиддий ва қатъий эканидан далолат беради. Бироқ шу пайтгача Захро йигитни бирон марта номи билан атамади. Маъсуджон, деса камситгандек туюлади. Маъсуджон ака деса, ўзини ёш қилиб кўрсатгандек бўлади.

— Сиз... — дея Захро тутилиб қолди. — Армия хизматида-сиз-ку. Ким сизга рухсат беради?

— Иложи топилар, — деди Маъсуд отасининг бу ердаги раҳбарлар билан бўлган алоқаларини ўйлаб. — Сизнинг розилигингизга боғлиқ.

— Розилик, дейсиз, ахир биз тенгмиз, мен сиздан ҳатто бир неча ойлик каттаман.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ, — қатъий деди Маъсуд. — Мен сиздан бошқани бунчалик... сева олмайман.

— Ҳозир шундай туюлаётган бўлиши мумкин.

— Пичинг қилаётган бўлсангиз ҳам айтаман, шу кунларда сизни ўйламаган пайтим йўқ.

— Ёшнинг аҳамияти йўқ, дейсиз, — деди Захро, эътироз билдиришга бўлак далил қолмагандек. — Ота-онангиз бор,

улар қандай қарашади? Ўзига пухта, тўқ оиладан экансиз, мен етимман, сеним йўқ; балки ота-онангизнинг орзу умидлари бошқачадир.

— Тўғри, улар албатта қаршилик кўрсатишади. Мен балки уларни кўндира олмасман ҳам. Балки можаро чиқар, балки шарт қўйишимга, масалани узил-кесил ҳал қилишимга тўғри келар. Лекин мен уларнинг ягона ўғлиман, кўнглимга қарашади. Ўжарлик қилиб, мен уларни унатдим ҳам, дейлик, аммо шунча дилозорликдан кейин, сиз яна найсалга солсангиз, унда нима деган одам бўламан?

Захро уйланиб қолди. Йиғит ота-онаси билан шу даражагача боришга тайёр экан, демак мақсади қатъий. Бироқ шунча тортинувлар оқибатида Захро буларнинг ҳонадонига келин бўлиб тушса, кувънинг ота-онаси қандай муносабатда бўлади? Улар, албатта, ўғлимизни авраган, бошини айлантирган, позй-қарангалари билан ром қилиб олган, деган назар билан қарашади, рўйхуш беришмайди, ўтирса — ўпоқ, турса — сўноқ, дейишади, нимаки қилмасин, айб қидиришади, чиқиштирмайди, кўйди-чиқдига олиб боришади, кейин ўзлари орзу қилган қизга уйлантиришади. Кўнгилларида шундай ёвуз ниютлари борлигини сеза туриб, Захро қандай қилиб уларни «ада», «ойи» десин?

— Ишни можаро билан ҳал қилсангиз, кейин мен улар орасида қандай тураман?

— Можаросиз, ётиги билан кўндиришга уриниб кўраман,— деди Маъсуд ишонқирамай, чунки бу масала яхшиликча ҳал бўлишига муталақо кўзи етмас эди.

— Менинг раъйимга қарасангиз,— деди Захро анча сукут қилиб.— Сиз аввалига уларнинг олдидан ўтинг, агар эътироз сезсангиз, бўлак оғиз очманг. Чорамиз қанча, бошқа кўришмаймиз. Ёпиқ қозон ёпиқлигича қолаверади.

— Шунчалик экан-да,— таассуф билан деди Маъсуд.— Сиз учун қайрилиб кетиш шунчалик осон экан-да?

— Ахир, азизим,— деди Захро биринчи марта шу иборани қўллаб.— Тушунинг. Жанжал билан кириб борган келин яхши отлик бўлмайди. Бари бир охири вой бўлади.

Маъсуд Захронинг ёлборишидан тушундики, унинг ҳадиксираши бежиз эмас. Аммо шунинг билан бирга қизнинг дилида эзгулик муқаррар борлигини ҳам англади. Энди бу имкониятни қўлидан чиқариши керак эмас.

— Агар эътироз сўзсам,— деди Маъсуд қатъий тарзда.— Яширинча уйланиб оламиз. Ҳовлига келин бўлиб тушмайсиз ҳам. Шу атрофдан ижара оламиз, яшайверамиз.

— Билиб қолишса, лаънат ўқишади, қарғишга қоламиз, турмушимиз таҳликадан чиқмай қолади.

— Майли, қарғашаверишин, қўрқмайман, — деди Маъсуд, зид туйғулар исканжасида.

Захро Маъсудга ҳавас ва ўкинч, меҳр ва аянч билан тикилиб турди, сўнгра юмшоқ кафтини кўтариб, унинг чаккасини силади...

24

Ойниса Марҳамат районига келганига бир ҳафтадан ошди. Ушанда машина Ойнисанинг боласи ва юки билан ижроқўм идораси олдида тушириб кетди. Ёмгир тўхтаган бўлишига қарамай, чор атроф нам, ер тўпиққача лой, ижроқўм эшигидан қора чопон, бесўнақай этик кийган одамлар кириб чиқар, зина атрофида учта бир-биридан ориқ ит ниманидир илинжисида қизарган кўзларини ичкарига тикар, нари кетмас, пахмоқ, лой ғуддалари ёпишган думларини аранг ликиллатишар эди.

Ойнисанинг шолчасига ўроғлиқ юкида икки-уч кунга етарли емиши, боласи ва ўзининг кийим-кечаги бўлгани учун, уни ташқарида қолдиришдан ҳайиқиб, Жамилани четроққа қўйди, юкни ичкарига судрашга тушди. Шу пайт қулоқчин ва пахта камзул кийган бир исқиртгина нотаниш одам юкни Ойнисанинг қўлидан олиб, зинага элтди, эшик остига қўйди. Ойниса нотаниш кишига миннатдорчилик билдириб Жамилани кўтарди, ёрдам берган одамга эргашиб ичкарида ғойиб бўлди.

— Турар жой масаласи чатоқ, — деди нимқоронғи хонадаги стол тўрида ўтирган масъул ходим Ойнисанинг ҳужжати-ни кўздан кечиргач. — Бу ерда биронта қариндош, ё таниш-билишларингиз йўқми?

— Йўқ, — деди Ойниса чўчинқираб. У девор четига қўйилган омонат стулда қизини тиззасига олиб ўтирар, яна қандай уқубатлар бошига ағдарилиши мумкинлигини ҳадик билан кутар, нажот илинжисида кўзлари мўлтирар, йиғлаб юборишдан ўзини аранг тутар эди.

— Районимиз четиде яқинда болалар уйи очилган, — деди масъул ходим миясида нималариндир хомчўт қилиб. — Етимхона. Эвакуация қилинган болалар... Мен мудирига хат ёзиб бераман, учраб, кўринг-чи, биронта иш топиб берар. Билишимча мураббия ўринлари банд, сизни қозон-товоқ ювишгами, гўлаҳликками тайинлар. Ошхона юмушида бўлсангиз, бенасиб қолмассиз. Ётиб юришингизга ҳам жой-пой топилар.

— Раҳмат, — деди Ойниса. — Ҳар қанақа хизмат бўлса, қиламан, меҳнатдан қочмайман. Қизчам билан саргардон бўлмасак шунгайм шукр. Раҳмат, сизга.

— Юкингиз ҳозирча шу ерда қолсин, ҳеч ким тегмайди. Ишга жойлашиб олганингиздан кейин олиб кетарсиз, ёки биронта арава топилса, жўнатиб юборармиз.

— Ишга олишмаса-чи? Унда нима қиламан?

— Олишади, — деди масъул ходим. — Олишмаса, қайтиб келинг, бир иложини кўрармиз.

— Хўп бўлади, — деди дарров Ойниса масъул ходимнинг гапидан кўчада қолиб кетмаслигини англаб ва мудир номига ёзилган хатни олиб, кўчага чиқди.

Болалар уйи ҳақиқатда қишлоқ четидаги бир пайтлар кулоқ қилинган бойнинг ичкари-ташқарилик уйи бўлиб, бинонинг заранг ғиштли пойдевори одам бўйи баланд, ости зах подвал, усти темир панжарали айвон, айвон нарисси бир-бирига ёндошган токчаси паст деразали хоналар, бир ҳажмдаги эшиклардан иборат бўлиб, деразалар оралигидаги деворларга ганч безаклар битилган, тўғрироғи, кимнингдир буйруғи билан бу нақшлар қириб ташланиб, уларнинг нафис жим-жимасининг оқиш излари сақланиб қолган эди. Келажакда кимдир бу нақшларни тиклайди, ёки сомон сувоқ билан бой ва усталарнинг дидини эслатувчи сўнгги намуналарини ҳам йўқ қилиб ташлайди. Ҳовли саҳнида юпун кийинган, сочлари қирилган ориқ болалар шарпадек юришарди.

Мудир деганда Ойниса эркак кишини фараз қилувди, аёл бўлиб чиқди. Бу қирқлардан ошган оқ юзли татар аёли эди. Ойнисани кўриб, қимир этмади, оқ юзидаги беписанд ифода ўзгармади. Ойнисанинг юраги шувиллаб кетди, иш чатоқ, деб ўйлади у, қабул қилмайди.

Мудира хатни ўқиб чиқиб, Ойнисага қаради — унинг кўк кўзида умид бағишлайдиган ўзгариш кўринмади.

— Саводингиз борми? — Сўради мудира тик турган Ойнисадан.

— Саккизинчини битириш олдида кўчиб кетганмиз, — деди Ойниса юраги ҳаприқиб.

— Отангизга чора кўрилганми? — Терговчидек сўради мудира.

— Чора? Тушунмадим, кечирасиз.

— Жазоланганми, демоқчиман.

— Билмадим, — деди Ойниса, қанақа жавоб мудирага маъқул тушишини билмай. — Бизга хабар келмаган.

— Бизнинг муассаса болалар тарбияси билан боғлиқ, — деди мудира, қиёфасини бузмай. — Шунинг учун сизга мураббиялик вазифасини топшира олмаймиз — отангиз халқ душмани экан.

— Нимани маъқул кўрсангиз, мен розиман, — деди

Ойниса, мудира бирон сабаб билан иш бермаслигидан кўрқиб. — Рус мактабида ўқиганман. Скрипка чалардим, — дея Ойниса мудиранинг кўнглини юшатиш мақсадида кўшиб қўйди.

Мудира бош қимирлатиб қўйди, Ойнисанинг важи таъсир қилмади, чоғи.

— Изолятор бор, — деди у ниҳоят. — Санитария бўлими. Ўша ерда ишлайсиз. Врач нима буюрса шуни қиласиз.

— Майли, опа, — дея тезгина рози бўлди Ойниса ва турар жойи ҳақида сўрашга ботина олмади. Бир йўриги чиқар, деб ўйлади, сўрасам, гаши келади, айниб қолади.

— У ерда энага ҳам, санитар ҳам, фаррош ҳам йўқ, — деди мудира. — Ҳамма ишни бажаришга рози бўлсангиз, майли, қолинг.

— Розиман, розиман, опа, раҳмат, — деди Ойниса ҳозир-жавоблик билан. — Иш бўлса, кучим бор, уддасидан чиқаман...

— Қундуз Алиева деган врач бор, мени айтди, денг изолятор ўнг томонда, ишга тушаверинг, — дея мудира олдидаги қоғозларни варақлай бошлади.

— Раҳмат, опа, — деди Ойниса ва мудиранинг гашини келтирмаслик учун тез юриб кабинетдан чиқди. У ҳозир изоляторга бориб, Қундуз Алиевага учрайди, танишишади. Қундуз Алиева Ойнисанинг бажариши керак бўлган ишларни айтади, яшайдиган жойини кўрсатади, Ойниса бир оз дам олади, чўнтагида туршак билан бир-икки бурда нон бор, тамадиқ қилиб олишади, кейин қизини ухлатиб ишга, янги жойдаги биринчи иш кунига чиқади. Агар Қундуз Алиева ижозат берса, ижрокўмга бориб ишга жойлашганини масъул ходимга айтади, бўғчасини орқалаб келади. Бўғчада одёл, ёстиқ бор, кечаси ётиш учун керак бўлади. Қундуз Алиева қанақа аёл экан? Ёшмикин, қаримикин? Ишқилиб яхши одам бўлсин-да... жойлашиб олса, икки-уч кундан кейин, бу ер шароитини ўрганиб олгач, эрига хат ёзади. Эри шўрлик ҳалигача онаси вафотидан хабари йўқ. Ризвон хола қазосидан кейин Ойниса икки марта хат ёзди, бироқ қайнонаси ўлганини ёзишга юраги дов бермади. Энди ёзади, бу томонларга бадарга қилинганини ҳам, қайнонасининг йигирмасини ўтказа олмаганини — ҳаммасини хатга битади, майли эри билсин, бари бир бир кунмас-бир кун билади-ку. Қачонгача яширади? Анчадан бери хат келмайди, ишқилиб ўзи омонмикин? Нега шунча пайт ичида хат ёзмади? Агар бирон нарса юз берган бўлса... Йўқ, йўқ!

Худо тескари қилсин... Уй-жойи нима бўлди экан? Шундоққина эшик зулфига қулф солиб, калитини Шамси

холага бериб келувди. Ҳар қалай ўзига яраша рўзгор беради, эски-туски бўлса ҳам гилам, кигиз, кўрпа-ёстиқ, идиш-товоқ, рўзгор ашқал-дашқоллари... Мана дарахтлар ҳам гуллаб бўлди, барглари ёзилиб қолди, ҳовлиси майса-пояналар билан гуркираётган бўлса керак. Уч-тўрт қаторга жўҳори экиб қўйган эди, ҳозир ярим қарич униб чиққан, ишқилиб, сувсизликдан қуриб қолмасин-да. Шамси хола қараб турар, ахир ҳосили энди уники бўлади. Фақат девор паҳсалари нураб, одам бўйи бўлиб қолган, бир ҳатласа, ошиб тушиш мумкин. Ҳозир ким кўп, тиламчи, кесовур кўп. Биронтаси кўз остига олиб қўйса, кечалари келиб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилади, қўлига илтиган нарсани ташиб кетади, шип-шийдон қилади. Ахир эри омон бўлса, бир кунмас-бир кун келади, яна апоқ-чаноқ кун кўриб кетишади. Жамила мактабга қатнайди, Ойниса ҳам чала ўқишини тугатиб, биронта институтга киради, олий маълумотли бўлади... Ишқилиб ҳовли-жойи кўшнилари ахлат тўқадиган ташландиқ чолдеворга айланмасин-да. Ахир у жой бир одамнинг ҳасми, бир пайтлар ҳаёт қайнаган. Маҳалла аҳли билади, талон-тороғ бўлишига йўл қўймас... Ойниса бу янги жойда бир оз тиниб-тинчиганидан кейин Тошкентга бориб ҳовлисида хабар олиб келади. Агар рухсат беришса. Ижрокўмдагилар ҳар ҳафтада бир кўриниш бериб кетиш керак, дейишди. Демак, Ойниса доим назар остида бўлиши, мунтазам милиция идорасига бориб, шу ердалиги ҳақида гувоҳлик бериб, аллақандай дафтарга қўл қўйиб келиши шарт. Рухсат беришармикин? Ундан ташқари, мана, неча йил ўтди, Ойниса бироқ марта Шўртепага бориб онаси мазоридан хабар олиб келгани йўқ, гўри турганмикин? Чўкиб кетмаганмикин? Эргаш амакиси омонмикин? Эри билан Тошкентга кўчиб кетишган кезлари, дастлабки пайтларда Ойниса бир-икки марта уларга хат ёзиб, ҳол-аҳволларини сўраб турди, кейинчалик рўзгор ташвишларига ўралашиб кетиб, аста-секин унута бошлади, алоқалар ҳам узилиб қолди. Мана энди бу ерда ишласа, қўлига беш-тўрт сўм тушади, тежаб-авайлаб унча-мунча совға-салом билан кўриб келади, онаси бошига боради, ис чиқаради. Ҳар қалай оғир кунларида ўшалар асқотишган, онаси касаллигида табиб ёллашган, дори-дармон қилишган, вафотидан сўнг, кафанлик беришган, кўмдиришган, унча-мунча расм-русумларини ҳам баҳоли қудрат ўтказишган. Қолаверса, Ойнисанинг эри билан никоҳи, тўйчаси ўша ҳовлида ўтган, ис босган, зах бўлса ҳам ўша хужрага чимилдиқ тutilган, жуфтлик сурурини, ҳеч нарсага қиёс қилиб бўлмайдиган бахтли онларининг гувоҳи бўлган ўша хужра. Шуларни унутиб бўладими? Ўқтин-ўқтин Ойнисанинг кўнгли ўша

пайтларни қўмсайди, соғинади, биринча марта бошқоронги бўлган ардоқли вайронани кўргиси келади.

25

Муродхўжа ака якшанба куни Шотурсунга оёғини уқалатиб ётувди, ҳовлидан Маъсуд билан кўришаётган хотинининг товуши эшитилди. Муродхўжа аканинг юраги хийла бежо ура бошлади. Ҳозир ўгли бу ерга, отасининг хонасига киради, кўришади, анчадан бери кела олмагани учун кечирим сўраган бўлади, ўзини оқлайди, баҳона ахтаради. Муродхўжа ака ўзини қай йўсинда ушласин? Хафа бўлгандек, совуққина муомала қилсинми, ёки ўзини бепарво кўрсатсинми? У ахир Маъсудга ота. Шундай экан, ўгли ҳақида хавотирланиши, ғам ейиши, соғиниши, кези келганида қаттиққўл бўлиши, сўраб-суруштириши табиий. Бола азиз, одоби ундан азиз, дейишади. Қайси ота ўз фарзандини чатоқ йўлга бошлагиси келади, унга ёмонликни раво кўради. Ягона фарзанд экан, майли, кўз қорачиғидек сақлайди, кўнглига қарайди, дилини ўкситмасликка урунади, бироқ талтайтиришга келганда — йў-ўқ! — Пирини ҳам тан олмайди.

— Бўлди, қўлинг дард кўрмасин, — дея Муродхўжа ака Шотурсунга жавоб берди. Шотурсун қўлларини деворга уриб, юкни аритган бўлди, чиқиб кетди ва даҳлизда Маъсудга дуч келди, чоғи, тавозе билан сўрашгани эшитилди.

Маъсудни кўриб Муродхўжа ака ўрнидан кўзгалмоқчи бўлди.

— Уринманг, ада, — дея Маъсуд югуриб келиб отаси билан қуюқ кўришди, ҳатто қучоқламоқчи бўлди, аммо ботина олмади. Муродхўжа ака ўглининг бу ҳезланишини фаҳмлади. Демак, отасининг дард чеккани ва икки кўзи ўглининг йўлида бўлганини хотини ўглининг қулогига шивирлаган, Маъсуднинг қуюқ кўришиши ҳам ўзини айбдор ҳис қилиб, мулзам бўлганидан. Майли, мулзам бўлиштики, демак орияти, инсофи бор экан. Ўзини айбдор ҳис қилиши ҳам чакки эмас, Муродхўжа аканинг ўглига айтадиган жиддий гаплари бор, сал ўзини гуноҳкор сезиб турса, қулогига қуядиган мулоҳазаларига шак келтира олмайди, кўнишга мажбур бўлади.

— Ўтир, ўғлим, — деди Муродхўжа ака вазмин меҳрибонлик билан ва фотиҳага қўл очди.

— Ада, озор чекибсиз, — деди Маъсуд отасининг юзидаги бита бошлаган олча қоқидек чандигини ўз кўзи билан кўриб. — Кечиринг, билманман, хизмат ишлари билан бўлиб.

Шу гап отаси дилига тугиб турган барча гиналар кучини

қайтарди. Ұғли-да, бир оғиз илиқ сўз билан отасининг дилидаги қаҳрни юмшатди.

— Ҳа, шу кўргилик ҳам бор экан, — деди Муродхўжа ака, тиззасини силаб. — Худога шукур, ҳамма азоб орқада қолди. Бошида чўчидим ҳам, ҳар қалай оддий яра эмас, дўхтирга учрай, десам, улар бу ярани билишмайди, ўйиб олишади, ўрни чуқурча бўлиб қолади, деб маслаҳат беришмади, табибга кўрсатишга тўғри келди. Маслаҳат ўринли экан, мана, битиб қолди. Бир-икки кундан кейин ишга чиқса ҳам бўлади. Ҳай, майли, фалокатдан холи бўлдик, энди ўзингдан сўрайлик. Қандайсан? Қасал-пасал бўлиб қолмадингми? Хавотир чекдик. Уйдагилар мен билан овора бўлишиб, сендан хабар ҳам олишолмади. Хафамасмисан?

— Нега хафа бўлай, ада? Сизлар хафа бўлмасанглар бўлди.

— Ишқилиб, қаерда юрма, омон бўлсанг бас, бизнинг эртаю кеч дуоимиз шу, ўғлим.

— Раҳмат, ада, — деди Маъсуд ва ичида энди нима деркин, деб ўйлади.

— Яхшиям Ҳошим ўшатта хизмат қилади, сени кўрганида, саломингни етказиб туради, — деди Муродхўжа ака ва Маъсуд отасининг пичингини англади. — Шунинг учун ҳам кўнглимиз сендан тинч бўлди, ҳам соппа-соғ бўла туриб, келай, демаганингга ҳайрон бўлдик. Нима, Ҳошим менинг бетоблигимни айтдими сенга?

— Айтди, ада, айтди, — деди Маъсуд шошиб. — Мен шунчаки тумов-резги, деб ўйлабман, унча нарво қилмапман. Бари бир айб менда. Ишларим шунчалик тигиз бўлмаганида неча марта келиб кетардим.

— Ишларинг тигиз бўлса майли-я, биз бу ерда улфат орттирган бўлсанг, ўша билан алахсидингми, деб бир оз хавотирландик.

Маъсуд отасининг гумонида муайян нарсага шама борлигини тусмол қилиб қизариб кетди, ўзи учун жуда ҳам муҳим мавзу оралаганидан юраги нотинч ура бошлади. Нима қилсин, ҳозир пайти келиб қолди, очиб ташласинми? Отаси «улфат» деб шама қилди, демак, уйдагилари нимадандир гумонда ёки Ҳошимжон кўрган бўлса, келиб буларнинг ичига гулгула солиб қўйган. Ҳошимжон кўрмовди, чоғи, нима, деб гулгула солган бўлиши мумкин? Албатта, отаси вазмин, идрокли одам, Маъсуд ҳар қанақа куракда турмайдиган гап айтмасин бобилламайди, бардош беради, мулоҳаза қилади, аммо иқрор бўлмаса, айтилган фикр унинг режасига зид тушса, кейин қарорини ўзгартириб бўлмайди, кескин чора кўришга тўғри келади. Шунинг учун аввал онасидан бошлаш лозим.

Секин ётиги билан, хуркитмай чора қўллаш зарур. Акс ҳолда масаланинг ўзи қалтис, барбод бўлиши ҳеч гап эмас...

— Ҳа, айтгандек,— деди Муродхўжа ака, ўзининг «улфат» деганига ўглидан садо чиқмагач.— Ҳошим трофеяга тушган нарсалардан уя-бул олиб келди. Сенга ҳам илиндими?

«Ҳм, ана гап қаерда? — Ўйлади Маъсуд омборга кириб кийим таллаганини ва Ҳошимжоннинг таажжубланганини эслаб.— Бояги шама бежиз эмас экан-да. Гулгула, деб ўтирирман. Ушанда дилимдан ўтувди-я. Демак, Ҳошимжон гумонини айтган экан-да. Нима деб, баҳона тонсамкин? Ростини айтсам, ҳаммасини очишимга тўғри келади. Унда...»

— Илинмадими? — атайлаб саволини қайтарди отаси.

— Илинди, илинди,— деди дарров Маъсуд ва навбатдаги саволлар, яъни «нега аёллар кийимини талладинг? Ким учун олдинг? Таллаган нарсаларни нима қилдинг?» каби гаплар бўлиши муқаррарлигини фараз қилиб, қўшиб қўйди: — Бир таниш офицер бор, ўша илтимос қилувди, хотинига олиб бердим.

— Ким ўша офицер? — синовчан сўради Муродхўжа ака. У биларди, агар ўгли офицер номини айтса, бориб суриштириши мумкин бўлади, унда ўглининг ҳақ-ноҳақлиги очилади. Фош бўлибгина қолмай, нарсалар кимга аталганлиги ҳам аёнлашади.— Исми, фамилияси борми ўша офицерни? Нима сабабдан унга сахийлик қилгинг келиб қолди. Қайси бўлимда хизмат қилади у?

— Ҳозир хизмат қилмайди,— деди Маъсуд гангиб ва дарров очигини айтавермаганидан афсусланиб. Масала борган сайин чувалашиб кетмоқда.

— Шунақами? Нима учун хизмат қилмайди?

— Фронтга жўнатишди.

— Оиласи қолгандир, ё уларни ҳам фронтга жўнатишди-ми?

— Қайдам, нега уларни жўнатишади?

— Қаерда туришади?

— Билмайман,— деди Маъсуд гаши келиб. Нега гаши келади, ўзи ҳам тушунмас эди. Ахир, отаси сўраётган нарсалар мантиқли. Ҳамманинг ҳам хаёлида шунақа саволлар тугилган бўларди.— Қаттан билай, уйига бориб юрипманми? Хотинини ҳам танимайман.

— Ундай бўлса, фамилиясини айт,— деди Муродхўжа ана қатъий тарзда.

— Урушга кетган одамнинг фамилиясини билиб нима қиласиз, ада?

— Ҳошимга тайинлайман, фамилияси орқали хотинини суруштириб топади.

— Тоғиб нима қилади? — сўради Маъсуд мутлақо ўзини йўқота ёзиб.

— Билсин-чи, ўша сен таллаган нарсалар ростдан ҳам хотинининг қўлига текканмикан?

— Тегмаган бўлиши ҳам мумкин.

— Нега мунақа, деб ўйлайсан?! Ё жазмани борлигини биласанми?

— У ичарди, спиртга айривош қилиб олган бўлиши ҳам мумкин, — деди Маъсуд ва бу каби далил миясига келганидан ўзи суюниб ҳам кетди. — Ҳошимжон бориб, суриштира, эрининг сири фош бўлиб, хотини ноқулай аҳволда қолади.

«Ноқулай аҳволда ўзинг қолувдинг, лекин бир амаллаб ўзинг чиқволдинг», деб ўйлади Муродхўжа ака ўглининг ёлғон сўзлаганига шак келтирмай.

— Майли, ўғлим, ноқулай аҳволда қолади, деб ўйласанг, суриштирамаймиз. Тўғри-да, бизнинг ҳам нима ишимиз бор. Спиртга алмаштирган бўлса, ўзининг иши, — деди Муродхўжа ака, ўглининг мулоҳазасига қўшилган ва шу билан қониққан бўлиб. — Ойинг сени соғинган, кўзи йўлингда тўрт бўлиб ўтирувди. Ундан ташқари, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапи ҳам бор. Менга учини чиқарувди, ўғлинг билан гаплаш аввал, нима маслаҳатга келсаларинг шу, дедим. Кейин мундоқ ўйлаб қарасам, онангнинг гапларида жон бор. Тан олиш керак. Мен ҳам рози бўлдим. Онанг билан гаплашганингда, дарров қизишма, ўйлаб кўр, шошилма, ундан кейин жавоб бер. Менинг маслаҳатим шу, ўғлим. Уқдингми?

— Қанақа гап экан? — сўради Маъсуд кўнгли алланарсаларни сезиб.

— Онанг айтади. Мен кифтини келтира олмайман. Энди ҳовлига чиқайлик, дарахт тагида ўтирамыз. Замира холанг ҳасил соляпти, пишиб ҳам қолгандир, — дея Муродхўжа ака ўғлига қўлини чўзди. Буни «келишдик, гап битта» деган маънодаги ҳаракат фараз қилиб, Маъсуд қўл беришга тутилиб қолди. Ўғлининг иккиланишидан тихирлик қилиш эҳтимолини Муродхўжа ака дарров англади ва қўлини олмай қўшиб қўйди: — Туришга ёрдам бериб юбор.

Маъсуд дарҳол отасининг қўлини олиб, оёққа турғазди.

Овқатдан сўнг Маъсуд ўқиб юрган пайтларида дарс қиладиган кичиккина хонасига кириб, ҳарбий кийимини ўзгартирди, охиригача ўқилмаган китобини қўлига олиб варақлади, анчадан бери эгасиз қолган ва ҳамиша бежирим тузатилган каравотига ётди, папирос тутатди, хаёли ўтмиш кунлар хотирасига кетди. Бу шинамгина, доим Замира хола

саранжом-саришта қилиб қўядиган хужрада Маъсуднинг синфдош дўстларининг аксарияти бўлишган, бирга дарс қилишган, имтиҳонларга тайёрланишган, айниқса қиш, баҳор паллаларида дарс баҳонасида Маъсуд қийинчиликка чалиниб қолган ўртоқларини эргаштириб келар, атайин шу мақсадда асраб қўйган нарсаларини чиқариб, уларга едирар, номига дарс қилган бўлишар, яширинча уларнинг китоб-дафтар солинган тўрваларига бир-икки бурда нон, майиз, парварда тиқиб қўяр, ўртоқлари буни пайқамаган бўлиб, уй-уйларига тарқашар эди. Буни билган Гулсум опа ўглини койимас, аксинча зиёфатдан ошиб-тошиб қолган нарсалардан ўглининг хужрасига киритиб қўяр, бу ҳақда гап очмас, савоб бўлади, деб ўйларди. Маъсуднинг ўша ўртоқлари ҳозир фронтда, қон кечиб юришипти, ҳатто ҳалок бўлганлари ҳам бор. Бир ярим йил аввал Саттордан, бир ҳафта бурун Убайдан қорахат келди. Саттор Сталинград жангида, Убай Белорусия чегарасида ҳалок бўлишипти. «Қаҳрамонларча ҳалок бўлди», дейилади иккала қорахатда. Бир ой олдин «Тупроққўрғон» гарнизонига Собир Раҳимов билан Усмон Юсупов келди, митинг бўлди, Собир Раҳимов ўзбек жангчиларининг жасорати ҳақида тўпланганлар олдида ҳаяжон билан гапириб берди, баъзиларининг номларини айтди, бироқ Маъсуднинг синфдош дўстларидан биронтаси тилга олинмади. Маъсуд бу ерда тинч, омон-эсон, тўқ, хатардан йироқда юргани учун хаёлан ўртоқлари олдида ўзини заиф ва мунофиқ сизди, виждони қийналди, ногаҳонда аллақандай зиёфат устидан чиқиб қолиб, ҳаётида биринча марта ароқ ичди, кайфи ошиб, йўлакда йиғлади.

— Айиқ товон эмишман! — дея Маъсуд уни юпатмоқчи бўлган офицерга ўшқирди. — Нега бўлмаса бу ерда хизмат қиляпман? Нега бир йил ўтар-ўтмас мана бу юлдузчани погонимга санчиб қўйишди? Ахир мен яроқсизманми, нимаман? Жавоб бер! Талаб қиламан!..

— Яроқлисан, ошна, яроқли, — дея офицер атрофга олазарак бўлди. Бунақанги «ҳордиқ» учун чора кўрилар эди.

— Саттор яроқсиз эди! Ошқозони яра эди! — Бақирди Маъсуд озини тўсмоқчи бўлган офицернинг қўлини силтаб. — Лекин уни жўнатишди. Нега?

— Ким у, Саттор?

— Ўлди у. Сталинградда! Ҳалок бўлди!

Эртаси Маъсуднинг калласи гум, кечгача карахт бўлиб юрди, ҳатто Заҳро ҳақида ўйлаш ҳам дилига таскин бермади.

Бир ҳафта аввал Убайдан қорахат келганини эшитиб, Маъсуднинг дарди янгиланди. Уч кун бурун сафар халтасини макарон, чой, бир буханка нонга тўлдириб, марҳум дўстининг

азасига борди, қий-чув, айюханнослардан қулоғи қоматга келди, кўзи тинди, бу йиғилар уларнинг фарзанди урушга кетиб, ҳалок бўлди-ю, Маъсуд бу ерда тинчгина айшини суриб юрипти, деган таънадек туюлди, яна дили вайрон бўлиб қайтди. Энг яқин дўсти Улмас ҳам Муқаддас хусусида хат ёзиб, гашини келтирди, балки шунданми, ёки дўстига тайин бир нарса айта олмаганиданми, Маъсуд унга хат ёзмай қўйди, Улмасдан келадиган хатларнинг ҳам кети узилди. Ҳозир Маъсуднинг дардлашадиган ҳеч кими қолмади. Захрога ортиқча бино қўйишининг сабабларидан бири ҳам шундадир балки... Захро. Қизиқ, Захро нариги маҳаллада яшаркан, Муқаддаснинг мактабида ўқиган экан. Балки улар бир-бирларини танишар, ҳатто дугоналардир, балки Захро буларнинг уйига келгандир? Йўқ, келган бўлганида, Маъсуднинг кўзи тушарди. Кейин Захро икки синф юқори экан, одатда қизлар ўзидан ёши билан ўртоқ тутинишмайди. Шундай чиройли қиз, нега Маъсуд уни ҳеч қачон учратмаган? Қизлар унда ўғил болалардан алоҳида мактабда ўқишарди, шунинг учун учратмаган бўлиши мумкин. Захро бир-икки марта Маъсудни кўрган экан, ўзи айтди. Ҳатто отасини ҳам танир экан. Албатта, отаси бадавлат, обрўли одам, бу атрофда отасининг олдига тушадиган ҳеч ким йўқ, извошда ўтганда ҳамма қўл қовуштиради, ҳатто гузар чойхоналаридаги одамлар ҳам ўринларидан туриб, таъзим қилишади. Маъсуднинг ўзи буни неча марта кўрган.

Даҳлизда оёқ товуши эшитилди, Маъсуд папиросини кулдонга босиб ўчирди. Эшик қия очилиб, онасининг боши кўринди.

— Ухламаянсанми? — сўради Гулсум она.

— Йўқ, ойи, кираверинг, — дея Маъсуд оёғини каравотдан тушуриб ўтирди.

Гулсум она бир коса ювилган қора гилос олиб кириб столга қўйди.

— Оғзинг тегсин, — деди стол ёнидаги курсига ўтириб. — Бир шохини сенга асраб қўювдик. Ҳадеганда келавермадинг. Ол, е, болам. Хизматингда мева беришмас?

— Мева қаёқда, — деди Маъсуд битта гилосни оғзига солиб. — Янги картошканиям шетга келиб кўрдим. Мева, дейсиз.

— Туркман бозори биқанингда, оғзингга ёққан тансиқ нарсалардан сотволиб турсанг бўлади-ку, — деди Гулсум опанинг ўғлига ичи ачиб. — Ёки пулинг йўқми?

— Бозорга чиқишга вақт қаёқда, — деди Маъсуд ва яна оғзига гилос ташлади. — Жа етилипти.

— Ҳеч кимга тегдирмадим-да, шундайам чумчуқ чўқиб

кетипти, Холида араг бир коса узиб тушди. Тутга оғзинг тегдими бу йил?

Маъсуд мийғида жилмайиб, беш чайқади.

— Агар илгарироқ келганингда тердириб берардим, — деди Гулсум опа хаёлида бошқа мавзуни чамалаб. — Баҳор меваси, албатта тут ейиш керак, ични тозалайди.

— Келаси йилгача сабр қиламиз, — деди Маъсуд ҳам янги гап бошланишини кутиб. Қизик, онаси гапни нимадан бошларкин? Одатига кўра нимадандир, кимдандир ўпкалайдди, ёзгиради, агар зарур бўлса, нича кўз ёши қилиб олади, буёқдаги одамнинг кўнгли юмшаб, раҳми келгач, асосий муддаога ўтади. Масаланинг ҳал қилишини ҳар қанча мураккаб бўлмасин, тингловчи бажаринга рози бўлмай бошқа илоки қолмайди, гулдираб ваъда беради, тезроқ гумдон бўлиш найига тунади. Ваъдани олган онаси мўлжая қилган нарсасини ундирмагунича қўймайди. Бу одатини отаси яхши билади, бир нарседан ўпкалаб, овози йиғига мойил бўлиши биланок, «бўнти, мақсадга кўч», дейди, йиғламсираш оҳанги бир зумда тинади, аввалдан ўйлаб қўйилган талаблар қалаштирилади. Аммо Гулсум она негандир бу гал синалган усулини ишга солмади, ўзи ҳам икром эмас эди, чоғи.

— Аданг сендан хавотир бўянти, болам, — деди у озо-йишта ва шунинг билан бирга безовта мулоҳазада.

— Нега хавотир бўлади адам? — Ўзини тушунмасликка олиб сўради Маъсуд. — Урушда бўлмасам... Хизматим шундоқ-қина. ёнингизда, бир шаҳарда, трамвайда ярим соатлик йўл. Қорним тўқ, устим бут, турарим тайин. Урушга олиб кетиш хавфи йўқ, айиқ товон эканман. Нимадан хавотир бўлади?

— Бўйдоқсан, болам, — деди Гулсум опа ўз режасини ўйлаб. — Атрофингда яхши-ёмон бор, ёмон йўлга бошлайди-гашлар ҳам топилади. Аданг шундан хавотир.

— Ойи, мен ҳарбий хизматдаги одамман, ҳар бир қадамим назорат остида. Сиз ёмон йўл, дейсиз.

— Ҳа, энди ўғлим, шайтон оёқ остида, бир марта қўйига кирсанг, чалади, тойганингни ўзинг билмай қоласан.

— Хўш, нима демоқчисиз? — Маъсуд тезроқ онасининг муддаога ўтишини ва масаланинг узил-кесил ҳал бўлишини истар, онасининг узоқдан олиб келишига сабри чидамас эди.

— Аданг бошингни иккита қилмоқчи, болам, сўзини олиб бер, деди, агар хўп, десанг, тўй тараддудига тушиб кетмоқчи. Синглингнинг тўйи юмалоқ-ёстиқ бўлди, адангнинг кўнгли тўлмади. Қозон қуриб, халққа ош бермоқчи, дастурхон ёзмоқчи, етим-есир, оч-ночорларга вон ушатмоқчи. Орзу-да, болам. Қолаверса — савоб. Боланинг бошини иккита қилиш

отага ҳам фарз, ҳам қарз. Сени тинчитса, шу қарзидан қутулади, кейин беш вақт намозини қанда қилмай, неваралари билан овунади, бахтингни кўриб, қувнайди. Сени вояга етказди, ўзи емай сенларга илинди, кам-кўст нималигини билинтирмади, мана сочи оқарди, унча-мунча орзу қилса, ҳаққи бордир, болам?

— Ахир, мен ҳарбий хизматдаман-ку, ойи, — деди Маъсуд эътироз билдирган бўлиб. — Замон билан ҳам ҳисоблашиш керак-ку. Ихтиёрим ўзимда эмас. Уруш тугасин, кейин ҳар қанча орзу-ҳавас бўлаверади. Мана қўшинларимиз Белорусияни қайтариб олишди, душман чекина бошлади, уруш бир йилга ҳам бормайди.

— Хизматинг ўз йўлида кетаверади, — деди Гулсум опа, ўглининг далилларига аҳамият бермай. — Аданг гаплашади, ҳамма бошлиқларинг билан таниш. Қатнаб хизмат қилаверасан. Хаёлинг чалғимайди, уйга ошиқасан. Невара кўрсак, фикру ёдинг ўшанда бўлади.

Бундай олиб қараганда, онасининг гапи Маъсудга қўл келгандек бўлди. Шу масалани қай йўсинда очишни билмай ўзининг боши қотиб юрган эди. Мана, омад оёқ остидан чиқди-қолди. Фақат ўзининг ўйлаганини ота-онасининг режасига чапиштириш, ўзини рози бўлишга мажбур кўрсатиб, буларнинг аравасига ўтириб олиш, ўзи айтган ашуласини уларникидек қилиб кўрсатиш керак. Аммо ҳозир дабдурустдан кўнглидагини очса бўлмайди, агарда дилида шунақа мўлжал борлигини сезиб қолишса, жилов уларнинг қўлига ўтади, вазиятга улар бошчилик қилишади. Шунинг учун ота-онанинг қистовига бўйсунгандек сиёсат тутиши керак, улар аранг розилигини олдиқ, деб ўйлаб Маъсуднинг барча инжиқликларини кўтаришга мажбур бўлишади.

— Кўз остингга олиб қўйган биронтаси бўлса, айт, — деди Гулсум опа ўглининг иккиланиб қолганини пайқаб. — Борайлик, кўрайлик, насл-зотини суриштирайлик, агар бошқа жойга унаштириб қўйишмаган бўлишса — оиламиз таниқли — фотиҳа қилиб келамиз. Ёки ихтиёрни ўзимизга қўйиб бер, хабарлашайлик. Бизга муносиб оила Тошкентдан топилади. Мана, синглинг билган дугоналари бор, баъзиларини кўргансан. Пешонангга ато қилган бўлса, буёғи ҳеч гап эмас, болам. Нима, дейсан?

— Энди, ойи...

— Энди-пендиси йўқ, болам, — дея Гулсум опа ўглининг сўзини бўлди. — Отангни биласан, бир нарсани кўнглига тугса, албатта тагига етади. Яхшиси тихирлик қилма, болам, дили оғринса, ўчакишдан қилади бу ишни. Бамаслаҳат,

хурматини ўрнига қўйиб, иш тутсанг, ўзингга ҳам, отангга ҳам дилозорлик бўлмайди. Хўш?

— Ойи,— деди Маъсуд огир аҳволда қолган одамдек чуқур тин олиб.— Мен учун бу кутилмаган масала...

— Майли, болам, ўйлаб кўр,— деди Гулсум она ўглининг қиёфасидаги майилни кўриб ва яна бўлак талаб билан ишни бузмаслик учун шошиб деди: — Агар розилигингни айтишга биздан орият қилсанг, Ҳошимжон орқали билдир. Аммо билиб қўй, аданг шошиляпти, пайсалга солсанг, гижинади, раъйингга қарамай тўйни эълон қилиб юборади...

26

Болалар уйининг мудираси врач деб айтган Қундуз Алиева шунчаки фельдшер, район касалхонасидан буёққа, яъни болалар уйига медицина ходимлари етишмаганлигидан изолятор ишларини юритиб туриш учун олинган экан. Изолятор икки хонадан иборат бўлиб, иккаласида ҳам бири-бирига тақаб қўйилган ўнта каравот доим касал болалар билан банд, овқатланиш столи бурчакка қўйилган, нариги хонада қизлар, бунисида ўғил болалар жойлашган, ўрин танқислигидан битта каравотда иккитадан ҳам бўлиб ётишар, юқумли ҳисобланган касалга алоҳида жой ажратилар, стол битта бўлгани сабабли аввал қизлар, кейин ўғил болалар овқатланишар эди. Аралаш ётган болалар касални бири-бирига юқтирар, тумов билан тушган бола яна бошқа касал орттириб, ойлаб шу ерда қолиб кетар, ҳатто катта группадан навбатчи санитар қилиб тайинланган қизлар ҳам пировардида ўзлари касалга чалинишар, бу тор жойга улар ҳам сиқилишга мажбур бўлишарди. Кимдир қусар, кимдир ўринни булғатиб кўяр, касалдан толиққанлари ҳожатхонагача етиб бориша олмас, қистаган жойда ўтириб қолишга мажбур бўлишар, қайтиб туришга қуввати етмаганини кимдир қўлтиқлаб келар, ювиниш у ёқда турсин, ҳатто артинишга латта ё қоғоз топилмас эди. Қирқ беш ёшга кирган Қундуз Алиева шу шароитда ишлар, эртадан-кечгача оҳ-воҳни эшитишга, сассиқ ва юқумли ҳаводан дам олишга, ўзи ахлат тозалашга, пол ювишга, сув ташиш ва керегазда шприц қайнатишга, дори тайёрлаш ва укол қилишга мажбур эди, чунки шу хизмати туфайли уч бола ва бева қайнатадан иборат оилани тебратар, кўпинча овқатга тўймаган болалари унга алюмин идишларини, стаканларини улоқтирар, Қундуз Алиева ғуррасини рўмол билан яширган ҳолда, юм-юм йиғлаб уйга қайтар, эртаси саҳарлаб яна ишига югурар, ҳаллослаб келиб, иккала хонада тўс-тўпалон бўлганини — чироқ шишаси синганини,

пол ювадиган челақ аганаб ётганини, кўрпа ғилофи, дастурхон, ҳатто деворларга ахлат суркалганини кўрар, дами ичига тушиб кетар, керосин сепиб ёндириб юбормаганларига шуқр қилар эди. Бироқ ҳар қанча исқирт ва мушкул бўлмасин, бу ишга ҳам талабгорлар сероб эди, чунки давлат муассаси ҳисоблангани учун ойлик ҳақи тўланар, ошхона доим ишлар, ювиндига ўхшаса ҳам уч маҳал овқат, икки бўлак қора нон, бир чақмоқ қанд тегар, Қундуз Алиева суюгини ўзи ичар, нон билан қандни уйига олиб кетарди.

— Ойниса Қундуз Алиеванинг кўзига Ҳизр бўлиб кўринди.

Қундуз Алиева ийманибгина бўлса-да, ишнинг огирлигидан, болаларнинг тошбағирлигидан мудирага шикоят қилиб келар, биронта аёл ёрдамчи қилиб ишга олиш кераклигини айтар, якка ўзи шунча юмушнинг уддасидан чиқа олмаётгани ҳақида зорланар, ҳар гал мудирадан панд еб чиқиб кетар эди, мана ниҳоят орзу қилган ниятига эришди, энди иши енгиллашади, ўзининг бевосита иши даволаш билан шуғулланади. Ишқилиб янги ходим, огирликдан чўчиб, қочвормаса бас.

Ойниса иш шароитини ўша кунийёқ тушунди.

— Иш буюраверинг, опа,— деди Ойниса танишиб олганларидан кейин Қундуз Алиевага.

— Болангиз бор экан,— деди Қундуз Алиева. Улар касалхонага кирверишдаги эшик ёнига қўйилган стол ёнида туриб гаплашишар эди. Бу ер ҳам деворларида жимжимадор нақшнинг оқиш изи қолган айвоннинг бир бурчи бўлиб, айвоннинг ҳаволи саҳнасига қараган томони панжара билан ихота қилинган, полига мусулмон ғишт ётқизилган, хонанинг ичидан рус, украин тилларида гала-говур, сўкиниш, қиз боланинг йигиси, яна кимнингдир инграган товуши эшитилар, термометр, пахта ва яна аллақандай асбоблар устидан дока тортилган стол ёнидаги Қундуз Алиева ичкаридаги ҳайқирешларга нарво қилмагандек кўринар эди.

— Шу болам деб юрирман, опа, бегона юртларда,— деди Ойниса буюёққа келиш сабабларини яшириб. Бир кунмас-бир кун бари бир билади-ку, шундоқ бўлсаям, ҳозир фош қилишнинг нима кераги бор? Мудира опа бу ҳақда индамади.

— Ҳар куни бола билан қатнасангиз, қўлингизни ушлайдди, ишлатмайди,— деди Қундуз опа огоҳлантириб.— Иложи бўлса, уйда қолдирганингиз маъқул. Касал юқиши ҳеч гап эмас, бошингизга яна ташвиш тушади.

— Уйим йўқ, опа,— деди Ойниса хижолат чекиб.

— Қаерда турасиз, бўлмаса?

— Қайдам, биронта хужрача топилиб қолар, деган ниятда эдим. Яқинроқ бўлса, қизимдан хабар олиб турардим.

— Хужра қаёқда, синглим? — деди Қундуз Алиева Ойнисанинг умидларини пучга чиқариб. — Қаранг, болалар тиқилиб ётипти. Ичида тифлари ҳам бор. Эҳтиёт бўлиш керак. Тагимиз подвал. Қоронги, илон, чаён, зах. Қунлар исиб кетгандан кейин мудира она ремонт қилмоқчи, зора биронта хужра тегиб қолса, ҳам яшардингиз, ҳам касалларга қараб чиқардингиз. Кечалари қаровсиз қолиб кетишади, билган номаъқулчиликларини қилишади. Бир куни саҳарлаб келсам бир қиз билан ўғил бола қип-яланғоч ётишипти. Тунда нима қилишган, тушуниш қийин эмас. Шундан кейин мудира она уларни ажратиш пайига тушиб қолди.

— Е товба, — деди Ойниса юраги шувиллаб. — Мен болам билан шунақалар ичида яшайманми?

— Илож қанча, синглим? — деди Қундуз она таассуф билан. — Шу ишга ҳам рози одамлар бор.

— Биронта боламга қараб турадиган хонадон топилмас-микин, опа? — Сўради Ойниса ноилож аҳволдан қутулиш йўлини излаб. — Ижара олардим, ҳақ тўлардим.

Қундуз она Ойнисани қўлдан чиқармаслик учун ҳар қанча чора кўришга тайёр эди.

— Суриштириб кўриш керак, — деди у Ойнисага бир оз далда бериб. — Муҳтож оилалар бор. Топилиб қолар.

— Бугун нима қиламан? — Сўради Ойниса бари бир хавотирланиб. — Қаёққа бораман? Болам оч.

— Пешинда овқат бўлади, — деди Қундуз она Ойнисанинг қўлидаги қизчасига қараб. — Ўзингиз ҳам тамаддиқ қилиб оларсиз. Жой чиқмаса, начора бизникига бора қоларсиз.

— Раҳмат-эй, опажон! — Севиниб кетди Ойниса. — Яхши-лигингизни ҳеч унутмайман. Мендан қайтмаса, худодан қайтсин.

— Менинг ҳам учта болам бор, ногирон бўлсаям, қайнатам қарайди. Тўнғичим ўн тўрт яшар. Ҳамма юмуш ўшанинг қўлида. Ҳам ўқийди, ҳам укаларини тинчитади, мактабдан келгунча қайнатам қарайди. Қизчангиз кичикроқ эканда. Майли, болаларимга овунчоқ бўлади, биргалашиб бир куни ўтар.

— Раҳмат, опажон, — деди Ойниса самимий ишонгиси келиб. — Яхшиям сиз бор экансиз, нима қилардим? Шўрим қуриб қоларди.

— Бўлмаса мундоқ қилайлик, — деди Қундуз она. — Мен тушлиқдан кейин дори учун аптекага ўтаман, уйим ҳам ўша томонда. Қўни-қўшнилардан суриштириб кўрай-чи, болага қарайдиган тетикроқ кампир топилса, гаплашиб келаман.

Балки уйдан жой ҳам чиқиб қолар. Сиз бу ерда қолиб, касалларга қараб турасиз. Нима қилишни мен айтаман. Қелишдикми?

— Майли, опаюн, нима десангиз, розиман, — деди Ойниса дарҳол кўниб. — Ишқилиб кўчада қолиб кетмасам бўлган...

— Бўпти, — деди Қувдуз она. — Кўн кейинаверманг, иложсиз нарса бўлмайди.

— Раҳмат, опаюн, — дея Ойниса исгадир йиглаб юборди.

27

Еттинчи синфни битирганидан сўнг бирон техникумгами, ўқув юртигами кириб олиш учун шаҳарга келганини ва кира олмаганини Ҳошимжон ханузгача унутмади. Лоқақай техникумга кира олмади, демак мактабда ўқитиш масаласи тузук йўлга қўйилмаган экан. Оддий саволларга жавоб бера олмади, Касний билан Қора денгизни бир-биридан ажрата билмади, ҳатто Туркменистон ноётахтини Сталинобед, деди, харитадан топиб бера олмади, битта от қанча от кучига эга, дейилган саволга ҳам жавоб топмади. Аллақандай далайган, бошинг қани деса, қулогини кўрсатадиган анқовлар яхши баҳолар олиб чиқишди, техникумга киришди, ётоққа жойлашишди, стипендия билан таъмин қилинишди, аллақачон техникумни битириб кетишган, ўз жойларида урушдан холи — ўқитувчиларга бронь таъсис қилинган — айшини суриб юришгандир. Айшини суриш қаёқда, замон оғир, нон, деса, кесак учяпти. Бироқ, Ҳошимжон техникумга кира олмаган бўлса нима қилипти? Тегирмонга кириб олди-ку, нони тайин, усти бутун, танчанинг бир чети унинг жойи, иссиқ, жимжит, атрофида ўнта ит, асрайди. Техникумга кирмагани ҳам, бундай олиб қараганда, жуда маъқул бўлган экан. Яхши ишлади, меҳнатдан қочмади, ким нима буюрса, зипиллаб бажарди, хўжайинларнинг эътиборига тушди, кейин бригадирликка кўтарилди, ўзи одам ишлатди. Мана, энди омади бор экан, Муродхўжа акага ичкуёв бўлиб кирди, момикдек қизини қучоқлаб ётипти, фарзанд кўрди. Қайнотаси ҳарбий омборга жойлаб қўйди, қўлига жарақ-жарақ пул туша бошлади. Егани олдида, емагани кетида ҳар қанча орзу-ҳавас бўлса, қурби етади. Ҳатто қайнатасига ҳам нафи тегяпти. Трофея молларидан олиб бориб берди, қайнатаси молларни соттириб, тиш қўйдириб олди, оғзи тўла тилла. Фақат ўғли сал калондимоғ, олифта. Ҳеч кимни назарига илмайди. Урушдан қочиб юришти, отаси тўғрилаган. Айиқ товон эмиш! Ҳаммаси муғамбирлик, Маъсуд қай йўсин билан

Штабда қолганини яхши билади, урушга олиб кетмасликларига ҳам имони комил, номига урушга жўнатишлар, деб чанг чиқариб юришти. Унинг устига жазманга ҳам илакишиб қолган кўринади — омбордан аёллар кийимни таллаб олди. Отасига айтди Ҳошимжон. Отаси унақа-мунақа анойи одам эмас, шунақанги бураб қўяди, сичқонни ини минг танга бўлиб кетади. Қайнатаси тетик кўринса-да, қарилик аломатлари сезила бошлади. Тез-тез бетоб, касалга чалинадиган бўлиб қолди. Битта куйдирги ярани, деб ўн кун уйдан жила олмади. Бари бир қанақа бўлмасин, Ҳошимжон у одам олдида қарздор, оиласига бошини эгиб кирди, шулар туфайли обрў, бойлик орттирди, тил учида бўлсаям, ҳурматини жойига қўйиши, мақомига йўрғалашни керак. Урушдан ҳам путур кета бошлади, баракаси кўтариляпти, тугаса, Ҳошимжон қайнатасига қарам бўлиб қолади. Мустақил бўлиши учун яхши бир ҳунарга ёнишиши керак, ҳарбий хизматдан кетса, асқотади. Ёки пул-мул билан техникум битирди, деган ҳужжат тўғирлаб олса, институтнинг ташқи бўлимига бир амаллаб киради. Зеҳни бор, қунт қилса, хаш-паш, дегунча тўрт-беш йил ўтади-кетади, қарабдики, олий маълумотлик дипломига эга бўлиб олади. Уёғи — худо пошшо, ризқи сочилган бўлса, секин-секин териб кун кечиради, бировга қарам бўлмайди, балки илм билан шуғулланади...

Икки кун бурун Маъсуд учраб қолди. Учраб қолгани йўқ, Ҳошимжон омбор дарвозасини ёпаётган эди, қараса, бу томонга Маъсуд келяпти. У Ҳошимжонни кўриб, йўлидан тўхтади, қайтиб кетмоқчи бўлди. Ҳошимжон уни имлаб чақирди, уёқ-буёқдан гаплашишди.

— Ойим бир нарса тайинлаган эди, — деди Маъсуд ийманиб. — Айтиб қўйинг, мен розиман.

— Нимага розисиз?

— Ўзлари биладилар, — деди Маъсуд. — Нариги маҳаллада Фазлиддин ака деган одамнинг қизи бор. Муқаддас таниши мумкин, оти Захро, бир мактабда ўқишган. Шунини айтиб қўйинг.

— Шуми? — Сўради Ҳошимжон, гапнинг маъносига фаҳми етиб, чунки қайнонани бу ҳақда оғиз очган ва ўғлидан хабар келишини кўтиб юрган эди.

— Шу, — деди Маъсуд ва бир печадан кундан буён айтишга шайланиб, бироқ шошқалоқ бўлиб кўринмаслик учун атайин орқага суриб келаётган сирини ниҳоят айта олганидан енгил тортиб.

— Бўпти, айтаман, — деди Ҳошимжон, бир шода калитларни чўнтагига яшириб. — Шу бугуноқ айтаман.

Муродхўжа ака хотинини шоширар, Гулсум опа эрига тайин бир нарса айта олмас, ўглининг жавобини тоқатсизлик билан кутар, шунинг учун Хошимжон Маъсуднинг омонатини айтганда, елкасидан зилдек юк қулагандек бўлди, ҳатто қувнаб кетди.

— Оти Захро экан,— деди Хошимжон гапининг охирида.— Қизингиз билан бир мактабда ўқиган экан.

Бу томони ҳам қулай тушадиган бўлди. Сўраб-суриштириб юришга ҳожат қолмайди, Муқаддас қизни биларкан, шу кифоя,— тўғриси айтиди, ўз акасига ёмонликни раво кўрмайди.

— Танийман,— деди Муқаддас лоқайд тарзда.— Биздан икки синф юқори ўқиган, ўнинчини битирдимиз, йўқми хабарим бўлмади. Отаси — пахсачи, бизнинг ҳовлимиздаям ишлаган. Нариги маҳаллалик. Ўлиб кетган, шекилли.

— Хўш? — деди Гулсум опа, қизининг менсимамай гапирганидан хавотирланиб.

— Онасиям ўлиб кетган,— деди Муқаддас.

— Етим экан-да, шўрлик,— келажакда келин бўлгучига раҳми келиб, деди Гулсум опа.— Ўзи қанақа? Бўй-баста келишгангинами? Бирон нуқсони йўқми? Қасал-пасал эмасми?

— Унисини қаёқдан билай. Ўзи чиройликкина нарса. Димоғиям шунга яраша. Таинноз. Ҳеч кимни назар-писанд қилмайди. Гузардан ўтса, ҳамма шунга қарайди.

— Чиройлик қизлар шунақа димоғдор бўлади,— деди Гулсум опа.— Ҳечқиси йўқ, бузукнинг юргани сомонхонагача, битта тукқандан кейин, таиннозлигидан асар ҳам қолмайди. Фақат етимлиги чатоқ экан-да. Аданг тузукрок жойга бўлишсак, деб орзу қилувди. Сен томондан кўнгли тўлмади. Ичкуёв, уям етим. Энди келин ҳам шунақа чиқса, аданг нима деркин?..

— Бўлмайди! — деди Муродхўжа ака қатъий.— Бир-икки марта кўзим тушган, оёқ олиши бежо. Пахсачининг қизи, унинг устига етим. Айт ўглиннга, насли-пусли тозасидан ўзимиз топамиз. Булар бизга муносиб эмас. Ўзимизни настига урган бўламиз: Ўглинг шуни тушуниши керак.

— Ўжарлик қилиб туриб олса-чи? Аҳду паймони бўлсачи?

— Айнит. Кўчадан топилгани хотинлик қилмайди, деб уқтир. Отанг норози де. Агар кўнмаса, ўз ихтиёримиз билан иш тутамиз. Унамаса, билганини қилсин. Аммо бу уйга оёқ босмайди. Оқ қиламан! Иснодга тоқатим йўқ!

— Қайсарлик қилманг, адаси,— ёлворди Гулсум опа, шу

алфозда кетса иш хунук оқибат билан тугашидан кўрқиб.—
Нима қиласиз бошингизга ғавго орттириб?

— Иснод ғавғодан баттар.

— Бир етимчани келин қилсак иснод бўладими? Қайтамга савоб-ку. Биз ҳам турмуш қурганимизда қўл учида кун кўрар эдик. Сиз ҳам унда Муродхўжа эмас, шунчалик Мурод эдингиз. «Хўжа» сини кейин топар-тутарингиз яхши бўлганда қўшиб олдингиз.

— Бас! — Ўшқирди Муродхўжа ака ўзи хуноби чиқиб турган бир пайтда бу бетамиз хотинининг писандаси яра устига чипқон бўлиб туюлди, «хўжасини қўшиб олгансиз» деб, зоти пастиги ва ночор ўтмишини пеш қилди, кўрнамак. «Хўжа» иборасига аллақачон ўрганиб қолган Муродхўжа акага хотинининг гапи эриш туюлди, малол келди, жаҳлини чиқарди, ҳозиргина ён босишга, кўнишга, мойил бўлиб турган Муродхўжа аканинг дили ранжиб, ўчакишишга қарор қилди.— Бас! Гап битта! Мен ҳаётимни, бору йўғимни шу болаларга тикдим, агар улар шуни тан олишмаса, майли, виждонларига ҳавола, демак инсоф, имон деган нарсалардан тариқча ҳам йўқ экан. Начора, пешонам шунақа экан! Сен «хўжа»ликдан оринаётган бўлсанг, майли, рўзгорингни ажратиб бераман, билганингча яша.

— Вой, адаси бу нима деганингиз? — Гулсум опа эрипинг авзойидан кўрқиб кетди. Шу битта етимча қиз, деб ҳаётимиз барбод бўладими, ўйлади у. Йўқ, бунгача олиб бориш ақлдан эмас, Маъсудни айнитиш керак, «ота рози — худо рози» деган гап бор, акс ҳолда Маъсуднинг ҳам бахти очилмайди, бир умр надоматда ўтади, ўз отасининг назаридан қолган фарзанд нима ҳам бўларди?! — Тавба денг, ниятингизни яхши қилинг, астағфирулло келтиринг. Ўғлингизга инсоф тиланг.

— Иккита фарзанд ато қилди,— деди Муродхўжа ака ўкиниб.— Икковиям нобон чиқди. Шу кўргилик боракап, урушдан олиб қолиб нима қилардим? Ризқи узилмаса қайтиб келарди, бошқалар қатори кўкрак кериб юрардим...

Муродхўжа ака шундай кайфият билан фойтунга миниб, ишига жўнади.

* * *

— Агар ижозат ололсангиз,— деди Муродхўжа аканинг ортидан эргашиб кабинетга кирган Штокман.— Тамаки цехи очардик. Бир қисмини ҳарбийга қадоқлардик, бир қисмини папирос қилиб чиқарардик. Даромадли иш. Номига расмий рухсат бўлса бас. Жихоз мосламаларни топиш, Ургутдан, Қирғизистондан тамаки етказиш менинг бўйнимга. Жой ҳам

керак, кўздан четроқ бўлса, яна ҳам яхши. Бирон бўш ҳовли топилса, ўзимиз ремонт қилиб эпақага келтириб оламиз. Нима, дейсиз, хўжайин?

— Эплай олармикинмиз? — Сўради Муродхўжа ака, келажак ишни миёсида тахмин қила бошлаб.

— Молия, бухгалтерия хужжатлари жойида бўлади, — деди Штокман таъкид билан. — Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлаверсин. Ижроқўмда маҳаллий саноат бўлими бор, ўзингиз яхши биласиз, шулардан бир нарча қоғоз бўлса тез орада ишни юритворамиз. Агар план беришса, унга ҳам рози бўлаверинг, уддасидан чиқамиз.

— Бу қалтис иш, Семён Исаакович, — деди Муродхўжа ака ўйланиб. — Даромадли иш, деб нимани назарда тутдингиз? Ишга қўл урадиган бўлсам, самарасини билишим керак. Балки киришишга арзимас.

— Арзийди, хўжайин, — деди Штокман иккиланмай. — Агар мўлжалим тўғри чиқса, ярим йилга етмай жиҳоз-ускуна, қоғоз-тамаки, ишчилар маоши, ҳатто молия инспекцияси, милиция, ревизияга сарф қилинган харажат ўзини қоплайди. Бир сменада беш минг пачка «Беломор» ёки «Қазбек» чиқарсак, план учун икки ярим мингтаси тошғирилади, икки ярим мингтаси ўз фойдамизга тушади. Шунчалик очиқ гапиришимни айбга буюрмайсиз, аммо иш бошлашдан аввал қанақа таваккалга бораётганимиз миқдор сифатида кўз олдимизга келиши керак. Бўлмаса, айтганингиздек, киришишга арзимайди.

— Хўш? Пулга чаққанда-чи?

— Хўжайин, бугун машқингиз пастроқ, тинчликми?

— Тобим йўқ, Семён Исаакович. Хўш?

— Пулга чаққудек бўлсак, ҳар ойи сизнинг чўнтагингизга йигирма мингдан кам тушмайди.

— Сизнинг чўнтагингизга-чи?

— Сая камроқ, — деди Штокман Муродхўжа акага тик қараб. — Балки баравардир. Ахир ишнинг огири меннинг зиммамда бўлади, савдо тоқчалари билан келишиш, фактуралар тўғрилаш, улушини бериш, маҳсулотни етказиб туриш, ишчилар билан муомала қилиш, хуллас, ўзингиздан қолар ган йўқ. Қалиш билан совунни ишга тушириш ўзи бўлмади, кўрдингиз.

— Ишнинг огири сизда, жавобгарлиги менда, — деди Муродхўжа ака хўмрайган тарзда. — Агар хужжатларга имзо чексангиз, майли, мен ундан камига ҳам розиман.

— Менинг кўлим ўтмайди-да, хўжайин, — деди Штокман бир оз афсуслангандек. — Сиз раҳбарсиз, банк сизнинг имзоингизни тан олади.

— Шунинг учун ўз хизматларингизга кўп баҳо бера-верманг, Семён Исаакович, — деди Муродхўжа ака жиддий оҳангда ва қатъий. — Агар ишингиз менсиз битгудек бўлганида, аллақачон ўзингиз отни қамчилардингиз. Бир ҳафтагина бетоб ётиб қолганимда неча марта уйимга бориб қисталанг қилдингиз. Чўнтагингизга тушаётган жарақ-жарақ пуллар менинг обрўйим, алоқам, таниш-билишларим эвазига бўляпти. Шуни унутманг, Семён Исаакович.

— Узр, хўжайин, — деди Штокман, ён босиб, чунки Муродхўжа аканинг авзойи бузуқ, вазиятни узр билан юмшатмаса, иш чатоқ бўлиши ҳеч гап эмас эди. — Кўнглингизга олманг. Шунчаки гап-да...

28

— Хат-пат келса, Ойнисахон Шамси холага беринг, девди, мана, олиб келдим, — дея почтачи тут сояси тушиб турган супа четига ўтирди. Ёввойи супурги боғлаётган Шамси хола ишини ташлаб, енгини туширди, қийшайиб кетган пешана-богини қайтадан бошига танғиб, почтачи олдига келди. Почтачи кампирга қарамас, сумкасини титкилар, маймоқ қўли қалтирар эди.

— Хат? Қимдан? — Сўради Шамси хола, Ойнисанинг тайинлаганлари эсига тушиб. Ўзининг учта қизи узатилиб кетган бўлиб, чоли қазо қилган, бирон томондан хат кутмас эди. Ҳабибдан бўлса керак, Ойниса тайинлаган эди.

— Ҳабибдан, — деди почтачи гўлдираб. — Мана бу ерга қўл қўйинг, — дея бир парча қоғозни узатди. Унинг лабига сиёх сурқалган эди.

— Хатим йўқ, — деди Шамси хола почтачининг авзойидан безовталаниб. — Биласиз-ку.

— Саводи йўқ, деб ёзиб қўяман, — деди почтачи ва қаламини хўллаб дафтарчасига ёзиб қўйди.

— Уқинг-чи, нима ёзипти? — деди Шамси хола қоғозни почтачига қайтариб.

— Уқиб нима қиламан? — деди почтачи қоғозни олмай. — Шундоқ ҳам аниқ-ку.

— Нима аниқ? — Шамси холанинг юраги шувиллаб кетди.

— Қорахат бу, — деди почтачи негадир зарда қилиб. — Ҳеч қачон кўрмаганмисиз? Ҳабиб ҳалок бўлти.

Шамси хола сўррайиб қолди:

— Ҳалок деганингиз нимаси?

— Ўлипти, Шамси хола. Мана, ёзиб қўйилган — қаҳрамонларча ҳалок бўлди ва ҳоказо-да. Хола, юрагим безиллай-

диган бўлиб қолди. Анов кун и нариги маҳаллага шунақа қоғоз олиб кирувдим, битта хонадондагилар мени талашди. Гўё мен ўлдиргандек. Ташимамайман мунақа қоғозларни, десам, почтачилар таъна қилишди, — яхши хат-хабар бўлса, чопқиллайсан, садақасига учасан, дейишди. Садақалариям қуриб кетсин. Яхшиям Ойнисанинг ўзи йўқ, балога қолардим...

— Вой, шўрлик Ҳабиб, — дея Шамси хола супа четига беҳол ўтириб қолди. — Қазо қилдимми, а? Худо раҳмат қилсин, жойи жаннатдан бўлсин. — Шамси хола юзига фотиҳа тортди. — Шўрлик бу дунёга келиб ҳеч нарсаям кўрмовди, ажал курсин, ёш-қарини талламас экан-да...

— Ризқи узилган бўлса, шу-да, хола, худонинг иродаси, бандасининг иложи қанча? — деди почтачи ҳам юзига фотиҳа тортиб. — Бўпти, хола, мен борай.

— Менга қаранг, айланай, — деди Шамси хола почтачини тўхтатиб. — Мен буни нима қилай?

— Ойниса қатта, биласизми? — Сўради почтачи.

— Хат келди, — деди Шамси хола. — Андижондан. Қўшнининг қизи ўқиб берди. Омон-эсон етиб олипти.

— Уша қизга хат ёздиринг, хола, ичига қоғозни солиб кўйсин.

— Қандоқ бўларкин, айланай? — деди Шамси хола изтиробда. — Ўзи бир аҳволда, бегона юрт, бадарга қилинган. Устига-устак бу шумхабар борса, бечора биронта дардга йўлиқиб қоладими, деб қўрқаман. Юраги кўтармайди. Ҳаммадан жудо бўлган, шўрлик, битта илинжи шу эри эди, энди бу ҳам ўлипти. Қандай буни юбораман, айланай?

— Ихтиёрингиз, хола, — деди почтачи мижрговланиб. — Агар кўнгли бузилмасин, десангиз, юборманг.

— Юбормай бўладими, айланай? Балки аза очар. Кейин мендан домонгир бўлади, кечирмайди.

— Нима қил, дейсиз, хола?

— Менда адреси бор, ўзингиз жўнатвора қолинг, айланай, — зорланди Шамси хола. — Сиз ҳукумат одамисиз, ёзгирмайди. Қариган чоғимда бу хунук нарса мендан чиқмасин.

— Бўпти, беринг, — деди ниҳоят почтачи депсиниб тургач. — Адресини олиб чиқинг.

— Хўп бўлади, — дея Шамси хола уйдан конвертни олиб чиқди ва қорахатга қўшиб почтачига топширди. — Худо хайрингизни берсин, айланай, хатар кўрманг, мушкулимни аритдингиз...

Почтачи ижирганиб қорахат билан конвертни сумкасига тикди, кўчага чиқиб кетди.

Шамси хола елкасидан юк қулагандек енгил тортди,

ҳовлининг ўртасида шумшайиб туриб қолди ва ҳушига келиб, чала қолган юмуши томон қайрилиб кета бошлади. Бироқ қўли ишга бормади, кўзи тингандек бўлди, тандир олдидаги тўнкага бориб ўтирди, ўйга толди. Шу аснода қанча ўтирди экан билмайди, бир маҳал кўча эшик тақиллагани Шамси холани ҳушига қайтарди. Айниган бўлса, почтачи яна қайтиб келди, деб ўйлади у, яна ваҳимага тушди. Эшик ҳамон тақиллар, эркак кишиларнинг гўнғир-гўнғир овози келарди.

— Ким у? — дея аранг овоз чиқарди у ниҳоят.

— Маҳалладанмиз; хола, яқинроқ келинг, — деган эркак кишининг чақирган товуши келди.

Шамси хола калишини шалоплатиб кўча эшик томон яқинлашди, номаҳрам бўлса керак, деб эшик панасига ўтиб, овоз берди:

— Ким керак?

— Хола, биз маҳалла комитетиданмиз, — деди бояги кишининг овози. — Ёнингиздаги кўшни кўчиб кетган экан, ҳовли калити сиздамиш. Шу керак эди.

— Ҳовлида нима қиласиз? Эгаси омонатини бизга ишониб кетган, — деди Шамси хола гумонсираб. — Эгасининг ижозатисиз калит бера олмайман, айланай.

— Ижроқўм вакили ҳам бор, хола, — деди бояги киши. — Қириб кўришимиз керак. Ўзингиз ҳам паранжи ёпиниб чиқинг, гувоҳ бўласиз.

— Нимага гувоҳ бўламан? Нима қилмоқчисизлар?

— Қаровсиз жой экан, хола, ижроқўмнинг қарори бор, бу ҳовли вақтинча давлат ихтиёрига ўтади.

— Эгалик ҳовли-ку, айланай, бугунмас-эртага келса, нима дейман?

— Жавобини биз берамиз, ижроқўм беради, — деди бошқа киши. Шамси хола таниди, бу Шукур мўйловнинг овози эди. — Ижроқўмнинг қарори бор, дедик-ку. Бу ерда, агар мос келса, тамаки цехи очилади. Кўчангиздаги аёлларга иш топилади, маош оласизлар. Беринг калитни.

— Нима очилади, дедингиз, айланай?

— Оббо! — деди Шукур мўйлов, тоқатсизланиб, одатига кўра дагал овозда. — Тамаки цехи. Папирос артели. Туншундингизми?

— Тамакини бошқа жойда чиқаринглар, айланайлар. Бу ҳовлининг эгаси бор.

— Одамни хуноб қилманг, хола, — жеркиб деди Шукур мўйлов. — Қарилгингизни аяб турибмиз, бўлмаса калитни мажбуран тортиб оламиз, агар қаршилик кўрсатадиган бўлсангиз, ўзингизни қамаб қўямиз. Шунинг учун жигимизга тегманг, кампир, калитни ташланг.

Шамси хола дархол эшикни ёпиб, зулфига занжир солди.

— Бермайман! — Чиңқирди Шамси хола. — Шартим кетиб, партим қолган! Қамогингдан кўркмайман, менга ўдагайлама, мўйлов! Бутун оилани тирқиратдинг, энди ҳовлисигайм кўз олайтирасанми? Имонсиз! Жўна бу ердан! Қалит йўқ, ҳалажойга ташлаб юборганман. Ўшатдан қидир!

— Қўйинг, Шукур ака кампир билан тенг бўлиб, нима қиласиз? — деди биринчи овоз берган киши. — Гувоҳ бор, қулфни бузамиз, вассалом-да.

— Ҳа, бузларинг! Ўт қўйларинг! — дея қичқирди Шамси хола жазавага кириб. — Қулини совурларинг! Шунча хўрлик ўтказганларинг кам эди, энди ҳовлисини ҳам тортиб олларинг! Ҳали ҳаммангни қарғиш тутади! Дўзахда ёнасанлар! Уйларинг хонавайрон бўлмаса асти рози эмасман!..

29

Ойниса ўзи ювган ва бари бир доғлари аримаган чойшабларни дорга ёяётган эди, малласоч бир қизча югуриб келиб:

— Сизни битта амаки чақиряпти, — деди рус тилида.

— Амаки? — Ҳайрон бўлди Ойниса ва юраги орқасига тортиб кетди. «Шўрим қурсин, яна нима бўлди экан? — Ўйлади у гўлгулага тушиб. — Қуни кеча милицияга бориб, кўриниш бериб келувдим-ку.»

— Сизни чақириб бер, деди, шу. — Қизча қайрилганча чопқиллаб кетди.

Ойниса қора халатини ечиб, тўзгиган сочини силади ва титроқ кира бошлаган оёқларини аранг босиб, дарвоза томон кетди. Ҳозир унинг қулоғига болаларнинг қий-чуви кирмас, бутун фикру зикри мудҳиш гумонлар билан банд эди.

Кўрқа-писа Ойниса дарвоза табақасидан ташқарига мўралади ва бўшашиб кетди. Сал нарироқда сада тунига арқонланган отнинг ёлини қашлаган ҳолда ҳассасига суяниб Қажумжон турарди. Ойнисанинг кўзига дув этиб ёш келди, у мажолсизланиб навбатчининг курсисига ўтириб қолди. Ҳамон юраги дукиллар, оёқ-қўли қалтирар, ранг қолмай оқарган юзидан ёш томчилари оқар эди.

— Нима бўлди, қизим? — Сўради Ойнисанинг аҳволини пайқаган қоровул чол безовталаниб. — Тинчликми? Хафа кўринасиз?

— Йўқ, амаки, шунчаки... — Ойниса яна нима дейишини билмай жилмайди, шоша-пиша енги билан кўз ёшларини артди. — Қирхонада қозонга ўт ёқувдик, тутуни кўз ачитди.

Чол ишонмади ва тезда қоровулхонадан бир пиёла чой олиб чиқиб, Ойнисага тутди.

— Қизим, мана, бир-икки қултум хўпланг,— деди у сал четдан хиёл букилиб.

— Раҳмат, амаки,— дея Ойниса ичгиси келмаса ҳам чолнинг қўлини қайтаришни эп кўрмай пиёлани олди, бир қултум хўлади, чуқур хўрсинди.

— Ичинг, қизим, яна қуйиб бераман,— деди чол, бошқа сўроқ қилишга ва зарурат туғилса ёрдам беришга тайёрлигини айтишга ботина олмай.

— Раҳмат, урунманг, амаки, бас,— дея Ойниса бўш пиёлани ўрнидан қўзғалиб чолга қайтарди.

— Анови отли йигит сизни сўратувди,— ниҳоят деди чол айтишга мажбурият сезиб.— Агар ўшандан ҳайиққан бўлсангиз, дарвозани тамбалаб қўяман.

— Йўқ, амаки, унақа эмас,— деди Ойниса жилмайишда давом этиб.— Мен бошқа одаммикин, деб чўчувдим.

— Хўш, хўш,— дея чол орқасига жилди.— Ундай бўлса, майли, чиқинг, меҳмон кутиб қолди. Ё хужрага айтайми, чой бор? Кўчадан кўра, шу ер тузук.

Ойниса эътироз билдирмоқчи бўлди, аммо чолнинг кўнглига гап келмасин, деган андиша билан «майли», деди. Қоровул чол бир зумда Қаюмжонни чақириб келди.

— Ассалому алайкум,— деди Қаюмжон Ойнисадан бир неча қадам нарида тўхтаб ва унинг нам кўзларини, ҳали ранг югурмаган юзини кўриб бир оз ўнғайсизланди.

— Келинг, Қаюмжон ака,— деди Ойниса юраги ҳаприкиб.

— Яхшимиз, Жамилахон қизчангиз бардамми? — Ноқулайликни қандай енгишни билмай сўради Қаюмжон.— Эсон-омон ётиб келдингизми? Ишга жойлашиб олибсиз, эшитиб кўнглим бир оз тинчиди.

— Раҳмат, Қаюмжон ака,— деди Ойниса қўлларини қаерга қўйишни билмай.— Кун ўтяпти, худога шукр.

— Ичкарига киринглар,— деди чол гапни бўлиб.— Иним, қани ичкарига. Ҳозир чой дамловдим. Бошланг.

— Йўқ, амаки, вақт зиқ, мен ҳозир жиламан,— деди Қаюмжон миннатдорчилик билдириб.— Иш билан районга келувдим, йўл-йўлакай кириб ўтай, дедим.

— Маъқул, иним, маъқул,— деди чол ва қоровулхонадан скамейка олиб чиқиб, девор остига қўйди, ўтириб гаплашинглар.— Чол ичкаридан чойнак олиб чиқиб, скамейка четига қўйди.— Меҳмон, чой совимасин, мен отга қараб тураман.

— Овора бўлманг, амаки, от тураверади.

— Йўқ, иним, — деди чол мулозаматли эътироз билан. — Ҳозирда ким кўп, дайди, кисовур кўп. Эҳтиёт-да, иним.

Аслида буларни холи қолдириш керак эди, чол отни баҳона қилиб, кўчага йўргалади.

— Утиринг, Қаюмжон ака, — деди Ойниса ва ўзини мезбон сезиб Қаюмжонга чой тутди. Курсини суриб, рўпарасига ўтирди. Айни пайтда Ойниса эсидан чиқаёзган Қаюмжон йўқлаб келганидан ҳам шодланар, ҳам негадир ўзини ноқулай ҳис қилар, тезроқ кетишини хоҳлар эди.

— Шунча вақт ўтди, келиб хабар ололмадим, узр, — деди Қаюмжон чой хўшлаб.

— Ҳечқиси йўқ, Қаюмжон ака, ҳозир бировдан хабар оладиган замонми? — деди Ойниса, аста-секин ўзига кела бошлаб.

— Хомуш кўринасиз, Ойнисахон? — деди Қаюмжон Ойнисага синовчан тикилиб. — Рангингиз синиқ. Иш оғирми, дейман?

— Иш-да, Қаюмжон ака, — деди Ойниса хомуш жилмайиб. — Ҳозир ишнинг энгили борми?

— Тўғри, ҳаммага қийин.

Ўртага ноқулай жимлик тушди.

— Янгам омонми, тузалиб кетгандир?

— Яқинда қирқини ўтказдик, — деди Қаюмжон хўрсиниб.

— Вой, бечора! — Ойниса саросимага тушди. — Дунёдан ўтдимми?

— Дарди шунақа, бедаво экан. Асраб қололмадик.

— Ёш нарса, кун кўрса бўларди, — деди Ойниса ва кўзи ёшга тўлди.

— Насиб этмади, иложимиз қанча, кўнишга мажбур-миз, — деди Қаюмжон бу мавзуга чек қўйиш кераклигини англаб. — Тириклар омон бўлсин. Ўзингиз қандай яшаяпсиз? Тураржой масаласи нима бўлди? Қийналмаяпсизми?

— Кунимиз ўтиб турипти, — деди Ойниса кўзини артиб. — Қундуз опа деган бир жувон бор экан, бирга ишлаймиз. Шу опа уйидан жой берди, қайнатаси, тўнғич қизи боламга қараб туришинти. Тинчман ҳар қалай. Нолисам, худонинг қаҳри келади. Бу уйнинг изолятори бор, ўшанинг ишини қиламан. Битта хавфим, уйга касал илаштириб бормасам дейман. Бу ерда тиф, ичбуруқ касаллар бор, қизчамга юқтирмаслик учун ўзимни авайлашим керак. Бошқа иш беришса, жон деб ўтардим. Беш баттар оғир бўлса ҳам кўнардим.

— Хавфли иш экан ҳақиқатда, — деди Қаюмжон ўйланиб.

— Ямоқчилик устахонаси бор, етим болаларнинг оёқ кийими йиртилса, тузатиб беришади, ўша жойни сўрайми, дейман, аммо мудиранинг жаҳли чиқади деб, кўрқаман.

Сиз қандай ямоқчилик қиласиз? — Сўради Қаюмжон шундай шаҳарлик ёш жувон шунақа ишга қодир эканига ақли бовар қилмай. — Хунар керак-ку.

— Хунарим бор, Шўртепада турганимизда ўрганганман, бачкана тикиш ҳам кўлимдан келади. Тошкентда шу хунарим билан кун кўрардик.

— Шунақа денг! — таажжубланди Қаюмжон. — Ямоқхонада ишлаш сизга муносибмасдир, Ойнисахон?

— Касалхона ахлатини тозалашдан яхши-да, — деди Ойниса хомуш жиддийлик билан. — Агар ўтказишса ижарани ҳам бошқа жойдан ахтарардим. Қундуз опа ҳам шу ерда, касал илаштириб бориши мумкин.

— Биласизми, Ойнисахон, — деди Қаюмжон, ниманидир мўлжал қилиб. — Бир ўйлаб кўринг. Бизда етти йиллик мактаб бор, агар маъқул кўрсангиз, кўчиб ўтинг, бирон юмуш топиб берармиз. Директори муаллимлар камлигидан нуқул нолийди. Муаллимликни эплай олмасангиз, пионервожатийми, фаррошликми — биронта иш қиларсиз. Мен директорга айтаман, йўқ демайди.

— Ўзингиз нима хизматдасиз? — Сўради Ойниса Қаюмжоннинг бемалол ваъда беришидан тузукроқ амали бўлса керак, деган хаёлга бориб.

— Бир ой бўлди, колхозга раис қилиб сайлашди, — деди Қаюмжон ийманиб. — Замон шунақа, ишга яроқли эркаклар фронтда. Олдинги раис аёл киши эди, ишнинг уддасидан чиқа олмади, чоғи, ариза бериб бўшади. Чигит экиш кечиккан экан, районнинг охирида бизнинг колхоз. Иш қайнаб ётипти. Агар хўп, десангиз, эртага арава жўнатаман. Тураржой ҳам топилади. Нима дейсиз?

— Қайдам, — деди Ойниса иккиланиб. — Район милицияси рухсат берармикин? Ҳар ҳафта бориб кўриниш беришим керак.

— Милиция билан ўзим гаплашаман, — деди Қаюмжон дадил руҳда. — Улар гиди-биди қилса, райком бор, телефон қилишади. Қолаверса, сиз қаерда яшадингиз, уларга нима фарқи бор. Шу район территориясида бўлсангиз бас-да...

30

Ҳошимжон Маъсуд билан уйдагилар орасида воситачи бўлиб қолди. Бугун Ҳошимжон Маъсудни топиши, уйда муҳим гап борлиги ва мумкин қадар тезроқ боришини, онаси кутаётганлигини айтиши керак. У кунни Маъсуднинг «омонат» гапини уйдагиларига бориб айтди, қанақа можаро, жанжал бўлганини қисман кўрди, қисман эшитди. Айниқса,

Муродхўжа аканинг фиғони фалакка кўтарилганини билиб, аввалига таажжубланди — ўгли ўзи хоҳлаган қизга уйлана-ман, деган шарт қўйипти, бунинг нимаси ёмон? Ахир бу умр савдоси, олдинги замонлар одати ҳозирги талабларга тўғри келмайди, ҳатто халақит беради, одам кўнгли ёқтиргани билан турмуш қуриши керак. Муродхўжа аканинг Маъсудга қилган зуғуми Ҳошимжонга ҳатто эриш туюлди, Ҳошимжон йигит томонини ҳимоя қилгиси ҳам келди. Кейин бу масаланинг бошқа жиҳатини ўйлаб қолди. Ҳа, майли, у Маъсуднинг тарафини олсин ҳам, бундан Ҳошимжонга қанақа наф? Икки орада қайнатасидан дакки эшитади, унинг гашига тегиб, назар-эътиборидан қолади. Муродхўжа ака бир сўзлик, жоҳил одам, муносабати ўзгарса, аччиқ устида ҳамма нарсани барбод қилади, қизимнинг эри, ўзим топган қувём, деган андишага бормайди, Ҳарбий бошқармадаги казоказолар билан яхши алоқада, зиёфат-ўтиришларда учрашиб туришади. Муродхўжа ака битта имо қилса, тамом-вассалом, Ҳошимжоннинг ишидан биронта ишқал топишади, фронтга жўнатиб юборишади. Жўнатишмаганида ҳам қайнотасининг феъл-хўйи шунақаки, доим сергак бўлиб туриши, тил учида бўлса ҳам хушомадни қанда қилиши керак эмас. Кўчага ҳайдаб қўйиши турган гап. Унда хўрлик бошланади, чойхоналарда бит босиб юради. Тегирмонга қайтиб бора олмайди, ҳарбий омбордан ҳайдалган бўлади, уйга киритилмайди, хуллас шунча имтиёзлардан бир зумда маҳрум бўлади. Маъсудни ҳимоя қилиб, нима каромат кўради? Маъсуднинг ўзи командирлар қўлида майда бир югурдак, Маъсуддан қанақа фойда келарди? Ундан кўра ота-боланинг орасидаги можародан фойдаланиб қолгани маъқул эмасми? Масалан, қайнотасига, сиз отасиз, ўглингиз сизнинг хоҳишингизга юриши керак, измингиздан чиққан, гапингизни иккита қилган ўғил қанақа фарзанд? — деб гижгижлатиши керак! Ушанда ота билан боланинг орасига низо тушади, отаси боласини оқ қилади, юзкўрмас бўлиб кетишади. Муродхўжа ака зўр қайғуда тез-тез касалга чалинади, ношуд бўлиб қолади, хонадонни бошқариш, идора қилиш вазифаси ўз-ўзидан Ҳошимжонга ўтади, шунча молу дунё ҳам унинг ихтиёрида бўлади. Ҳошимжон шу амални қўллаши, ота-бола орасида ёна бошлаган оловга мой қуйиб бориши керак. Маъсудга ҳам ёмон кўриниши ақлдан эмас. Нима қилади Ҳошимжон уни отаси зуғумига бўйсундириб? Ундан кўра тил учида гўё унинг тарафини олган бўлиб, Маъсудни қайрагани маъқул эмасми? Ҳаёт битта бўлади, дейди у, Маъсуднинг эркини қутиртириб, мол-дунё қўлнинг кири, ота-она ҳурмати ҳам нисбий нарса, яхши кўрганингизга эриша олмасангиз,

бир умр ҳасратда ўтасиз, шунинг учун ўз бахтингиз учун курашишингиз керак, ота-она бир кунмас-бир кун кўникишга мажбур бўлишади, ҳатто неvara кўришса, бир пайтлар қаршилиқ қилганлари учун мулзам бўлишади.

Маъсуд у кунги «омонат» гапига жавоб кутаётганини Ҳошимжон билса-да, Гулсум опанинг талабини ўглига қай йўсинда айтишга ҳадиксираб боши қотди.

— Ҳўш? — деди Маъсуд тутилиб қолган Ҳошимжонга асабий тикилиб. — Гаимни айтдингизми?

— Айтдим, албатта, — деди Ҳошимжон.

— Боришдими? Одам юборишдими?

— Одам юборишганда билган бўлардингиз, — деди Ҳошимжон чайналиб. — Ахир уёқдан хабар келиб турса керак.

— Боришмапти.

— Ҳа, биларкансиз-ку. Гап шу-да.

— Нимани важ қилишяпти? — Сўради Маъсуд тоқатсизланиб. — Етимлигиними? Камбағаллигиними?

Ҳошимжон Маъсуднинг асабдан оқарган юзига тикилиб туриб илжайди.

— Ҳм? Нега куласиз? — Ҳошимжоннинг илжайиши Маъсудга ҳақоратдек бўлиб туюлди.

— Кулаётганим йўқ, Маъсуджон, — деди Ҳошимжон иймангандек. — Сизга қойил қоляпман.

— Тушунмадим, — деди Маъсуд ғалати бўлиб. — Наҳот менинг ҳозирги аҳволим қойил қолишга арзиса? Мазах қияпсиз.

— Йўқ, — деди Ҳошимжон жиддийлашиб. — Ҳар қандай ўғил — сизнинг адангиздек қудратли отаси бўлса, шубҳасиз бўйсунган, раъйдан чиқмаган, ҳатто ҳайиққан бўларди. Сиз ҳамма расмиятга қарамай, қайсарлик билан ўз манфаатингизни ҳимоя қилмоқчисиз. Журъатингизга қойил қолиш керак. Адангизнинг ўрнида мен сиздек ўғилдан фахрланган бўлардим.

Маъсуд Ҳошимжонни доим хушомадгўй, ипирисқи йигит деб юрар, муносабатларини ҳам шу фазилатлари асосида қурган эди, бироқ унинг ҳозирги гапларини эшитиб, ўз қулоқларига ишонмади, гангиб қолди. Демак, бечоранинг одоби, юмшоқ табиятини мунофиқликка йўйиб юрган экан-да, аслида эса жўшқин, самимий қалбга эга экан.

— Кошки эди, сизнинг шу эътирофингиз қисматимга ёрдам берса, — деди Маъсуд ўкинч билан дарҳол асабий ҳолатидан тушиб. — Адамни қанақалигини биласиз-ку.

— Ойингиз гаплашмоқчилар, — деди Ҳошимжон гапни

мўлжалга текканини англаб.— Боринг уйга. Гаплашинг. Кўндиришга урунинг. Улар ҳам одам, тушунишади.

— Тушунишиб бўпти,— деди Маъсуд таъби айниб.— Жанжал чиқади. Адам мени бирон бойнинг қизига уйлаб, мартабасини яна ошириш пайида. Нахот мен шуни тушунмасам?

— Ахир бари бир маслаҳат учун, уларнинг розилигини, оқ фотиҳасини олиш учун борасиз-ку. Бошқа иложингиз йўқ. Тўйни адангиз ўтқазади. Агар у кишининг кўнглини топмасангиз, қанақа тўй ҳақида гап юритиш мумкин? Уларни иқрод қилиш қўлингиздан келса,— тўй ҳам кўнгилдагидек ўтади, келин ҳам ҳашамат билан туширилади.

— Юрагим дов бермаяпти, Ҳошимжон,— деди Маъсуд зорланиб.— Кўнглим сезиб турипти, борсам албатта жанжал чиқади, бир кори ҳол бўлади. Бир-биримизни хафа қилиб қўямиз, орамиздан парда кўтарилади, зада бўламиз, кейин эплаб бўлмайди. Шундан қўрқаман.

— Уларнинг олдидан ўтмасангиз, бари бир дилозорлик келиб чиқади,— деди Ҳошимжон донишмандлик қилган бўлиб.— Ёки уларнинг розилигини олмасдан тадбир кўрмоқчимисиз? — Сўради Ҳошимжон Маъсуднинг дилида шунга ўхшаган мўлжал борлигини фараз қилиб. Агар бўлса, бу Ҳошимжон учун айни муддао эди, чунки ўглининг ўзбошимчалиги, кўрнамаклиги Муродхўжа аканинг қалбида қаттиқ ғазаб алоқаларини ишга солиб, ўглини фронтга жўнаттириб юбориши, камида Маъсуддан воз кечиши, оқ қилиши мумкин. Энг маъқули, албатта, фронтга жўнаттириши. Уёқдан омон қайтишидан, қайтмаслиги кўпроқ. Унда меросхўр қолмайди, барча бойлик Муқаддасга ўтади, бу Ҳошимжонники бўлади деган сўз.

— Адамнинг ғазабидан қўрқаман,— деди Маъсуд Ҳошимжоннинг тахминини инкор қилмай.— Ойим ҳам зил кетади.

— Аввалига шунақа бўлиши мумкин,— деди Ҳошимжон мулоҳаза қилган бўлиб.— Кейин кўникиб кетишади. Ахир, пушти-камаридан яралгансиз, тақдирга тан беришади. Айниқса невара пайдо бўлса, унутворишади, ҳатто тўйга бош қўшмаганлари учун хижолат чекишади.

Маъсуднинг ҳадик билан ўйлаб юрган мўлжаллари Ҳошимжоннинг мулоҳазасидан кейин қатъийлашгандек бўлди, қарори унчалик бебурд эмасдек кўринди.

— Бориб айтинг, Ҳошимжон,— деди Маъсуд дадиллашиб.— Агар улар шартимга кўнишса, майли, бораман, агар қарши бўлишса, ихтиёр ўзимда, деб ҳисоблайман. Гап шу, қарорим қатъий.

— Шартингизни ўзингиз бориб айтсангиз бўлармиди,

Маъсуджон, — деди Ҳошимжон мижғовланиб. — Адангизнинг жаҳли тез, биласиз, ўртада мен гуноҳкор бўлиб қолмай, деб ҳайиқяпман. Сизнинг йўригингиз бўлак, фарзандсиз, балки гапингиз таъсир қилар, балки хавотирингиз ўринсиздир.

— Ҳошимжон, мулоҳазаларимни айтдим, тушунадиган йигит экансиз, — деди Маъсуд қароридан қайтишни хоҳламай. — Агар улар мен айтган қиз хусусида гап юритадиган бўлишса, боришга тайёрман.

— Майли, Маъсуджон, хайрли иш учун бир озор чексак, чекипмиз-да, — деди Ҳошимжон мурувват қилган бўлиб. — Элчига ўлим йўқ, деган гап бор. Менам ўз томонимдан сизга ен босиб гапираман. Зора инobatга ўтса. Ҳар қалай муносабатни кескинлаштирмасликка уриниб кўриш иккала томон учун ҳам яхши.

— Раҳмат, Ҳошимжон, — деди Маъсуд самимий тарзда. — Бир умр қарздорингиз бўлиб қоламан...

Буниси тайёр, деб ўйлади Ҳошимжон, ўз айтганидан қайтмайди. Энди отасини қайрашим керак. Боя тил учуда, «боринг, гаплашинг, кўндириг», дедим. Рад этиб Маъсуд яхши қилди. Агар борса, ким билади, балки кўндириб келиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Онаси мингиллайди, йиғлайди, эрини оғдиради. Фарзанд эмасми, ундан жудо бўлишганидан кўра тақдирга тан берганлари афзал. Шунинг учун Маъсудни уйига йўлатмаслик керак. Майли ўз доғида қоврилиб юраверсин. Мен ўзимни ишни дўндираётган қилиб кўрсатаман, Маъсуд ишонади: Фақат уйланиб қўймаса бас, агар уйланса, отасининг хафсаласи қолади, «бўлар иш бўлди, энди билган номаъқулчилигини қилсин», дейди, бориб-бориб ярашиб ҳам кетишади. Шунинг учун, ўғлингизни бу қиздан айириш керак, иложи бўлса хизмат йўли билан йироқроқ томонга жўнаттирсангиз, қутиласиз-қўясиз; Қушка, Ашхобод, умуман бу атроф тўғри келмайди, ё қиз ахтариб боради, ё ўғлингиз уни чақиртириб олади, ёки ўзи сабаб тошиб, бу ёққа қатнайдиган бўлиб қолади, деган фикрни отасининг қулоғига қуйишим керак. «Фронтга жўнатсангиз шу хизматини ўша ёқда бажараверади, ўзи қанчадан бери ўша ёққа интиляпти. Иккита эмас, учта қуённи бараварига урган бўласиз: ҳам ўғлингиз ниҳоят ўз ниятига эришади, ҳам фронтга кетди, деб қиз умидини узади, ҳам ўзи билмаган ҳолда уларни айириб юборган бўласиз. Ўғлингизнинг шашти ёмон, уйланиб-нетиб қўйса, бунақа тадбирнинг кераги бўлмай қолади. Шунинг учун фурсатни қўлдан бермай дарров ишга киришиш керак. Мана, Америка билан Англия Германияга уруш эълон қилди, бу урушнинг тақдири ҳал бўлди, деган гап. Иттифоқдошлар бўлганидан кейин, Совет ҳукумати ҳам ўз қўшинларини

авайлайди, ўглингиз хатардан берироқ бўлади. Уруш узоғи билан бир йилга бормайди, унгача Маъсудхўжа қизни унутади, ғалаба билан қайтганидан кейин кўзига бунақа ипирисқи қизлар кўринмайди, сиз бутун орзу-ҳавасларингизни бемалол амалга ошираверасиз. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам».

Албатта, фронтга жўнаттириш мақсади Муродхўжа аканинг ўзидан чиққани маъқул. Агар Хошимжон ҳаддан ташқари ташаббус кўрсатса, қайнатаси шубҳаланиши мумкин. Лекин буёғи Хошимжоннинг маҳоратига боғлиқ. Хамирдан қил суғургандек тадбир қўллаши лозим. Энг муҳими, Хошимжон қайнатасининг дилида ўглининг нобакорлигига ғазаб уйғотса, марра шуники, уёғи ўз-ўзидан юмалаб кетаверади. Фақат шошилиш керак. Муродхўжа ака токи Штабга бориб, казо-казоларни унатгунича, ҳафта ўтиши мумкин. Унгача Маъсуд ҳам хитланиб қолади.

Хошимжон шу бугуноқ бориб, Маъсуднинг шартини айтиши, қайнатасини авраши, ўзини уларнинг манфаатини кўзлаган қилиб, воқеани керакли ўзанга юргазиши шарт, акс ҳолда фурсатни бой беради, кечалари ухламай бичиб чиққан режалари кунпаякун бўлиши мумкин...

31

Ўқчи қишлоғининг қоқ ўртасидаги лой томли пастқам, кўримсиз уйларнинг бири чойхона, иккинчиси ҳаммом, яна бири қишлоқ советининг идораси бўлиб, буларнинг рўпарасидаги нисбатан саловатли мачитда етти йиллик мактаб жойлашган эди. Мачитнинг намоз ўқиладиган кенггина хонаси беш-олти қисмга синч девор билан ажратилган бўлиб, бу хужралар синф деб аталар, синф танқислигиданми, муаллимлар етишмаганиданми, баъзи хоналарга икки қатор парталар қўйилган, биринчи қаторида учинчи, иккинчи қаторда тўртинчи синф ўқувчилари бараварига ўтиришар, муаллим гоҳ уларга, гоҳ буларга дарс бериб вақт ўтказар эди. Намозгоҳ — ўйма хари, вассадор шифти анча баланд бўлгани учун синфларни ажратувчи синч деворлар тепагача етиб бормаган, шу сабабли бу хонадаги муаллимнинг товуши, у хонадаги муаллимнинг товуши билан мусобақа ўйнашгандек бўлади, айниқса олти хонанинг қий-чуви бир-бирига аралашиб, бозорни эслатади, ҳар томондан ҳайқирган овозлар айқаш-уйқаш бўлиб дарс тугагач, болалар ҳеч нарсага тушунмай, гангиб уй-уйларига тарқашади. Якка қолган ўқитувчилар анча пайтгача бош ушлаб ўтиришади, аллақандай мудҳиш тушдан холи бўлишгандек секин ҳушларига

келишиб, бирининг қўлида чала скелет, бириникида глобус, яна биришикида бир даста дафтар, танчанинг иси теккандек ичкаридан гандираклаб чиқишади, мачитнинг ҳовузи четига ўрнатилган чорпояда бир нафас ўтириб, роҳат қилишади. Ҳар куни аҳвол шу.

Ойниса қизи билан аравада бу ерга етиб келганида якшанба куни бўлиб, мачитнинг серсоя кимсасиз ҳовлиси сукут сақлар, жимликни қушларнинг бетиним чуғур-чуғури бузар эди. Буларни кўрди, чоғи, мачитнинг тўридаги бино айвонида каламенка китель, одми шимнинг пойчалари брезент этикнинг сарғиш қўнжига қистирилган кўзойнакли одам кўринди ва шошмай бу томон кела бошлади. Жамила онасининг этагига ёпишиб ташқарига, арава турган томонга тортар, Ойниса қизини тинчитиш кўйида, уни силтаб-силтаб қўяр, ўнғайсизланар, кўзини келаётган одамдан узмас эди.

— Мудир, — деди Ойнисани олиб келган аравакаш кўзойнакли одамдан назарини узмай. — Мактаб директори Мансур ака.

— Келинлар, — деди Мансур ака майин табассум билан ва аравакашга қўл бериб кўришди.

— Ассалому алайкум, домла, — сўрашди Ойниса бир қўли билан ёқагини гижимлаб.

— Қандай етиб келдинглар? Кун исиб кетди, қийналмадингларми?

— Раҳмат, домла, — деди Ойниса жимлиб.

— Бугун дам олиш куни, қоровулимиз бетоб, ўзим атайин кутиб ўтирувдим. Қаюмжон тайинлаган эди.

— Дам оладиган кунингиз экан, домла, маъзур тутасиз, — деди Ойниса мудирнинг «дам олиш кун» деганидан пича хижолат чекиб.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Мансур ака «дам олиш куни» ни тилга олгани учун ўзи ҳам мулзам бўлиб. — Мактабни бари бир қолдириб бўлмасиди. Хўш... — дея, мавзу ўзгартиришга ўтди: — Энди, синглим, йўлдан толиқиб келгансиз, қизчангиз ҳам бетоқат бўляпти. Демокчиманки, ҳозир бирров бизнинг эшикка ўтсангиз, ювиниб-нетиб, чой-пой ичиб, пича нафас ростласангиз. Қолган масалаларни кейин ҳам гаплашаваримиз. Нима дейсиз, синглим. Уйдагилар бохабар.

Йўл-йўлакай аравакаш мактабдан жой тайёрлатиб қўйилганини айтган, Ойниса ниҳоят мустақил бир бурчакка эга бўлиши мумкинлигидан дилида интиқ бўлиб, бир мириқиб ухлаб олишни дилига тугиб қўйган эди, энди қандай қилиб мудирнинг гапини қайтаради? Одобсизлик бўлиб кўринмасмикин?

— Домла, — деди Ойниса ўзини мажбур қилиб. — Бориш қочмас. Шу ер ҳам тинчгина жой экан. Ана, чорпоя ҳам борақан, ҳовуз. Агар айбга буюрмасангиз, мен шу ерда қола турсам.

— Шунақами? Майли, синглим, ихтиёрингиз, — деди мудир қисталанг қилишни эп кўрмай. — Хужрача ҳам тайёр. Албатта, бу шаҳарда яшаган одам учун бир оз галатироқ, лекин боримиз шу, камига маъзур кўрасиз.

— Мен жой талламайман, домла, — деди Ойниса мудирни кўндира олганидан суюниб. — Шунгайм катта раҳмат.

— Раҳматга арзимаёди, синглим, — деди Мансур ака. — Энди биз сизни холи кўяйлик, бўптими? Кечроқ биронтамиз хабар олармиз. Майли, синглим, яхши дам олинглар. Бу ер тинч, хавотир бўлманг. Фақат дарвозани ичидан занжирлаб олсангиз кифоя.

— Хўп бўлади, домла, — дея Ойниса ижозат бергандек орқасига тисарилди.

— Мен юкингни келтириб берай, кейин дарвозани беркитарсиз, — деди аравакаш.

— Майли, — деди Ойниса, аравакаш шошилиб кўчага чиқиб кетди.

— Ана у кўштабақали эшикча, — дея Мансур ака кираве-ришдаги бир пайтлар сўфининг хужраси, ҳозир эса қоровулхона бўлиб хизмат қиладиган хопани кўрсатди. — Ичидан занжирланади. Ўзи захроқ бўлсаям, таги тахта. Аммо ёзда салқин. Бир-икки куп туриб кўринг-чи, манзур бўлмаса, бўлак жой ахтариб кўрармиз. Маъқулми?

— Маъқул, домла, маъқул, — деди Ойниса самимий суюниб. — Етимхонада ишлардим, эртадан-кечгача қий-чув, гала-говур, қулогим қоматга келарди. Унга қараганда бу ер жаннат-ку, домла.

— Гала-говур бу ердаям кам эмас, — деди мудир мийиғида кулиб. — Ҳали кўрарсизам... Майли, синглим, менга рухсат.

— Майли, домла, овора қилганим учун узр.

— Ҳеч қанақа овораси йўқ, унақа деманг. Хўп хайр.

— Хайр, домла.

Мансур ака мачит ҳовлисидан йўргалаб чиқаркан, йўлакда Ойнисанинг шолчасига ўроғлиқ юкини кўтарган аравакашга дуч келди, уни тўхтатиб, нималарнидир уқтирди, қоровул маъқул ишорасини қилиб, бош ирғади, кўш табақали эшик олдига келиб, юкни елкасидан туширди, зулфини ечиб, эшикни очди.

— Кириб кўрасизми, янга? — деди у орқасига жилиб.

— Майли, — деди Ойниса ва Жамилани етаклаб хужра томон юрди.

Бу махбарани эслатувчи гумбаз тоқили, мусулмони гиштлири кўндаланг терилган хужра бўлиб, ис босган шифти дўппининг астарини эслатар, пастидаги икки қулоч келадиган супачада лампа шишали чироқ, примус, бир шиша керосин, ичида кафгири бор тувоқсиз декча, нарироқда яйдоқ стол, стол устида мис чойнак ва зангори қийиқчага ўроғлик алланима турарди. Сийрак қилиб сув сепилган полда супургининг излари қолган. Хужранинг ганч панжарали туйнугидан бўлак ҳеч қанақа деразаси йўқ, ичкаридаги нарсаларни кўриш учун кўз ўрганиши, ёки эшик очиқ бўлиши керак эди.

Бечора Қажумжон ака, ўйлади Ойниса, шундай олижаноб одам, мундоқ олиб қараганда, мен кимман унга, етти ёт бегона. Шу нарсаларни ўша уюштирган, боши дард кўрмасин.

Қандайдир бегона одамнинг гамхўрлиги кўнглида эзгу миннатдорлик уйғотдими, ё чарчаб толиққаниданми, ёки ғала-ғовурдан безиганиданми, ёки бировларнинг бурчагида уларнинг қош-қовоғига қарайвериш жон-жонидан ўтиб кетганиданми, ёки яна бошқа нарсалар таъсириданми — айна бир топда Ойнисанинг ҳам йиғлагиси келди, ҳам янги, ўз ихтиёрида қолган бу бенаво ошён кўзига илиқ кўрина бошлади. Аравакаш кетгач, Ойниса дарвозани занжирлайди, хужрага шолча ёзади, супуради, кўрпача, ёстиқ тўшайди, примусни ўт олдириб, чой қўяди, чой қайнагунча Жамилани ювинтиради, ўзи ювиниб артинади, покиза бўлиб, янги уйига киради, тугунидаги нон, шакар ва икки дона қайнатилган тухумни олиб, дастурхон тузайди, анови қийиқчада ҳам нимадир бор, қизи билан биргалашиб, чой ичади, кейин ёнбошлаб, одёл ёпинади, пича дам олади, балки бир оз мизғийди... Дарвоқе, аравакаш пойлаб қолди-ку.

Ойниса ташқарига чиқди. Аравакаш чорпоёда оёғини осилтириб ўтирар эди, Ойнисани кўриб, ўрнидан турди.

— Қалай, янга? — деди у қамчисини кафтига уриб.

— Тузук, раҳмат, — деди Ойниса самимий тарзда.

— Бирон камчилик бўлса, айтинг, амаллаимиз, — деди у.

— Бинойидек, — деди Ойниса. — Энди сиз ҳам толиққансиз, биздан кўнглингиз тинч бўлаверсин. Сизни кутиб қолишгандир. Ишларингиз бордир.

— Битмаган иш борми, янга?

— Айбга буюрмайсиз, биронта челақми, жомми, топи-лармикин? — деди Ойниса тортиниб. — Эшик олдида сув-пув сеиб, шипириб қўярдим.

— Сув-пув сеишга бўлса, аравада бор, от суғоришга олиб юраман, аммо рўзгорга ярамайди, — деди аравакаш.

— Қизимни ҳам чўмилтираман, ярармикин?

— Уйдан олиб келаман,— деди аравакаш.— Қачонга керак?

— Ҳозирча аравадагисини ташлаб кета оласизми?

— Бўлмаса-чи? Ҳозир,— дея аравакаш кўчага югурди, бир зумда сал пачоқ бўлган челақни олиб келди ва Ойнисанинг гапини кутмай ҳовуздан сув олиб, хужра олдидаги саҳнга сепа кетди.

— Қўйинг, ўзим — деди Ойниса ўзини ноқулай сезиб.

— Сиз ичкарига қаранг,— деди аравакаш Ойнисанинг эътирозига қарамай.— Мен бирпасда сепаиб бўламан.

Ойниса дарҳол шолчани ечиб, ичидаги нарсаларини хужрага ташишга киришди, сўнг шолчани бир-икки қоқиб, полга тўшади, бурчақда ётган супургини олиб, бир зумда супуриб чиқди.

— Шакароб қилиб сепдим, янга, шипириш осон бўлади.

— Раҳмат,— деди Ойниса жилмайиб.— Энди қолганини ўзим қиламан. Ҳа, дарвоқе, исмигизни сўрашга иймандим, билиб олай, майлими?

— Тўхтасин-да, исмим, янга,— деди аравакаш, қўлидаги челақни товуш чиқармай ерга қўйиб.

— Тўхтасин ака, примус ёқиш қўлингиздан келади-ми?

— Келмай-чи? Тоза келади-да.

— Ҳозир олиб чиқаман, кўриб олай, кейин ўзим ёқавераман, майлими? — дея Ойниса ичкаридан примусни олиб чиқди ва боя бўғча турган жойга қўйди.

Тўхтасин ака примусни силтаб кўрди — ёғи бор эди.

Ичкаридан Жамиланинг гингшигани эшитилди, Ойниса хавотирланиб хужрага кирди, бир оздан сўнг йиғи овози тинди. Ойниса хужрадан чиққанида, примус вишиллаб ёнар, алангаси борган сайин кўкимтир тус оларди.

— Яхшиям сиз бор экансиз, Тўхтасин ака,— деди Ойниса Тўхтасин аканинг кўнглини топиш ниятида.— Шунча ёрдангиз тегди.

— Қизчангизга эҳтиёт бўлинг,— деди Тўхтасин ака Ойнисанинг хушомадига эътибор бермай.— Ҳовуз яқин экан.

— Ҳа, Тўхтасин ака, ўзимнинг кўнглимдан ўтди шу.

— Шунча бола ўқийди, майдалари бор, панжара ўрна-тишмаган экан-да.

— Ўзим билан олиб юраман,— деди Ойниса, ичида хавотирланиб.— Бошқа илож йўқ.

— Майли, янга,— деди Тўхтасин ака, қўнжидан қамчинини суғуриб.— Мен борай, кечроқ челақ келтириб берарман.

— Тўхтасин ака,— деди Ойниса примусга қараб олиб.—

Примусга сув қўяй, бир пиёла чой ичиб кетасиз. Ҳақиқий чойим бор, олма чой эмас. Авайлаб юришман.

— Йўқ, янга, қиладиган ишларим бор, бора қолай.

— Ихтиёрингиз, Тўхтасин ака...

— Анову қийиқчада зогара, кўкат сомса, пиширилган думбул бор, эсингиздан чиқиб қолмасин-а, янга.

— Бекор овора бўлибсиз, Тўхтасин ака, — деди Ойниса, тортишиб. — Тугунимда ейдиган нарса бор, сиз қийиқчани ола кетинг, Тўхтасин ака, болалар ейишар.

— Болаларнинг тегиши бўлак, — деди Тўхтасин ака бир-икки қадам эшик томон жилиб. — Бўпти, мен борай.

— Тўхтасин ака, хўжайинингизга раҳмат айтиб қўйинг, — деди Ойниса аравакашни кузата туриб. — Мен тинчман, жойлашиб олдим, хавотир тортмасин.

— Хўп, — дея қамчин ушлаган қўлини кўксига қўйиб Тўхтасин ака кўчага чиқиб кетди, Ойниса дарвозани ёпиб, занжир осди, елкасидан тоғ қулагандек бўлди, этигини ечиб, яланг оёқ прғишлагиси келди, аммо вошиллаб ёнаётган примусни эслаб, хужрага ошиқди, мис чойнакда ҳовуздан сув келтириб, оловга қўйди...

Ойниса — аллақандай товушдан уйғониб кетди, қаердалигини англай олмай, пича серрайиб ўтирди, атрофига аланглади. Ёнида қизи ухлаб ётар, дастурхон йигиштирилмаган, хужранинг ичи нимқоронғу, панжара туйнукдан тушаётган қуёш нури нариги деворда аниқ жимжимадор ёлқин ҳосил қилган гардишда сарғиш ўргумчак жим турар, яққол кўринар, ин толаси йилтирар эди.

Тақ-тақ яна қайтарилди, йўлак гумбази остида бу товуш акс-садо бериб, ҳаммомдан чиққандек туюлди. Ойниса сапчиб ўрнидан турди, икки табақали эшикни очиб юборди, кавишини оёғига илиб, ташқарига отилди. Эшикни кимдир яна қоқди.

— Ҳозир! — деди Ойниса, йўлакай қаерда нима борлигини эслай-эслай.

— Ким?

— Мен, Тўхтасинман, — деган аравакашнинг овози дарвоза ортидан эшитилди.

Ойниса шарақлатиб занжирни олиб ташлади, дарвоза қанотини очди. Қўлида челақ билан Тўхтасин ака турарди.

— Анча тақиллатдингизми, Тўхтасин ака? — деди Ойниса тўзғиган сочини силаб. — Кўзим кетиб қопти.

— Мана, — дея Тўхтасин ака челақни узатди.

— Раҳмат, Тўхтасин ака, — деди Ойниса челақни олиб ва одоб йўлига:

— Кириш, — дея четланди.

— Примусга гугурт чидамайди, — деди Тўхтасин ака жойидан жилмай. — Бу ерларда гугурт танқис, мана, битта кути топиб келдим. Кейинчалик ўчоқ қуриб бераман, қўрида чўғ ўчмайди, ўт олдирса бўлади. Ҳозирча шунини ишлатиб турарсиз.

— Раҳмат, Тўхтасин ака, — дея Ойниса гугуртни олди, ичини очиб кўрди.

— Зиқналик қилипти, десангиз ҳам, айтай, янга, аввал биттасини ёқиб олинг, ё чироқни, ё примусни. Биттаси ёниб турса, бошқасигаям ярайди.

— Хўп бўлади, — деди Ойниса, бунақа тежамкорликни қилавериб, ўрганиб кетган бўлса-да.

— Раис Аравонга кетипти. Балки бугун сиздан хабар ололмас. Ҳойнаҳой тунда қайтади. Одамларимиз пичан ўроғида, шунга кетган.

— Майли, зарари йўқ, Тўхтасин ака, — деди Ойниса негадир ўнғайсизланиб. — Айтиб қўйинг, мен тинчман, бу ерга келиб ўтирмасин...

Ҳақиқатда Ойниса бу ерга келганидан бери Қаюмжон нималарнидир истиҳола қилиб, бир марта ҳам хабар олмади. Тўғрироғи, бир марта келди, у ҳам бўлса, мактабнинг ишлари билан. Мансур ака билан гаплашди, йўл устида Ойниса билан кўришди, ҳол-аҳвол сўради.

— Синглимиз шу жойнинг мутасаддиси бўлиб қолди, — деди мактаб директори гапга аралашиб. — Ҳам йиғиштириш, ҳам қоровуллик, дегандек. Жиччагина рўзғор ҳам бор, баъзан чорпоёда ўтириб чой-пой ҳам ичиб турамиз.

— Умуман дуруст, — деди Ойниса миннатдорчилигини билдириш мақсадида. — Ҳамма нарсаси бир жойда — ишим ҳам, уйим ҳам. Қизим қаровсиз қолмайди. Сизларга раҳмат, анову дўзахдан қутқардинглар. Эртага районга бориб, милицияга кўриниш бериб келмоқчиман.

— Милиция шу ердаям бор, — деди Қаюмжон. — Айтиб қўямиз. Шунга учраб турсангиз ҳам ҳисобга ўтаверади.

— Яхши бўларди, — деди Ойниса севиниб.

— Қийналмаяпсизми? — Сўради Қаюмжон ўзини лоқайд тутишга уриниб. — Иш оғир эмасми?

— Синфларни тозалаб чиқаман, икки марта ҳовлини шипираман, сув сепаман, қоровуллик қиламан, ишим шу, қийин эмас, — деди Ойниса қўлини ёқасидан олмай ва пилдиллаб ҳовуз бўйига кетаётган Жамилани кўриб, у томон чопди, қизчани қўлига олди.

Мактаб директори Қаюмжонга нимадир деди, Қаюмжон бош ирғаб, маъқул ишорасини қилди.

— Бир ҳафтадан кейин каникул бошланади, — деди

Мансур ака, Ойниса қайтиб боргач. — Жимжит бўлиб қолади, иш ҳам камаяди.

— Иш камаяр экан, — дея тортиниб гап қотди Ойниса. — Агар рухсат олиб берсангизлар, Тошкентга бориб келардим. Ҳовлимиз қаровсиз қолиб кетган. Нима бўлдийкин? Қизимнинг дадасидан ҳам анчадан бери хат-хабар йўқ. Балки хатлар йиғилиб ётгандир.

— Иложи топилар, — деди Қаюмжон далда бериб. — Домла ижозат берсалар, рухсат олиш қийин эмас.

— Ижозат берамиз албатта, — деди Мансур ака.

Икки кундан сўнг Тўхтасин ака билан бир чол аравада поя келтириб, ҳовузнинг атрофига ихота ўрнатиб кетишди. Энди Ойниса қизидан хавотир бўлмай, юмушларини бажараверади. Таътил кунлари бошланиб қолса ташвиш ҳам, иш ҳам камаяди, балки Ойниса беш-ўн жуфт бачкана тикишга улгуради, қўлига пича пул тушса, Шўртепага бориб, онаси қабрини супуриб-сидириб, тиловат қилиб келади, ис чиқаради. Қишлоқ совети Ойниса билан қизига иккита нон паттасини берган, бироқ Ўқчига нон келмайди, Марҳаматдан бориб олиш керак. Марҳамат олис, нон дўкони эрталаб очилади, улгуриб бориш учун кечаси йўлга чиқиш керак. Ойниса атиги уч марта нонга бориб келди, неча кунлиги куйиб кетди, тўртинчи марта борганида, патталарини дўкончининг ўзига сотди-қўйди, пулига ярим халта ун, бир шиша ёғ олиб қайтди. Атала, угра, чапати тайёрлашга қулай таом, бирпасда пишади. Мактаб тўлайдиган маошга кун кўриб бўлмайди. Унинг устига Ўқчида бозор ҳам йўқ, аҳоли томорқада етиштирилган нарса ҳисобига яшайди, олди-соттини районга бориб қилиб келади. Мош, гуруч, хатто тузни ҳам Ойниса райондан олиб келиши, ёки ўша томонга кетаётган биронта одамдан илтимос қилиши керак. Яхшиям Қаюмжон боракан, Тўхтасин акадан ўша ул-бул юбориб туради. Албатта, Ойниса ҳар гал мулзам бўлади, бироқ иложи қанча, олмаслик мумкин эмас, тортина-тортина олади. Тўхтасин ака бир четга ўчоқ қуриб, қозонча ўрнатиб берган, қўрга кўмилган тезак доим сасиб туради, гугурт билан керосинга унча эхтиёж ҳам йўқ, қўр четига қўйилган қумғонда доим қайноқ сув бўлади, Мансур ака сўраб қолса, дарров Ойниса чой дамлаб беради. Малол келмаслиги учун Мансур ака қоғозга ўроғлиқ ярим ҳовуч чой ҳам бериб қўяди.

— Ойнисахон, — деди бир ўқитувчи аёл мактаб айвонини супураётган Ойниса олдида тўхтаб. — Почтада хат боракан, бориб олармишсиз. Фамилиянгиз Ёқубовами?

— Ҳа! — деди Ойниса севинчдан кўзлари чақнаб. — Ёқубова! Хайрият-ей! Шу хатни кутавериб кўзларим тўрт

бўлди. Кимданикин? Шамси холаданмикин, ё қизимнинг дадасиданмикин? Жамила! — Чақирди Ойниса, ҳовлида ер чизиб ўйнаётган қизини ва уст-бошини қоқиб, аёлга қаради. — Опа, сиз Жамилага қараб тура оласизми, мен гизиллаб бориб келардим.

— Почтани биларсиз, ҳаммомнинг ёнида, кўримсизгина бостирма.

— Биладан, опа, бир марта бориб, суриштириб келганман.

— Майли, югуринг, мен қизингизга қараб тураман, — деди ўқитувчи аёл ва айвоннинг четига ўтирди.

— Раҳмат, опажон, — деди Ойниса қувончини ичига сиғдира олмай.

Аммо бир оз вақт ўтгач, Ойниса қайтиб келди ва мактаб томонга ўтмай, хужрасига кириб кетди. Дарвозахона нарироқда бўлгани учун ўқитувчи аёл Ойнисанинг қиёфасини кўра олмади, лип этиб ўтганини пайқади, холос. Онасини кўрган Жамила, пилдираб хужра томон югурди, бироқ икки табақали дарча ичидан берк эди, қизча гингший бошлади, гингшиши йигига айланди. Ўқитувчи аёл ана чиқар, мана чиқар деб, яна бирпас ўтирди, негадир Ойниса, қизининг йигисига ҳам эътибор бермади, дарча ҳадеганда очилавермади. Ўқитувчи аёл хавотирда хужра томон яқинлашди, дарчани итариб кўрди, дарча ҳақиқатдан ичидан занжирланган, Жамиланинг йигиси баттар авжига чиқар эди. Ўқитувчи аёл қизчани қўлига кўтариб, дарчани қоқди.

— Ойнисахон, — деди ўқитувчи аёл ноқулай аҳволда. — Нима гап, синглим? Нега мунақа қиласиз? Очинг эшикни.

Ичкаридан ҳеч қанақа шарпа эшитилмас эди. Ўқитувчи аёл хавотирлана бошлади. Шўрим қурсин, деб ўйлади у, юраги така-пука бўлиб, бирон ноҳўя иш қилиб қўймасин тагин. Боласи қўлимда, одамларга нима дейман? Ёки дарди-парди тутиб қолган бўлса балки кўрсатишни хоҳламаётгандир...

Ўқитувчи аёл дарчани қаттиқроқ тақиллатди.

— Ойнисахон! — овозини кўтариб, талабчан оҳангда чақирди ўқитувчи аёл. — Очинг эшикни! Бўлмаса, одам чақираман.

— Ҳозир, — деган Ойнисанинг бўғиқ товуши эшитилди ва бир неча дақиқа ўтгач занжир шақирлади, дарча очилди. Ойнисанинг кўзлари қизарган, лаблари шишган, нам киприклари қапишган эди. Ойниса ўқитувчи аёл олдида ўзини бир оз тетик кўрсатиш мақсадида хиёл чехрасини очишга унади, бироқ тушқин руҳи продасига бўйсунмади.

Жамила онасига ташланиб, бўйнидан кучоқлаб олди.

— Нима гап, Ойнисахон? Ёмон хабарми?

— Қорахат экан, — энтиқиш аралаш хўрсиниб деди Ойниса ва Жамилани ерга қўйиб, ҳовуз бўйига борди, юзини чайди, бағаздаги сочиққа артинди, боласини бағрига босиб, чорпоёга бориб ўтирди. Уқитувчи аёл ҳам чорпоё четига омонат ўтирди.

— Шўрлик йигит, — деди ўқитувчи аёл ачиниб. — Ажал ўлгур бунгаям чанг сопти-да... Қачон қазо қипти?

— Бир ойдан ошипти, — деди Ойниса карахт ҳолда. — Ҳаётда битта илинжим шу эди, энди бунданам жудо бўлман.

— Пешона, синглим, худо тўзим берсин, продали бўлинг, — деди ўқитувчи аёл кўз қирини рўмоли учи билан артиб. Вазият гап кўтармас эди, улар бирмунча вақт сассиз ўтиришди. — Юринг бизникига, — деди ўқитувчи аёл ниҳоят. — Бугун бу ерда ёлғиз қолишингиз керакмас. Бирон ҳафта бизникида бўлинг, болаларим билан алаҳсийсиз, ғам чалғийди. Туринг.

— Йўқ, опа, уйингизга мотам олиб-кираманми?

— Аламингиз билан ёлғиз қоврилиб ётаверасизми, синглим? Йўқ. Касалга чалиниб қоласиз. Биронта ҳамдард бўлса ҳам майли эди. Юринг.

— Йўқ, опа, — деди Ойниса эътироз билдириб. — Юрагимга ҳеч нарса сигмайди. Хафа бўлманг, опа, холи қолишим керак.

— Мачитни қаранг, Ойнисахон, ҳайҳотдай, ютаман, дейди.

— Ўрганиб кетганман, опа, — деди Ойниса пичирлаб. — Шаҳардаги ҳовлимизда ҳам қизчам билан ёлғиз эдик.

— Ҳа, энди, у ўз ҳовлингиз бўлган-да.

— Униям тортиб олишипти, — деди Ойниса ҳеч қандай ҳиссиёт ифода қилмай. — Тамаки цехи қилишибди. Энди азани қаерда очаркинман, ҳайронман.

— Ҳозир азани ўйламанг, Ойнисахон, — деди ўқитувчи аёл. — Сиз ҳозир ўзингизни ўйлап. Биронта дардга чалинсангиз, болангизга қийин бўлади. Мен Мансур акага бориб учрайман, ўқитувчиларга хабар қиламан, сизни ёлғиз қўймаймиз...

Маъсуд фронтга жўнатишлари тўғрисида бир-икки марта мурожаат қилган эди, фавқулодда, уни Штабга чақиртиришиб, расмий руҳсат беришди. Маъсуд «айиқ товонлиги» учун фронтга кетишдан аллақачон умид узиб қўйган эди, аввалига

суюниб кетди, ҳатто эсанкираб қолди. Шунча йиллар мобайнида мактабни бирга тугатган ўртоқлари олдида мулзам бўлиб юрарди, мана энди ниҳоят бу бошқалар қатори жангга қатнашади, ўз ҳиссасини қўшади, фронтдан юзи ёруғ бўлиб қайтади. Тўғри, уруш охирлаб қолган, нечта жангга кириш Маъсудга насиб қилиши номаълум, аммо майли-да, лоақал битта жангга қатнашса ҳам. Бироқ...

... Бироқ буёғи нима бўлади? Ахир Захрога бир қоп ваъдалар берган, унинг тақдирини нима кечади? «Урушга кетаркансан, нима қилардинг, қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдириб, қалбимга ўт ёқиб, дилимни алғов-далғов қилиб?» демайдими? Маъсуд ҳатто таниш офицерга ён-атрофидан ижара ахтариб кўришни, агар ижара топилса, кичиккина маросим ўтказиб, уйланиш ниятини айтган. Демак, бу режаларнинг бари чипакка чиқар экан-да? Захрони-ку, Маъсуд бир амаллаб кўндиради. Захро кўнмаганида ҳам иложи қанча, армия хизмати бу ёқдаги режалари билан ҳисоблашмайди, ярим йил, бир йил ҳаш-паш дегунча ўтади-кетади, Захро кутса бўлгани. Аммо кутармикин? Ҳозир ким кўп, урушдан ярадор бўлиб қайтаётганлар кўп. Биронтаси қизнинг миясини чалғитиб, уйланиб олса, тамом, ҳамма ниятлар барбод бўлади. Уруш-уруш-да, эсон-омон қайтиб келаман, деб ким кафолат бера олади? «Узоқдаги қуйруқдан, яқиндаги ўпка афзал» қабилида иш тутса, вассалом. Энди, албатта, фронтга жўнашдан Маъсуд бўйин тоблай олмайди, бебурд бўлиб чиқади. Шунча пайтдан бери жўнатинглар, деб мурожаат қилиб юрган Маъсуд энди ижозат текканда, йўқ деса, командирлари нима дейди? «Хўжақўрсинга» ҳовриққан экан, жипирик, дейди, бирон штраф батальонига жўнатиб юборади. Фронтдан жанг қилиб медаллар билан қайтганими, ёки штраф батальонида ипириқчи бўлиб, пасқам кўчалардан шумшайиб кириб келгани афзалми? Фронт афзал, албатта! Агар сал ярадор бўлиб қайтса, янада яхши, таниш-билишлари, синфдошлари олдида юзи ёруғ бўлади, ҳар кўрганда хижолат тортмайди. Ахир Штаб қошидалиги армия хизмати ҳисобланса-да, отаси жойлаб қўйганини ҳаммалари билишади, қайтамга умуман ҳарбийга чақирилмагани маъқул эди, чунки Штаб қошида қолиши хатардан четроқ бўлишдан бошқа гап эмас.

Маъсуд кадрлар бўлимига кирди ва кетиш кунини билиб чиқди.

— Янги чақирик, — дейишди бўлимдагилар. — Бир эшелон. Ротани бошқариб кетасиз. Етиб борилган жойда қурул-аслаҳа берилади. Таом — қуруқ паёк. Қочоқларни

тутиб вокзал ҳарбий комендатурасига топширасиз. Бўйсунмаганини... ўзингиз тушунасиз.

— Қаергача борамиз? — Бир оз ҳаяжонда сўради Маъсуд.

— Бунақа маълумот берилмайди, — деди капитан жиддий тусда.

— Тўртта қуролланган соқчи қўл остингизда бўлади, — деди капитан турқини бузмай. — Вагоннинг боши ва охирида туришади. Иккитаси кундузи, иккитаси кечаси навбатда бўлади. Станцияларда ҳожат сўраганларни конвой билан олиб бориб келиш керак. Интизом қаттиқ. Бузсангиз — трибунал. Кетишингиздан аввал қурол билан инструктаж беришади. Тушунарлими?

— Худди шундай, ўртоқ капитан!

— Бўшсиз, — деди капитан ва сал юмшаб, қўшиб қўйди: — Уйингиздагилар билан хайрлашиб келишингиз мумкин. Соат 18 дан кеч қолманг, гарнизонда бўлинг, чақириб қолишлари мумкин. Кузатиш учун ҳеч ким келмасин.

— Есть! — дея Маъсуд ўнг қўлини чаккасига қадади.

Маъсуд фронтдан қолдирилишига отаси сабабкор эканини аниқ билмаса-да, тусмол қилиб юрарди, энди шубҳаси қолмади. Нега бўлмаса, «айиқ тово»лигини эндиликда инobatга олишмади? Тўғри, урушга яроқли одамларнинг кўпи ҳалок бўлди, қанчадан-қанчаси яраланиб қайтди, шунинг учундир, ҳозирда ёшларни техникумлардан, ҳатто ёши етиб қолганларини тўққизинчи-ўнинчи синфлардан ҳам олиб кетишмоқда, балки бунақа тигиз вазиятда унча-мунча жисмоний нуқсонларга аҳамият беришмаётгандир? Ахир Маъсуднинг ўзи Штаб хизматида, касали жиддий бўлмаган ёшларни ҳарбий ишларга жалб қилавериш мумкин, деган махфий қарордан хабари бор, шунинг учун ҳам фронтга жўнатишларини илтимос қилиб, бир неча бор мурожаат қилган. Энди энг муҳими отаси, агар ўғлини фронтга юборишаётганини билиб қолса, албатта ҳаракатга тушади, Маъсудни олиб қолиш учун чора ахтаради, офицерлар орасида танишлари бор, урдасидан чиқади ҳам. Отаси чора кўрмаслиги учун Маъсуд қанақа йўл тутсин экан? Нима тадбир қўлласа, отаси кўникиши, иложи бўлса, оқ фотиҳа билан кузатиб қўйиши мумкин? Маъсуд бугун албатта уйига боради, албатта фронтга кетаётганини айтади, албатта дод-вой кўтарилади, Маъсуд уйдагиларини юпатишга ҳаракат қилади; уруш охирлаб қолди, хавф у қадар кўп эмас, борса, юзи ёруғ бўлиб қайтишини ва бу мақсади йўлида ғов бўлмасликларини, яхшилиққа кузатиб қолишларини сўрайди, ўтинади, кор қилмаса, ўжарликка ўтади, ўртоқлари олдида кейинчалик

қандоқ бош кўтариб юришини айтади. Улар албатта осонликча рози бўлишмайди, ҳатто Заҳрога уйланишига ҳам қарши эмасликларини рўкач қилишади. Бу баҳона ҳам натижа бермагач, отаси извошини қўштиради, ишни бартараф қилиш учун шартта қаёққадир жўнаб қолади, албатта мақсадини амалга ошириб келади. Эртасига капитан буйруқ бекор қилинганини, «айиқ товон»лиги эсдан чиққанини айтади, Маъсуд беҳуда маъраган бузоқдек қолаверади, ана ундан кейин зуғум бошланади, отаси нимани маъқул кўрса, Маъсуд унинг мақомига йўрғалашга мажбур бўлади. Фронтга кетиш ҳам амалга ошмайди, Заҳрога уйланиш ҳам таҳлика остида қолади. Нима қилсин Маъсуд? Борди-ю, уйдагиларига айтмасдан, фронтга жўнаворса бўлмайдами? Ҳа, нима экан, онаси бир-икки кун йиғлаб-сиқтайди, кейин тақдирга тан беради; отаси ҳам аввалига жиғибийрон бўлади, кейинчалик у ҳам кўникиб кетади. Йўқ, индамай кетвориш инсофдан эмас, бу тошбағирлик, сотқинлик. Бу жудоликни, кулфатни онаси кўтара олмайди. Уруш-уруш-да, касофат оёқ остида, Маъсуд бирон фалокатга дучор бўлса, онаси куйикдан ўнглана олмайди. Нима бўлмасин, Маъсуд уйига бориши, вазиятни ётиги билан тушунтириши, бир амаллаб уларнинг розилигини олиб кетиши керак, акс ҳолда ўзи ҳам изтиробдан чиқмай юради. Фронтга жўнаш жиддий масала, шунинг учун гагини отасидан бошлаши лозим. Отаси вазмин, кўпни кўрган, мулоҳазали одам, онаси унинг измида, отаси нима демасин, гагини икки қилмайди; масалани ўзаро ҳал қилишса, сих ҳам куймайди, кабоб ҳам...

— Албатта, кўз остимизда юрсанг, кўнглимиз тўқ бўларди, — деди Муродхўжа ака ўғлининг хабарини биринчи марта эшитаётгандек унинг мулоҳазаларини диққат билан тинглаб. — Эл бошига тушган ташвиш. Шундай кезде четда қолиш инсофдан эмас, ўғлим. Уруш бўлмаганида, халқ шунча жабр кўрмасди. Сен шу халқнинг бирисан, ўғлим. Бошига тушган маломатни бирга баҳам кўришинг керак. Сен энди ёпи бола эмассан, ўғлим, ҳар бир ҳаракатинг учун ўзинг жавобгарсан. Шу қарорга борибсанми, демак, бу — виждонинг амри. Биз нимаям дердик, ўғлим, кўлимиздан келгани эртаю кеч саломатлигинг ҳақида дуо қилиш, худодан нажот тилаш, йўлингга кўз тикиш...

Жаъжал бўлишини кутган Маъсуд отасининг бу қадар мулоҳазали фикрларини эшитиб, ўз қулоғига ишонмади, қотиб қолди. «Эҳ, мен аҳмоқ, — зўр ҳаяжонда ўйлади Маъсуд. — Мен адамни ўта туллак, жоҳил, деб юрардим, бу одам нақадар олижаноб экан. Ахир мен ягона ўғлиман-а, шунда ҳам худбинлик қилмади, эътиқодини юксак қўйди!

Шунақа отанинг юзини ерга қаратиб бўладими?! Агар эсон-омон қайтсам, бошимга кўтараман, эъвозлайман, оғзидан чиққанини бажо келтираман!..»

Ота-бола пича суҳбат қуриб ўтиришгач, Гулсум опани чақиртиришди. Муродхўжа ака ўглининг қарорини ва ўзи ҳам розилигини хотинига айтди. Икки кун аввал эри томонидан бу ҳақда огоҳлантирилган ва бу хабарга кўника бошлаган Гулсум опа номига кўз ёш қилган бўлди, дод-вой солмади. Бу нарса ҳам Маъсудни бир оз таажжублантирди. Балки фронтга жўнатилиши хабари Ҳошимжоннинг қулоғига чалинган бўлса, у дарров келиб адасига етказган, адаси вазиятга бўйсунуш кераклигини англаб, ойисига таъсир кўрсатган, деб ўйлади Маъсуд. Боя Маъсуд ниятини фош қилганида адаси учун бу хабар тасодиф бўлиб туюлмади, чоғи шунгадир балки, адаси сапчиб тушгани ҳам йўқ, сиполик билан ўглининг мулоҳазаларини эшитиб ўтирди, тезгина розилигини билдирди.

Кейин овқат келтиришди, Маъсуд апил-тапил тамадди қилди, руҳсат муҳлати тугаётганини айтиб, қўзгалди, эртасига жўнаш вақти аниқ бўлганида, яна келиб, хайрлашиб кетишга ваъда берди, кўчага жадал чиқиб кетди ва нариги маҳалла томон бурилди, кўчада ўйнаб юрган болаларга бир парча хат ёзиб, Заҳроникига жўнатди, вақт зиқ бўлгани сабабли, қайрилиб гарнизонига кетди. Кеч қолиши мутлақо мумкин эмас, агар уни қидиришган бўлишса, кўнгилсиз ҳол юз бериши эҳтимоли бор эди. Маъсуд гарнизонга ўн минутча кечикиб келди, аммо ҳужжатини текширган соқчи бунга эътибор бермай, уни ичкарига киргазиб юборди. Гарнизондаги офицер ва солдатлар, кадрлар бўлими уни ахтарди, демади, демак ҳали гал келмаган бўлиши мумкин, деган хаёл билан Маъсуд тинчланди ва Заҳрони кута бошлади. Ишқилиб, бояги бола қоғозни олиб борганида Захро уйида бўлсин. Маъсуд хатида вазиятни тушунтирган, Захро ҳали-замон келиб қолиши керак. Ичкарига кираётганида Маъсуд соқчига тайинлаган, Захро келиши билан соқчи биронта солдатни киритади, Маъсуд зудлик билан у ёққа чиқади, ҳамма гапни Захрога айтади; бурчим, дейди Маъсуд қизнинг майин қўлини қафтлари орасига олиб; шунча пайтлардан буён ижозат сўраб келардим, мана, ниҳоят мақсадга эришадиган пайтим келди. Сизни яхши кўраман, унутмайман, номингизни атаб жангга кираман, омон бўлсам, келиб тўй қиламиз, муродимизга етамиз, фақат кутсангиз бас, дейди. Захро йиғлайди, кутаман, деб ваъда беради. Бундай кезларда қизларнинг кўнгли бўш бўлади, Маъсуд уни кучади, ўпади, аҳду паймон қилишади.

Бироқ Захро шу кунни келмади. Маъсуд эрталабгача

ухламай, тўлганиб чиқди. Ота-онаси билан хайрлашиб келишга капитан кеча ваъда берган эди, кун ярим бўлганида, Маъсуд рухсат олиб, эски шаҳарга ошиқди, аввало Заҳронинг уйига кириб борди, аммо у ерда ёш болалик жувондан бошқа ҳеч ким йўқ эди, тайин жавоб ола олмай, чиқиб кетди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб, уйига кириб борди. Отаси ишдан қайтмаган экан, улар келишини кутди. Маъсуднинг таъби хира, кечаги кўтаринкилигидан асар ҳам қолмаган, аллақандай асабий ва бетоқат кўринар эди. Гулсум опа ўглининг бундай ҳолатини нимага йўйишни билмай, таажжубланди, бироқ кетар олдидан вазиятни кескинлаштирамаслик учун индамай қўя қолди. Муродхўжа ака келгач оила аъзолари битта хонтахта атрофида тўпланишиб, овқатланишди; отаси билан онаси Маъсудга йўл-йўриқ кўрсатишди, бехатар бўлишни талаб, галма-гал дуо қилишди, Маъсуд билан видолашиш пайтида йиғлашди, Маъсуднинг ҳам ҳалқумига бир нарса қадалди; Муқаддас билан хайрлаша туриб, унинг қулоғига Захро ҳақида нималардир деди, Муқаддас йиғи аралаш бош ирғади, мавҳум ваъда берди.

— Мени кузатгани чиқманглар. Ярим тунда жўнаймиз, вақти тайин эмас, овора бўласизлар, — дея Маъсуд йўлакка ошиқди. — Ҳошимжон ўшатта учраса, хайрлашаман, балки у кузатиб қўяр, кетганимни ҳам сизларга келиб айтади...

Ҳарбий интизомга қарамай Тошкент вокзали тўс-тўполон эди. Четдан қараганда прожекторлар нурида гала-гала бўлиб юрган ўспиринлар бир-бирларига туртинишар, взвод командири ортидан гур этиб уёққа, гур этиб буёққа югуришар, тўзонда қолган подани эслатишар, ота-она, қариндош-уруғларнинг йиғи-сигиси ҳаммаёқни тутган, қий-чув эди.

Маъсуд ўзига топширилган рота ва тўртта қўролли соқчи билан навбатдаги буйруқни кутар, бежо назар билан Ҳошимжонни ахтарар, келиб қолса, Захро ҳақидаги хавотирини айтиш ниятида эди. Ҳошимжон зийрак йигит, балки Захронинг эргаштириб келса, ажаб эмас, деган умид Маъсуднинг хаёлидан ўтди ва бу умид бажо бўлишини тусмол қилиб, зўр ҳаяжонда атрофга аланглади. Бироқ на Ҳошимжон, на Захро кўринди.

33

Муродхўжа ака бир неча кун бурун Ҳошимжонга Ҳарбий комиссариатга бориб Маъсуд хусусида гаплашганини ва яқин кунлар орасида ўгли фронтга жўнаш ҳақида расмий чақириқ олиб қолиши мумкинлигини айтди. Сиртидан билдирмаса-да, Ҳошимжон бу хабарни мамнуният билан

кутиб олди, қайнотасига ишлатган тадбири кор қилганидан ичида суюниб қўйди ва яна бир мулоҳазани ўртага ташлади. Бу мулоҳаза Захро билан алоқадор бўлиб, Хошимжонни безовта қила бошлаган ва олдини олиш учун тезроқ чора кўриши зарур эди. Фикрича Маъсуд Захро билан қолган шу бир неча кун ичида яқиндан алоқа қилиши мумкин эди. Мумкин эмас, бу тахмин Хошимжонга муқаррар туюлди. Шундай ношаърий алоқага борган қиз, шаллақилик қилишдан ҳам тоймайди, ўғлингиздан ҳомилалик бўлдим, уйланишни ваъда қилиб мени алдади, бошимни айлантирди, деб даъво, пўписа қилади, агар бўйида бўлмаса, биронта ютоқиб юрган йигитдан ҳомила ортиради, уйга келиб ўтириб олади, меросхўр туғиб беради, ҳақини талаб қилади. Шунинг учун Маъсудни қизга йўлатмаслик керак, бир-биридан айириб қўйиш зарур. Бу иш, албатта, қайнатасининг қўлидан келади. Муродхўжа аканинг итдек вафодор югуртаклари кўп, имо қилса, баҳона топишади, айб қўйиб, гумдон қилишади. Модомики Захро ўқимас экан, тайин иши ҳам йўқ экан. Ишламаган одам, унинг устига аёл бўлса, қанақа даромад ҳисобига кун кўради? Ота-онасиз, етим, бўйи етган қиз экан, мероси йўқ, демак, ё ўғрилик ё фоҳишалик қилади. Бу йўсинда ҳаёт кечириб қонунга хилоф. Бунақанги ғайриқонуний иш тутган кишиларга нисбатан мажбур чора қўлланади. Мана, айбнома ҳам тайёр.

Муродхўжа ака куёвининг зукколигига қойил қолди:

— Шунақа мулоҳазаларинг бор экан, — деди у афсус чекиб. — Нега илгарироқ айтмадинг? Маъсудни фронтга жўнаттирмаган бўлардик.

— Мумкин эмас, ада, — деди Хошимжон, ўзини масаланинг моҳиятига етган кўрсатиб. — Маъсудхўжа сезиб қоларди. Жазмани қамалса, қараб турмасди, чора кўрарди, ҳимоя қилган бўларди, жанжал кўтарарди. Унинг устига, қиз ўғри ёки фоҳиша эмаслиги ўғлингизга аён, хийла очилиб қолса, масала мураккаблашади, икки ўртада ўзингиз ёмонлик бўлиб қоласиз, Маъсудхўжа тўнини тескари кийиб олади, сиздан ихлоси қайтади, ҳатто ашаддий душманга айланади.

— Тўғри, — деди Муродхўжа ака куёвининг далилларини эътироф этиб ва бир оз ўйланиб ўтиргач, маълум қарорга келиб, куёвига буюрди: — Маматга айт, Шукур мўйловни топиб келсин, айтаман, қонун қўлида, йўриғини ўзи топади. Шукур мўйлов келгунича, сен овқатга унна, девзирадан ўз қўлинг билан битта ош яса, ўғлим, — деди мамнун бўлган Муродхўжа ака куёвини биринчи марта «ўғил» сўзи билан атаб. Хошимжоннинг кўнгли кўтарилди — қайнатасининг

жилови қўлида, энди у Ҳошимжон чизиб берган йўлга юради, фақат бу тадбирларни моҳирона амалга ошириши керак. Бугунги сийёсати яхши самара берди, катта омад деса ҳам бўлади — шундай зарбдор, бой, қўли ҳамма нарсага етадиган қайнатаси биринчи марта Ҳошимжонни «ўғлим», деди. Бу — галаба. Эндиликда жиловини шунақа тортиши керакки, бурилганини ўзи билмай қолсин.

34

Ғўза гуллаган палла. Ҳаво иссиқ, дим, барг қимир этмайди, сояда тоқат қилиш ҳам қийин. Шунга қарамай, ишга яроқли одамлар хотин-халаж, таътилга чиққан болалар, чоллар томорқаларида овора. Аъзоларига колхоз деярли меҳнат ҳақи тўламайди, барча маҳсулотни — лалмидан тортиб пахтагача фронт эҳтиёжи баҳонасида ҳукумат фойдасига ўтказилади. Колхозда ишлаб бериш мажбурият, халқ асосан томорқасида етиштирилган ҳосил ҳисобига кун кўради. Қўлида кучи борлар фронтда, шунинг учун хўт-ютдан тирик қолган нимжон, ўлакса қариялар ғимирлаб етиштирган ҳосил баракали бўлмайди. Эрта баҳордан бошлаб даладан бери келмайдиган қиз-жувонлар пахта гуллагач, бирмунча томорқаларига қарашади, лалмидан чиққан сомони лойга бўктириб, томсувоқ қилишади, нурай бошлаган уйлариинг ямаб-чаплаб, эпақага келтиришади, бозор-учар, болаларининг хатнасини ўтказиб олишади, чаноқ очилгач, жарчи шоввозлар уйма-уй юриб, ҳаммани далага ҳайдашарди.

Қаюмжон сахар кетиб, тунда қайтади. Эртадан-кечгача отдан тушмайди, гоҳ у бригадага, гоҳ бу бригадага боради, ишнинг юришини кўради, иш яхши бўлса одамларни мақтайди, кўнглини кўтаради, ёмон бўлса аямайди, исканжага олади, йўл-йўриқ кўрсатади, бир ярим тоннали юк машинасига ўтириб районга боради, қурилиш ускуналари ундиради, МТС га кириб чала ишларини бажаради, қишлоғига қайтиб келиб, лампа мой чироқнинг дудли нурида давра бўлиб ўтирган бригадалар билан келгуси кун юмушларини режалаб чиқади, хуфтондан кейин уйига кириб боради. Айвондаги чорпояда ухлаб қолган ўғилчасини кўзи ожизланиб қолган қари онаси чивиндан елпиб ўтирган бўлади, Қаюмжоннинг шарпасини эшитиб, ўрнидан қўзғолади, дастурхонни очади, Қаюмжон отининг эгар-жабдуғини ечиб, ювиниб бўлгунича, кампир пийпасланиб тувоқ остидаги косани олиб келиб қўяди. Ҳар куни шунақа. Яхшиям онаси бор экан, кўзи қувватсиз бўлиб қолганига қарамай, рўзғорда асқотиб турипти. Акс ҳолда олти яшар чала етим бола билан

Қаюмжон нима қила оларди? Қариндош-уруғлари йўқки, қараб туришга берса. Хотинининг ота-онаси Аравонда, улар ҳам мункайиб қолишган, ўзлари қаровга муҳтож. Қайинсингиллари бор, албатта, бироқ уларнинг ҳам ўз болалари кўп, ўзларидан ортиб Қаюмжоннинг ўғилчасига қарашлари осон бўлмайди. Дарвоқе, Истамхоннинг вафотига ярим йил тўлди, қабри ўша ўзи туғилган жой — Аравонда. Қаюмжон бир неча марта ўғилчаси билан бориб, гўри тепасида тиловат қилди, қайната-қайнанасидан хабар олди...

Қаюмжоннинг онаси туртина-суртина яна чорпояга чиқиб, тўшагига ўтирди, тасбеҳ ўгира бошлади, Қаюмжон келиб ўтиргач, дуо қилишди, Қаюмжон овқат ейишга киришди, одати бўйича телпак остидаги чойнақдан пиёлага чой куйиб, ҳўплади.

— Алижон олтидан ошди, — деди онаси, Қаюмжонни гира-шира кўриб. — Қўлини ҳалоллаб олсанг бўлармиди?

— Мактабга келаси йил боради, — деди Қаюмжон, қўлини сочиққа артиб. — Унгача бир гап бўлар.

— Тўй-ҳашам қиласанми, болам?

— Тўй-ҳашамнинг пайтими, буви? Бор-йўгим келинингиз маъракаларига кетди. Тўйнинг ўзи бўладими? Дарагини эшитган одам келаверади, қандай етказаман? Шаҳар бўлса, бир нав эди, шаҳарда айтилмаган одам келмайди.

— Ахир колхозга раиссан, болам, қишлоқда обрўйинг баланд, тўйни ими-жимида ўтказсанг, одамлар нима дейди?

— Деяверсин одамлар, қарзим йўқ, — деди Қаюмжон андак гижиниб. — Колхозга раис бўлсам, нима бўпти, ҳамма нарсанинг ҳисоб-китоби бор.

— Мен омонатман, неча кунлигим бор, худо биледи, — бир оз жим ўтиргач, деди кампир. — Пўк этиб ўлиб қолсам, яна чиқимдор бўласан, болам. Аза очсанг, бўлак маъракаларни ўтказа олмайсан. Тўй, деганим шундан.

— Яхши ният қилинг, буви, — деди Қаюмжон гарчи онасининг гапида мантиқ борлигини тап олса-да, юпатиш билан чекланиб.

— Ўлиб қолсам, боланг сарсон бўлади, ўзинг ҳам қийналиб қоласан. Ким қарайди Алижонга? Шуни ўйла, болам. Кўзим очиқлигида ҳаракатингни қил, бирон-бир қизга уйлан. Тузукроқ, Алижонни чиқиштирадигани бўлсин.

— Онасининг ўлганига энда ярим йил тўлди, буви, азаликман, одамлар нима, дейди?

— Мен ўлсам, икки азалик бўласан, тўй қила олмайсан, тириклигимда ўтказсанг, мен ҳам кўриб қоламан, гўримда тинч ётаман, — деди кампир ва ўғлига гапи кор қилмаётгани-

ни пайқаб, қўшиб қўйди: — Ярим йил ўтди, ёш болаликсан, ҳамма тушунади, айб қилмайди. Вақт ғанимат, кўз остинга олганинг бўлса, айт, совчи юбораман.

— Э, буви, шу нарса юракка сиғадими? Ўзим нима ташвишда юрипман-у, сиз совчи, дейсиз. Истамхоннинг уйдагилари билиб қолишса, келиб дод-вой солишади.

— Солишмайди, — деди кампир қатъият билан. — Улар ҳам одам, аҳволингни билишади. Вақт ғанимат, бўладиган ишни орқага ташлама. Тўй бир қунлик нарса, ўтади-кетади. Алижоннинг хатнасиниям қўшиб юборасан.

— Тўйга бало борми, буви, шу замонда? Хотини ўлган, болали киши бўлсам, одамлар жирттак чалишади.

— Ғаразғўй одам бари бир жирттак чалаверади. Уларга қараб иш қиламан, десанг, чойинг қайнамайди. «Ўйчи ўйлагунча, таваккалчи Бухорога етади». Кимникига совчи юборай?

— Сабр қила туринг, буви, қишлоқ оқсоқоллари бор, маслаҳат солай, бироқ йўл кўрсатишар. Маслаҳатли ош қуймайди.

— Тўғри, — деди кампир, ўғли ён боса бошлаганидан кўнгли тинчланиб. — Маслаҳат сол. Хурматини ўрнига қўйсанг, оқсоқоллар хурсанд бўлади, ўзлик-ўзи сени шошилтиради, ҳеч ким домангир бўлмайди. — Қаюмжоннинг онаси сукут қилди, сўнг ўз хавотирини ўғлининг онгига маҳкамроқ жо қилиш ниятида қўшиб қўйди: — Даданг билан аканг тез-тез тушимга кирадиган бўлиб қолди. Бу бир нарсанинг дараги, — деди кампир соддадиллик билан. — Акангни қамашган йил чаён йили эди.

— Чаён йили ҳам бўладими, буви? — Сўради Қаюмжон, чунки «чаён йили» иборасини биринчи марта эшитиши эди. Масалан, «сичқон йили», «маймун йили» деган йиллар бор, ҳар бир мучал ўн икки йилда айланишини ва рақамнинг фарқига бормайдиган одамлар шу мучал ҳисоби билан неча ёшга кирганларини билиб олишгани, бошқаларникини ҳам хатосиз айтиб берганларини эшитган.

— Аслида қуён йили, — деди кампир пинагини бузмай. — Чаён йили — қирон йили, деса ҳам бўлади. Ўша йили аввал акангни қамашди, кейин канал қазишда даданг ўлди. Жони узилаётиб, даданг, «чаён йили» девди. Нега мунақа деган, билолмадим ўшанда, даданг тилдан қолувди. Ё янглишган, ё атай шунақа деган. Бир маъно бор. Тегмасанг ҳам чаён чақаверади. Одати шунақа-да, — дея кампир яна жимиб қолди, кейин ўғли шу ҳақда тагин бир нарса сўрашини сезгандек: — Бу йил маймун йили, — деди. — Яхши йил.

— Нимаси яхши? — Иримчи бўлмаса ҳам сўради Қаюм-

жон, чунки «яхши» дейилганда одам бари бир яхши ният билан яшайди, ниманидир кутади, руҳи шодон бўлади.

— Ҳосил тўкин, маъмурчилик бўлади,— деди кампир ўглининг назарича ҳамма нарсани чалкаштириб. «Нега энди «маймун йили» маъмурчилик йили бўлиши керак? — деб ўйлади Қаюмжон.— Мантиғи ғалати. «Қўй йили», «От йили», «Товуқ йили» серҳосил дейилса ҳам сал ҳақиқатга яқин келарди, чунки қўй ҳам, от ҳам, товуқ ҳам ўт-ўлансиз, донсиз яшай олишмайди, уларнинг ризқи ҳосил, мўлкўлчилик билан боғлиқ, аммо «маймун йили?» — Сенинг мучалинг ҳам «Маймун».

— Яхши йилда туғилган эканман,— деди Қаюмжоннинг таъби ёришиб.— Тўқчилик йили!

— «Маймун йили» ўлганлар, тўсатдан жон бериб ўлишадди,— деди кампир, Қаюмжонни сескантириб.— Ҳеч кимга оғири тушмайди, ўлган ҳам қийналмайди. Мен шу йилдан қолмасам, деган умиддаман. Касалга чалинсам, сенга жабр бўлади. Хотининг билан қанча қийналдинг ахир.

— Э, буви, қўйсангиз-чи, шунақа гапларни,— деди Қаюмжон гапни чалғитиш ниятида. Кимим бор мени сиздан бўлак? Нуқул ўлимни гапирасиз.

— Бу фарз, болам.

— Қўйинг ўшанақа фарзни.

— Тавба, де, болам. Ажал қош билан қовоқнинг ўртасида бўлади.

— Бўпти,— деди Қаюмжон таъби хиралашиб.— Ётаман. Эрта азонда уйғонишим керак. Намозга турганингизда жомни уришни унутманг.

— Ёта қол, болам. Ухла, дамингни ол,— деди кампир ўрнидан қўзғалмай.— Нега отинг безовта бўляпти, ем ташлаганмисан?

— Еми бор.

— Ит-пит киргандир.

Қаюмжон, керишиб ва елкасини қашлаб, ўрнидан турди, отхона томон кетди.

Бу байтал колхозга қарашли бўлиб, қоронғуда кўринмас, фақат кўзи қизғиш йилтирар, ғарт-гурт беда кавшагани яққол эшитилар, думини чарсиллатиб биқинига урганини Қаюмжон тусмол қилди, думининг учи хивичдек юз-кўзига тегиб кетишидан чўчиб, бир қўлини паналаб юзини тўсди, отга яқинлашиб тери қотган этини пайнаслади, сўна чаққан жойини топа олмади, кафти билан отнинг терисига пўк-пўк уриб, ташқарига чиқди.

Атрофи оқиш губор билан ўралган тўлин ой анча тепаланган, илиқ нур сочар, юлдузлар хира ва майда эди.

Қаюмжон аскарларнинг темир каравоти қўйилган ариқ лабига бориб, қўлини ювди. Сувнинг бети ой нурида жимирлар, акси Қаюмжоннинг юзига чўтир ёлқин ташлар, сезилар-сезилмас салқин урарди.

Қаюмжон ечиниб каравотга чўзилди, ёпинмади, чекиш эсига тушиб, яна ўрнидан турди, шимининг чўнтагидан тамаки олиб ўради, бир парча эговни тошга уриб чақнатиб, пиликни чўғлатди, тамакисини туташтириб, яна ётди, маза қилиб тутун тортди, онасининг насиҳатини ўйлади. Беихтиёр хаёлига Ойниса келди. Бечора жувон. Шу ёшида қанча маломатлар бошига тушмади. Отасини қамадилар, тирикми-ўликми билмайди; ўтгиз беш ёшли онасини бўйига етай деган қизи билан ўз уйдан ҳайдабдилар, мусофирликда жон берибди, гўри ёт-бегона жойларда қолиб кетибди; Ойниса эрга тегди, бола кўрди, энди рўшноликка чиқадиган пайтида уруш бошланди, эри фронтга кетди, ўглини кута-кута қайнонаси дунёдан ўтди; Ойнисанинг ўзи йигирма тўрт соат ичида бадарға қилинди, қизчаси билан ухлаб тушига кирмаган жойларда дарбадар бўлиб юрипти. Шунча мусибат етмагандек, охирги илинжи эри, ундан ҳам жудо бўлди. Бундоқ олиб қараганда Қаюмжоннинг ҳам қисмати Ойнисаникига ўхшаб кетади. Бунинг ҳам акаси репрессияга учради, қанақадир уйдирма, фитна билан отиб ташлашди, ўша йили отаси Фарғона канали қурилишидан майиб бўлиб келди, ўша тунда жони узилди, ўзи фронтга кетди, яраланиб қайтди, хотини сил касалига учраб ўлиб кетди, онаси ногирон, неча кунлик умри қолган, худо билади, ўгли Алижон чала етим. Бироқ ҳар қалай Қаюмжон — эркак киши, бардоши бор, алаҳсиди, чидайди. Аммо онаси ўлиб қолса, ҳақиқатда ўғилчаси билан қийналиб қолади; аза устига аза, Алижоннинг қисматини ўйлаш, янги турмуш қуриш чорасини кўриш ноўрин бўлади. Шунинг учун онаси айтганидек, кўзи очиқлигида бирон тадбир кўриб, оиласини тинчитиб олса, кейинги муаммоларнинг олдини олган бўларди. Аммо Қаюмжон азали, турмуш кўрган, болалик киши қай кўнгил билан биронта қизга одам қўяди, қанақа виждон билан тўй қилади? Ахир қиз бўлганидан кейин, унинг ҳам қандайдир орзулари бор, тўйсиз никоҳга ўтишни истармиди? Ойниса рози бўлиши мумкин. У ҳам турмуш кўрган, қизчаси бор, эри ҳалок бўлган, азали, тўйдан орият қилади. Фақат бу ҳақда ҳозир оғиз очиб бўлмайди, ҳали дарди янги, хафа бўлади. Шунинг билан бирга онаси ҳам омонат, тўсатдан ўлиб қолса, ҳамма нарса сурилиб кетади. Бари бир сабр қилиш керак. Ойниса Шўртепага бориб, онасига ис чиқариш истагини айтган эди майли, бориб келсин. Балки эрига ҳам ўшатта

қуръон бағишлар, кичик маърака очар. Ҳар қалай руҳлар олдида ўз вазифасини адо этиб, хийла кўнгли таскин топар, кўникиб қайтар. Албатта, вазият кўтарганда Қаюмжон Ойниса билан бирга борган бўларди, ёнида турарди, мадад бўларди, лекин онаси билан эрининг маъракасига нотаниш бир эркак билан кириб борса, одамларга эриш туюлади. Майли, ўзи бориб келсин, Қаюмжон юк машинага бир оз ун, гуруч, мош ташлаттириб қўяди, шофёрга тайинлайди, у ерда қарашиб-нетади, Ойнисанинг ёлғизлигини билдирмайди. Қайтиб келишгач, мактабнинг ременти баҳонасида бир-икки марта у томонга Қаюмжоннинг йўли тушади, чунки ремонт билан боғлиқ мактабнинг ташвишлари колхознинг зиммасида. Унғача бир-икки ой вақт ўтади, ҳар кунги юмуш билан овора бўлиб, куйиниш бир оз эскиради, Ойнисанинг руҳи ҳам енгиллашиб қолади. Ана унда вазият кўтарса, Қаюмжоннинг ўзи гап очади, ёки Мансур акани ўртага қўяди, Ойниса розиликка майл билдирса, никоҳ ўқиттиради, ЗАГС дан ўтишади, уйига кўчириб ўтади. Ахир бечора Ойнисанинг ўзи ёлғиз, танҳолик азоби унинг ҳам жон-жонидаи ўтгандир, у ҳам турмушини бир маромга солиш ниятида юргандир. Рози бўлса тузук, рад қилса, майли, тақдир бўлак бирон-бир тадбир кўрсатар...

35

Икки ҳафта бурун бўлган учрашувда Маъсуд Заҳрога қарори қатъийлигини ва ота-онасини унатишга кўзи етажагини айтди, бироқ майор билан алоқа қилиб қўйган Заҳро сирини очилишидан ҳайиқиб, бошқа баҳона рўкач қилди.

— Ота-онангиз рози бўлганида ҳам, бари бир охири кўнгилисиз тугайди,— деди Заҳро.— Менинг ҳеч вақоним йўқ. Бисотда бориниям сотиб еганмиз. Сепсиз келин чўридек бўлади. Сўппайиб уйингизга қандай кириб бораман?

— Ҳозир ҳамманинг аҳволи шу,— деди Маъсуд ўжарлик қилиб.— Ўзига тўқ, кам-кўстсиз оила бутун Тошкентдан чиқса юзта-икки юзта чиқади. Камбағаллик айбми? Уруш бошланмаганда ҳамманинг турмуш тарзи бошқача бўларди. Ўйламанг.

Маъсуд Заҳрони Ҳадрагача кузатиб борди, трамвай қайрилиб кетадиган охири бекатда тўхтади ва бир кунига яратиш умидида йиғиб юрган бир даста пулни қизга тутди:

— Қўлимни қайтарманг,— деди Маъсуд, пулни қизнинг ҳовучига суқиб. Қиз таажжуб ҳолда орқасига чекинди.— «Сўппайиб кирмаслик» учун ўз ихтиёрингизга қараб ул-бул

нарса оларсиз,— дея Маъсуд қизни айниб қолишидан гумонсираб трамвай томон югуриб кетди. Захро ҳовучидаги пул билан жойида қаққайиб қолди.

Захро Маъсуднинг ёрдамини мунтазам олиб турса-да, бозорга лавлаги пишириб чиқиш машғулотини ташламаган, шунинг учун ўзида ҳам унча-мунча маблағ йиғилиб қолган эди, Маъсуднинг бергани кўшилиб кўзга кўринарли сармоя бўлди. «Пешонага ёзилгани шу экан, тақдирга таян бериб ўйлади Захро худди улгайиб қолгандек, азрўйи-азал худойим шунинг битгани экан, минг гап берсин, ўзгартириш бандасининг қўлидан келмайди, майли, ўзимни тақдирга қўйиб бераман. Агар буёғи кўнгилсиз бўлиб чиқса ҳам, начора, демак, кўргилик, қисматим шунақа экан.»

Бир оз пул бор, энди нима харид қилишни ўйлаш керак. Энг зарури: кўйлак-лозим, оқ шойи попукли рўмол, келин саломга чиққанида шойи рўмолсиз бўлмайди. Яна бир печта сочиқ, чойшаб, чойнак-пиёла, коса-лаган ва албатта куёв учун Чуст дўпписи, рўмолча, белбоғ, агар пул ортиб қолса, амиркон кавуш-маҳси ҳамда қани энди етина олса! — Бир жуфт тилла зирак харид қилган бўларди. Умуман тилла буюмлар ҳозир унча қиммат эмас, муҳтож одамлар арзонгаров бериб кетишмоқда. Анову қуни ўз кўзи билан кўрди: аллақандай жувон бир шода марваридини еттита нонга айрибошлаб кетди. Қани энди омади чопса, Захрога ҳам тузукроқ нарса учраб қолиши мумкин. Албатта, қайнонасига бир жўра атлас, қайнонасига чопон қилса яхши бўларди, Захрога бошқачароқ қарашарди, бироқ қўли калта, чўрига ўхшаб, писсайиб қуни ўтказари, бошқа иложи йўқ. Ёки ўзига харид қилинадиган нарсалардан тежаб, қайнона-қайнонага ишлатгани маъқул эмасми? Ҳар қалай уларнинг обрўйи, замон оғир, қадрига етишади. Ўзи бўлса нима, кейинчалик ҳам кийинаверади-да. Маъсуд якка ўғил, отаси бадавлат одам, онаси ҳам келинига атаб тўплаб қўйган нарсалари бордир. Бой келинга атаганларининг чорағи бўлса ҳам ҳарна...

Шу каби режалар билан Захро икки кундан сўнг бозорга тушди, «шара-бара» деб ном чиқарган Кўкалтош мадрасаси орқасидаги чайқовга ўтди. Ҳаво иссиқ, одам тумонат, гала-говур, қий-чув ҳаммаёқни босган, кимнинг қўлида нимаси бўлса харидорга отилар, матоҳини суқар, нималардир деб алжиллар, мақтар, тезроқ молини сотиб, пул ундиришга ошиқар эди.

Милиционер ҳуштаги чириллади, чайқовчилар атрофга алашгаб, ҳуштак эшитилган томонни қидиришди ва кўзи тушганлари дарҳол нарсаларини қўйиларига яшириб, тирқирашди.

Форма кийган иккита милиционер одамларни чангаллай кетишди. Чап берганлари қочиб қолишди. Милиционерлар қўлидан икки аёл ва бир эрнак чиқиб кета олмадилар. Буларнинг бири Захро эди.

Уларни милиция участкасига олиб киришганида, қизил суруп ёзилган стол тўрида каламенка китель кийган бир ходим ўтирар, елкасидаги погонидан маълум бўлишича, у эшикнинг икки томонида турган соқчиларнинг каттаси эди.

— Мен инвалидман, — деди эркак киши, кўзлари ола-кула бўлиб ва қўлидаги икки юмалоқ атир совунни стол четига қўйди. — Мана. Ўзимники. Талонга олганман. Сотишга ҳаққим йўқми? Пулига керосин олмоқчи эдим. Ҳаққим йўқми?

Захро айби бўлмагани учун стулда писанд қилмай ўтирар, тезда чиқиб кетишига амин, фақат анови атирсовунли киши навбат кутмай шангиллаганидан гаши келар эди.

— Ҳаққим йўқми?

— Бор, ҳаққингиз бор, — деди кителли ходим. — Фамилиянгиз нима? Хужжатиңгизни кўрсатиңг?

— Машарипов, фамилиям, — деди киши дарров. — Мана хужжатим. Бу ҳарбий билет, бу инвалидлик. Марҳамат.

Кителли ходим хужжатларга кўз югуртириб чиқди, йўғон дафтарга фамилиясини ёзиб қўйди.

— Бу гал майли, — деди ходим. — Фамилиянгизни ёзиб қўйдим. Кейинги гал чайқовда тушсангиз, чатоқ бўлади. Кетавериңг.

— Раҳмат, раҳмат, — дея инвалид тисарилиб чиқиб кетди.

— Фамилиянгиз? — Сўради ходим, негадир Захрога эътибор бермай ва ружкани сиёҳдонга ботирди.

— Ғалиева, буларни ўзим тикканман, — деди малла сочи тўзғиб кетган аёл татарча талафузда. — Болалар учун қўйлакча. Ҳаммаси бўлиб учта.

— Қаерда ишлайсиз? — Сўради ходим ёзиш билан банд бўлиб.

— Тоштрамда. Мана хужжатим.

Ходим хужжатни кўргач, қайтариб берди.

— Бўшсиз, — деди у ҳорғин товушда. — Агар чайқовда ушласак, қамаласиз.

— Хўп, хўп, — дея аёл нарсаларини гижимлаб, ташқарига отилди. Ходим дафтарга алланималарни ёзар экан, гўё Захро унинг эсидан чиққандек эди. Захро пича кутди ва ходимнинг эътиборини қаратиш учун йўталиб қўйди.

— Хўш? Сиз нега келдиңгиз? — Майин овозда сўради ходим, ниҳоят ўз ишидан бўшаган бўлиб.

— Мана, тутиб олиб келишди, — деди Захро нафрат билан

милиционерларга бир қараб олиб. — Бозоргайм туша олмаймизми энди?

— Хато бўпти, кечиринг, — деди ходим жилмайиб. — Фамилиянгизни билсак бўладими?

— Носирова Захро, — деди Захро ходимнинг узридан андак руҳланиб ва виқор билан яна милиционерларга қараб қўйди.

— Қаерда ишлайсиз? Хужжатиңиз борми?

— Ишламайман.

— Ўқийсизми?

— Ўқишим чала қолган, — деди Захро ҳамон киборликни қўлдан бермай.

— Кимларнинг қарамоғида яшайсиз?

— Ота-онам ўлиб кетишган, — деди Захро, ноҳўя саволлардан ижирганиб. — Укам билан яшаймиз.

— Нафақа оласизми?

— Нафақа қаёқда? — Афтини бурди Захро.

— Нималар ҳисобига яшайсиз? Тайин бир иш билан шуғулланасизми? — Хунарингиз борми?

— Йўқ.

— Хужжатиңизни кўрсатиңг, — деди ходим, хушмуомилла овозини бузмай.

— Хужжат? Қанақа хужжат?

— Сиз билан келтирилган одамларнинг ҳам хужжатиңи талаб қилдим, кўрсатишди. Энди сизникини кўрмоқчиман.

— Ҳеч қанақа хужжатим йўқ, — деди Захро жеркиб.

— Паспорт-чи?

— Ҳали олган эмасман, қўлим теккан эмас.

— Ёшингиз нечада?

— Йигирмада.

— Шу ёшга кирибсиз, нега паспорт олмадиңиз?

— Айтдим-ку, қўлим тегмади деб.

— Ўқимасангиз, бирон корхонада ишламасангиз, нега қўлингиз тегмади? Қўлингиз нима билан банд бўлди.

— Билмайман.

— Демак, чайқовчилик қиласиз, меҳнатсиз даромад ҳисобига яшайсиз, шунақами?

Захро каловлай бошлади. У борган сайин ўргумчак уясига ёпишган пашшадек, қанча кўп урунса, шунча кўп тўрга ўраларди.

— Сиздан сўраяпман, — деди ходим, овозида қатъийлик аломатини фош қилиб. Захро индамас, айтган жавоби баттар аҳволини оғирлаштиришидан ҳайиқар эди. — Паспортиңиз йўқ, машгулотингиз нотайин, касбингиз ноаниқ. Демак, сиз ё кисовурлик қиласиз, ё фоҳишалик билан шуғулланасиз.

Ҳақорат қилишга нима ҳаққингиз бор?! — Захро қичқириб юборди.

— Бўлмаса аксини исбот қилинг, биз сизни бир минут ҳам ушлаб ўтирмаймиз, — деди ходим жиддий тарзда. — Исботингиз борми?

— Сизнинг ҳам исботингиз йўқ!

— Нима деб ўйлашимиз керак бўлмаса?

— Лавлаги пишириб сотаман! — Шунга кун кўраман.

— Бу ҳам гайриқонуний машғулот, — деди ходим.

— Ана, пастга тушинг, кўрасиз қанча одам лавлаги пишириб сотаётганини.

— Уларнинг томорқаси борлиги ҳақида ҳужжати бор.

— Ҳаммаси ёлғон! Биттасининг ҳам томорқаси йўқ! Ҳужжатлари қалбаки!

— Ишонмасга ҳаққимиз йўқ, гражданка Носирова, — деди ходим, бир оз асабий товушда. — Сиз ҳам келтиринг, марҳамат, ундан кейин сотавериңг.

— Бўпти, эртагаёқ олиб келаман яшшамагур ҳужжати, — деди Захро зарда билан қутулиб кетишга ақли ета бошлаб.

— Қўлингиздаги сурупга нима ўралган? — Унча эътибор бермагандек сўради ходим. Захронинг юраги шувиллаб кетди. Латтага ўроғлиқ нарса пул эди. Энди нима қилади, қандай важ кўрсатади? Ахир пул анчагина. — Қани, очинг-чи.

— Ўзимнинг нарсаларим, — деди Захро ўзини йўқотиб. — Энди кўйлагим остидагиниям сўрарсиз.

— Керак бўлса сўраймиз, деди ходим қатъий овозда. — Ўроғлиқ, нарсани кўрсатинг. Балки қуролдир?

— Қуролга бало борми?

— Кисовурлик қилганингизда ишлатишингиз мумкин. Ахир кўрқитиш учун биронта қурол қўлларсиз?

— Қуролмас бу, ўртоқ начальник! — Ёлборди Захро.

— Қурол бўлмаса, нега кўрсатмайсиз? Ман қилинган нарсалардир.

— У нима бўлади?

— Ўзингиз биларсиз, олиб юрган бўлсангиз, — деди ходим вазминлик билан. — Унгаям қонунда модда бор. Уч йилгача мажбурий муддат. Ўз хоҳишингиз билан кўрсатмасангиз, қўллашга тўғри келади. Яхшиси ўзингиз очинг.

Захро карахт бўлиб қолди, кўзи тиниб, боши айлана бошлади.

— Сизга айтяпман! — деди ходим овозини кўтариб. — Вақтимизни олманг.

Захро қўлидаги нарсани столга ташлади.

— Йўқ, ўзингиз очинг, — буйруқ оҳангида гапирди ходим.

Захро ўрнидан қўзғалиб латтани ечди.

— Ўҳ-ҳў! — Тажжубланди ходим. — Пул-ку! Шунча пулни қаердан олгансиз?

— Қаердан бўлса, ўша ердан олганман.

— Демак, бояги тахминларимиз ўринли экан-да. Ихм! — Ходим эшик олдидан турган милиционерларга маънодор қараб олди. — Қайси шўринг қургурни чув туширгансиз?

— Ҳеч кимни чув тушйрган эмасман. Бу туҳмат!

— Қаердан олгансиз бўлмаса шунча пулни?

— Жазманим берган, — зарда билан деди Захро, Маъсудни тилга олишни эп кўрмай.

— Жазманим? Ихм! Демак ахлоқсиз ишлар эвазига шунча пулга эга бўлгансиз. Ҳозир протокол тузамиз. Ўтиринг.

— Кетаман мен, протоколингизни тузаверинг.

— Сизсиз тузиб бўлмайди, — деди ходим юмшаб. — Қўл қўйишингиз керак.

— Қўл қўймайман.

— Ихтиёрингиз. Биз сизга рухсат бера олмаймиз. Шунча пул экан. Энди сиз билан керакли ташкилотда терговчи шуғулланади. Бир-икки кун уларнинг қарамоғида бўласиз, гражданка Носирова.

— Ўртоқ начальник, — кўз ёш билан ёлборди Захро. — Лоақал бир соатга рухсат беринг, пулнинг эгасини топиб келаман. Ҳамма нарсани ўзи тушунтиради.

— Рухсат бера олмаймиз, — деди ходим ва катта дафтар саҳифасига алланималар ёзишга киришди...

Захронинг қамоққа тушганига ўн кундан ошди. Шу кунлар мобайнида ҳеч ким уни тергов қилмади, суриштирмади. Эшиги туника билан қопланган тор, сассиқ, одамнинг қўли етмайдиган баландликда жойлашган темир панжарали дарчасидан аранг ёруглик тушадиган нимқоронги, дим хоначага ташлаб қўйдилар — тамом. Кунга бир маҳал ювиндига ўхшаш қорамтир суюқлик беришади, ҳатто ҳожат учун ташқари чиқаришмайди — пақир бор, тўлганида ўзига кўтартириб, ахлатхонагача қўриқлаб олиб боришади, шу заҳоти орқасига қайтаришади. Борган куннинг эртасига жой тапқислигини айтишиб, Захронинг хонасига ўттиз яшар бир эркакни киритишди; Захро дод, деди, эшикни муштлади — ҳеч ким парво қилмади; эркак кишига зорланди, ёлборди, инсофга чақирди — самара бермади. Эркак киши Захронинг огзини танғиб, ечинтиришга киришди, Захро қаршилик кўрсатди.

— Яхшиликча ечинмасанг, кўйлагингни йиртиб ташлай-

ман, — деди нотаниш киши ўдағайлаб. — Киядиган нарсанг қолмайди, пақирни яланғоч олиб чиқасан.

Хавф муқаррарлигини англаб, Захро таслим бўлди, эркак билган номаъқулчиликларини қилди. Эртасига эркакни олиб чиқиб кетишди, бир оз вақт ўтгач, унинг ўрнига янгисини киритишди. Янги кирган эркак аввалгисидан баттар ҳаракатлар қўллади. Захронинг эзгиланган кўкраги, сони момата-лоқ қорайди, шишди, томоғида тишлар изи қолди. Эркакни олиб чиқиб кетишди. Сочлари хурпайиб кетган, эти палахса-палахса қонталаш доғлар билан қопланган, юз-кўзи шишиб кетган ҳозирча «яроқсиз» Захро камерасига бўлак одам киритишмади. Қолдан тойган, оч, мадорсиз Захро цемент полда қимир эта олмай ётар, қўйлаги гижим, кир, атроф исқирт, шиптир, қуланса эди. Шу алфозда бир ҳафтадан зиёд вақт ўтди. Ҳеч ким Захродан хабар олмади. Нега Маъсуд қидирмайди? Ғойиб бўлиб қолганини ахир билади-ку, шунча ваъдалар берган, нахот бутун бир одам, ўз никоҳига олмоқчи бўлган қиз йўқолиб қолади-ку, хавотирга тушмайдимми? Қидирмайдимми? Хабарлашмайдимми? Чакана одам эмас Маъсуд, ҳарбий ходим, қаёққа қўлини чўзса, етади. Ё Захро қамоққа тушганини билиб, гумонсираганмикин? Отаси ҳам бохабар бўлса балки шуни рўкач қилиб, ўғлини айнитгандир. Маъсуд лаққа тушиб, Захродан тониб юборгандир? Тонмаганида ҳам, эсон-омон қутулиб чиқса, қай юз билан Маъсудга қарайди? Нима деб важ келтиради, ўзининг айбсиз эканини қандоқ исботлай олади? Келмагани бир ҳисобдан балки яхшидир. Бир ҳафтадан сўнг келин бўладиган қизни шу аҳволда кўрса, дили зил кетади, ихлоси қайтади. Шундай ҳам йўлатгиси келмаган ота-онаси учун бу воқеа яхши дастак бўлади, шуни важ қилиб Маъсудни қайиришади. Нега қамоқдагилар бунга чақиринмайди, нега сўроқ қилишмайди? Шунақаям зулм бўладими? Тирик, бегуноҳ одамни шу қадар хўрлашадими? Нахот ҳеч қанақа қонун йўқ? Лоақал тергов қилишганда, Захро ҳаммасини — пулни Маъсуд берганини, яқинда уйланишларини, шу вайдан нарса олиш учун бозорга тушганини айтарди, улар Маъсуднинг номини эшитиб, отасининг ким эканини билиб, дарров қўйиб юборишар эди. Ҳай майли, шундоқ ҳам бўлсин, қўйиб ҳам юборишсин, у ёғи нима кечади?..

Бир неча кундан сўнг Захронинг қорни қаттиқ бураб оғрий бошлади, худди бигиз санчилгандек, оғриқ борган сайин кучайди. Захро аранг ўрнидан туриб пақирга ўтирди, шариллаб ичи келди, оғриқ қамайгандек бўлди. Енгил тортиб, бир оз тинчиди. Аммо пақирдан туришга мажоли йўқ, бутун баданидан тер қуйилар, кўзи тинар эди. Захро тиззасига

тирсак суяб анча ўтирди. Пақирнинг ўткир қинғир гардиши этига қаттиқ ботар, оғриқ берар, бироқ туришга унинг ҳоли йўқ эди. Пича вақт ўтгач, қорни яна бураб оғрий бошлади. Захро оғриқдан инграр, қаро терга ботар, кўзларидан тирқираб ёш қўйилар, аммо ҳарчанд кучанмасин, ичидан ҳеч нарса келмас, оғриқ борган сайин авжига чиқар, қиз хушидан кетиб қолиш даражасига етар, дам инграр, дам дод дер, кулаб тушиши мумкин эди...

Кечаси шарақлаб эшик очилди, ахлатни олиб чиқариш учун келган соқчи ўшқирди, бироқ овоз ичкаридан эшитилмади. Соқчи қоронғиликка яна ўшқирди. Жавоб бўлмади. Кўзи ўргана бошлади, нарсаларнинг шарпаси аниқлашгач, соқчининг кўзи дарча папжарасига ўз кўйилагини эшиб ўтказган арқонга, унинг сиртмоғида осилган Захронинг ярим яланғоч жасадига тушди. Уликнинг ияги кўксига қадалган, сочлари хурцайган, иккала қўли гавдаси бўйлаб чўзилган, бармоқлари бир-бирига тегай, деб турган оёқлари остида ахлат пақирни юмалаб ётар эди...

36

Муродхўжа ака эрталаб янги хром этик кийиб чиқиб кетди. Янги пойафзал биринчи кунлари доим эгасига маълум қийинчиликлар келтиради. Бировнинг оёғини сиқади, яна бировникини қадоқ қилади, кимнингдир товонини шилади. Аксига олиб; Муродхўжа акага шу кунни кўп юришга тўғри келди. Идорасига қарашли деярли ҳамма шохобчаларга, артель цехларига, хомаки моллар етказиб берувчи омборларга борди, бирон жойда тўхтаб бошмалдоғига қадалган миҳни олдириб ташлаш имконияти бўлса-да, ё ўзига эп кўрмадими ё ялқовлик қилдими, хуллас кечга томон сал оқсаб қайтди. Маъсуд фронтдан келиши билан уни уйлантириш, келишни алоҳида жойга тушириш ниятида янги уй қурилишини шу йилиёқ бошлаб тугатишни жазм қилган эди, қараса, буюриб қўйган оқ тунука туширилаётган экан, хизматдагиларга жой кўрсатиш, улар ишини бажариб бўлмагунларича назорат қилиш билан яна анча-мунча юрди, этик ечишга қўли тегмади. Ниҳоят этикни ечиб ташлаганда, кўнглини зирқиратиб турган хуноблик тарқагандек бўлди, дили ором топди. Ҳақиқатда этикнинг ўнг пойига қоқилган миҳча бошмалдоғининг тирноғи ёнидан ўйиб кирган, оҳор найтавасининг учи жиққа қон эди.

Холида илиқ сув келтириб жомга қўйди, Муродхўжа ака оёғини бир оз илиқ сувга солиб ўтирди, пича вақт ўтгач Гулсум опа кириб, Шукур мўйлов келганини айтди.

— Дарвозахонада пойлаб турипти, — деди у этик-пайтаваларини четга йиғиштириб.

— Гилос тагига жой қилдир, — деди эри оёғини жомдан олиб. — Сув сепилганми? Шипирилганми?

— Шипирилган, — деди Гулсум опа чиқа туриб.

— Холидага айт, меҳмонни ичкарига олиб кирсин, — деди Муродхўжа ака попукли сочиқ билан оёғини артишга киришиб. — Чой ичиб турсин, мен ҳозир чиқаман.

Бир неча кун аввал Штокманнинг тавсияси билан Муродхўжа ака тол хивичидан тўқилган тўртта кресло, юмалоқ тўқима стол ва шойи соябонлик чироқ сотиб олган, ўша кунидек гилос тагига ўрнаттириб, Штокман билан жичча зиёфат қуришган, коңьяк ичишган эди. Холида Шукур мўйловни ўша жойга даъват қилди, дастурхон ёзди, нознеъмат кўйди, чой келтирди, «ҳозир амаким чиқадилар» деб нари кетди.

Шукур мўйловнинг авзойи бузукроқ эди. У бир пиёла чой ичиб улгурмай, даҳлизли уйнинг баланд зинасида Муродхўжа ака кўринди ва Шукур мўйловга синовчан бир қараб олиб, пастга туша келди.

Шукур мўйлов уй эгасини кўриб, ўрнидан турди. Муродхўжа аканинг устида жужун шим-китель, сарпойчан оёғида кавуш бўлиб, кителнинг атиги битта тугмаси қадалган эди.

Вақт намозгар бўлишига қарамай, қуёш ботишга ҳали анча бор, ҳаво иссиқ, сув сешиб сунурилган ҳовли саҳнидан намхуш ис кўтарилар эди.

Муродхўжа ака меҳмон билан қўл бериб кўришди. Шукур мўйлов ҳеч қачон таклифсиз ўзи келмас эди, шунинг учун Муродхўжа ака меҳмоннинг ташрифи бежиз эмаслигини дилидан ўтказди, аммо буни сездирмай, бўш креслога ўтирди, фотиҳа қилишди.

— Қалайсиз, ошна? — Одоб йўлига сўради Муродхўжа ака чой тутар экан, меҳмоннинг авзойига разм солиб. — Ишлар яхшими?

— Ишлар чатоқ, — деди Шукур мўйлов пиёлани дастурхонга қўйиб.

— Чатоқ? — Ўзини бепарво кўрсатиб сўради Муродхўжа ака. — Яъни, масала?

— Анову сиз тайинлаган одам, — деди Шукур мўйлов охирги икки сўзга ургу бериб. — Ўлибди.

— Ажали етган бўлса, ажаб эмас, — деди Муродхўжа ака, меҳмон айбни бунга ағдаришни тусмол қилиб. — Худо раҳмат қилсин.

— Ўз ажали билан эмас, ўзини осиб ўлдирибди.

— Бай, бай, бай, — деди Муродхўжа ака, бошини чай-қаб. — Қамоқдагилар шу аҳволга олиб боришгандирки, ўзини осган.

— Тафтиш бошланса чатоқ бўлади. Сизниям тинч қўйишмайди.

— Мени? — Таажжубланди Мурожхўжа ака. — Менинг нима алоқам бор?

— Яшириб қўйишни сиз тайинлагансиз-ку, — чўчинқираб гапирди Шукур мўйлов, дағалроқ пўлисага ўтишга кўрқди, чунки ўзи ҳарбийларнинг айгоқчиси эди, Муродхўжа аканинг улар орасида обрўйи катта, бошлиқлари билан улфатчилик қилади, агар шикоят билан борса — тамом, кўрсатган хизматларини ҳам ҳисобга олишмайди, урушга жўнатиб, даф қилишади. Жўнатишмаганида ҳам бўшатиб юборишса, ваколатини йўқотиб, оддий одамга айланиб қолади. Қанчаларнинг ёстигини қуритган, қийратган, ҳап саними, деб қўйганлар йўқ эмас, ўч олишади. Унда аҳволи вой бўлади. Шунинг учун чалкаш ишнинг олдини олиш керак. Муродхўжа ака ўзини писанд қилмагандек кўрсатяпти, аммо юраги така-пука бўлаётгани аниқ.

— Яшириб қўйишни тайинлагандирман, — деди Муродхўжа ака бир оз жаҳли чиқа бошлаганини яширмай. — Лекин ўлдиришлар, демадим-ку. Бунинг фарқи бор, ошна.

— Хуллас, Муродхўжа ака, бир-биримизга таъна қилишдан фойда йўқ, — деди Шукур мўйлов муносабатни кескинлаштирмасликни маъқул кўриб. — Ишни босди-босди қилиш учун турмадагилар оғзига уриш керак. Пул билан. Ичини ёрган врач протокол қилиб беради, бошқа мурдалар билан кўмиб юборилади. Чиқимидан қочмасак, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлади.

Муродхўжа ака ўйланиб қолди. Шукур мўйлов билан гаплашганида, бегона қатнашган эмас, демак гувоҳ йўқ. Муродхўжа ака тониши, мен бунақа топшириқ берган эмасман, дейиши мумкин, албатта. Бироқ унда асосий айб Шукур мўйловга тақалади, Шукур мўйлов жазога чап бериш учун онт ичиб, Муродхўжа акани кўрсатади. Кўрсатса-ку, бир аммаллаб қутулиб кетади, аммо шу жанжал ишда номи қайд қилинса, висир-висир гумонлар тарқаса, яхши бўлмайди. Ҳақиқатда, масалани тафтишга олиб бориш ақлдан эмас. Иш урчимасдан туриб, олдини олиш маъқул. Ундан ташқари Муродхўжа аканинг шунча кирдикорларини билган Шукур мўйловни ўзига душман қилишдан нима фойда бор? Абжувоз тегирмонлардан, совун пишириш, калиш қолишлар ва уларни қай йўсин билан сотишдан хабари бор, анови жувонни бадарга қилдириб, ҳовлисига тамаки артели очгани, ҳали ёши етмаган

Ўлмасни фронтга жўнатворигани — ҳаммасини билади, сирдош. Билибгина қолмай, Муродхўжа аканинг топшириқларини бажарган. Албатта бу хизматларни текинга қилган эмас, бироқ душманликка ўтса, бу сирлар очилади, далил сифатида рўкач қилинади. Шунинг учун ўчакишиш керакмас, қайтанга бошини уриб келиптими, гўё ёрдам қўлини чўзгандек ҳаракат қилиш лозим, миннатдор бўлади, келажакда бошқа топшириқларини ҳам шак келтирмай бажаради.

— Майли, — деди ниҳоят Муродхўжа ака Шукур мўйловнинг сазасини ўлдиргиси келмагандек. — Қанча?..

37

Саттор синглиси ғойиб бўлиб қолганини пайқамади ҳам. Аслида ака билан сингил унча аҳил эмас эдилар. Сатторнинг чўнтагида тўртта обакидандон бўлса, кўзи уйқуга кетгунча шимиб ётар, на Захрога, на беш яшар Мўминга илинмас, обакидандон эрталабгача ўз-ўзидан эриб, оғзида чучук таъм қолдирар, Саттор ширинлик қаёққа кетганини билмас, ухлаб қолганида оғзидан Захро олиб қўйган, деб гумон қиларди. Урушдан олдинги йиллар ҳам айтарли маъмурчилик бўлмай, Саттор кўча болалари билан ошиқ ўйнаб ютган пулига тешиккулча олар, кўрна остида кавшар, увоклари эрталабгача этига ботиб чиқарди. Ота-онаси оламдан ўтгандан сўнг, учала фарзанд етим қолди. Саттор ўрта мактабни тугатмай заводга ишга кирди, оила каттаси вазифасини бажаришга мажбур бўлди, аммо маошини тежаб, ярмисини рўзгорга, бошқа ярмисини яширинча тўплай бошлади. Бўйига етиб қолган Захро уй юмушларини бажарар, ака-уканинг кийим-кечагини ювиб дазмоллар, овқат пиширар, бозор харажатларини Сатторнинг ўзи қилар, нарсаларни ўлчаб-тақсимлаб берар, келгуси моянагача етказишни Захродан талаб қиларди. Бироқ қўр-қут кўпинча моянагача етмас, Саттор кўча-кўйда тамаддиқ қилиб келар, қозон қайнамаслигида Захрони айблар, авайлаб ишлатмагансан, деб койир, опа-ука оч қорин билан ётишар, Захро гап қайтаришга кўрқар эди. Айниқса Саттор уйлангандан кейин аҳволлари оғирлашди. Келин ҳам зиқнагина экан, эрининг топган-тутганини унинг укалари яримта қилгани малол келди, баъзида ҳақ, баъзида ноҳақ тухматлар билан эрининг қулогига ҳар хил гапларни қуйиб, меҳрини батамом совитиб юборди. Саттор Захро билан Мўминга қўрс гапирадиган, хотинининг чақимчилиги натижасида уларни ўғрилиқда, очкўзликда айблайдиган, сўнадиган бўлиб қолди, ҳатто бирикки марта урди ҳам. Захро билан Мўмин бундай муноса-

батдан зада бўлиб, узоқ қариндошлариникига кетиб қоладиган ёки қўшниларникида яширинадиган бўлиб қолишди.

Уруш бошлангач, вазият кескин ўзгарди, аммалари ҳам етим жиянларга унча рўйхуш бермай қўйишди. Шунда Захро мактабни ташлаб лавлагифурушлик қилишга мажбур бўлди, ўша кезларда майор билан танишиб қолди. Аввалига Захронинг ишлари унча юришмади, кейин тажрибаси ошган сайин, қўлига унча-мунча чақа туша бошлади, қийин бўлса-да, Захро укаси билан ҳаётини сал эпақага сола бошлади. Барибир устлари юпун, қоринлари тўйиб овқат ейишмас, аммо акаси мутлақо қарамай қўйган пайтларидан тузук эди. Саттор хотини билан ҳовлининг тўридаги уйда, Захро билан Мўмин ошхона ёнидаги ҳужрада туришар, деярли бир-бирлари билан алоқа қилишмас, иккиқат хотинининг измидаги Саттор сингиси билан укаси қандай яшамокда, иши йўқ эди. Бундай муносабат бир жиҳатдан Захрога қулай ҳам эди. У юриш-туриши ҳақида акаси олдида ҳисоб бермас, хоҳлаган пайтида уйига келар, хоҳлаган пайтида чиқиб кетар, хуллас ўз рўзгорини ўзи тебратар эди. Ота-онадан эрта етим қолиш, акасининг дўқ-пўписаси, келинойи турткиси, опаси Захронинг эртаю кеч бозорда бўлиши ўн яшар Мўминнинг хила ёввойилаштириб қўйган, унинг ҳеч ким билан иши бўлмас, уйда пайтида ҳам акаси ё келинойисига дуч келмаслик учун ҳужрадан кам чиқар, ўзи ётиб, ўзи турар, ҳатто оч, касал бўлганида ҳам нолимас, танчанинг бир ёнида қалтирай-титрай дардни енгиб кетар эди. Захронинг кеч келишларига кўникиб кетган Мўмин, аввалига опаси гойиб бўлганига парво қилмади, уч кун ўтгач бозорнинг лавлаги сотиладиган жойига борди, бироқ опаси у ерда кўринмади, ёввойи табиат бўлиб қолган бола у ердагилардан сўрашга ботина олмади. Яна уч кун ўтди. Опасидан дакки ейишдан қўрқиб, Мўмин жамғарилган нарсаларни жуда ҳам авайлаб ишлатди, аммо икки-уч кунга етадиган тамаддиқ, бола ҳар қанча тежашига қарамай, бари бир тугади. Мўминнинг куни эрталаб азонда паттага олинадиган қора нонга қолди. Опасидан эса ҳамон дарак йўқ, бола қаердан ахтаришини, кимга нима дейишини билмас, кечалари йиглаб ухлаб қоларди.

Сатторнинг хотини Захрони аллақачон дайди, шаллақига чиқариб қўйган эди, қозонда лавлаги қайнамагани ҳам уни таажжублантирмади, аммо хавотирга сола бошлади. Агарда биронта жазмани билан аллақаяёққа кетворган бўлса, ўйлади у, Мўмин қаровсиз қолади, уни боқиш ташвиши эрига тушади.

— Ишинг бўлмасин, — деди Саттор боласини эмизаётган хотинига. — Тегирмонга тушса, бутун чиқади.

— Мўмин-чи? — Сўради хотини ўз гамини ўйлаб. — Ким унга қарайди?

— Оғири тушаётгани йўқ-ку, — зарда билан деди Саттор. — Қора нонини олиб, кун кўриб юрипти-ку.

Эртасига эрталаб Саттор ишга кетишга отланиб турган эди, кўча эшик тақиллади, Мўмин опаси, деб ўйлаб, югурганича бориб эшикни очди. У ерда милиция формасини кийган нотаниш киши турарди. Мўмин акасини чақирди.

— Носиров сиз бўласизми? — Сўради нотаниш киши Саттор билан кўришгач.

— Ҳа, мен, — деди Саттор дилига гулгула тушиб. У, Захрога бир бало бўлди, деб ўйлади ўша заҳотаёқ ва нима кори ҳол бўлганини тусмол қила бошлади.

— Захро Носирова сизга ким бўлади?

— Синглим, — деди Саттор юраги ёмон хабарни сезиб. — Нимаиди?

— Бу бола ким? — Сўради милиционер нарироқда гапга қулоқ солиб турган Мўминга ишора қилиб.

— Укам, — деди Саттор ҳам Мўмин томон қараб олиб. — Захронинг ҳам укаси.

— Айтинг, нари кетсин.

— Бор, Мўмин, уйга кир, — деди Саттор укасига, Мўмин зипиллаб ҳужра томон кетди. — Тинчликми? — Нима гап?

— Носирова Захро қамоққа тушган эди, — деди милиционер асосий мақсадга ўтишга ботина олмай — ёмон хабардан акаси ўзини йўқотиб қўйиши ёки жанжал кўтариши мумкин эди.

— Нега қамоққа тушади? — Сўради Саттор, ҳақиқий фожиани ҳали гумон ҳам қилмай.

— Шубҳали фаолият билан шуғулланар экан, — деди милиция ходими мавҳумроқ қилиб.

— Шубҳали фаолият деганингиз нимаси?

— Ўғрилиқ билан шуғулланган бўлиши мумкин.

— Ўғрилиқ? Йў-ўқ! Захро ўғрилиқ билан шуғулланиши мумкин эмас.

— Ёнидан кўп пул чиқди, — деди милиция ходими гапига салмоқ бериб.

— Нима бўпти, кўп пул чиққан бўлса? — Бўш келмай сўради Саттор. — Лавлаги нишириб сотарди.

— Лавлаги савдоси билан шунча пул йиғиб бўлмайди. Ўзингиз биласиз-ку, — деди милиция ходими ва Сатторнинг ўйлаиб қолганини кўриб, қўшиб қўйди: — Жавобгарликдан кўрқиб кетган бўлса керак, ҳали тергов тугамовди...

— Хўш?

— Кўйлагидан арқон тўқиб, камерада ўзини осиб қўйипти...

Сатторнинг ранги оқариб кетди, лол бўлиб қолди.

— Энди нима бўлади? — Аранг сўради у.

— Маслаҳатга келдим сизга, — деди ходим. — Мени юборишди.

— Ким юборди? — Хаёлини бир жойга тўплай олмай сўради Саттор.

— Турма бошлиғи.

— Хўш?

— Мурдани нима қилайлик? Ўзингиз чиқарасизми, ёки кўмиб юборайликми?

Саттор ўйланиб қолди. Агар ўликни уйдан чиқарадиган бўлса, маҳаллада гап тарқалади: «Нега қамоққа тушипти?» «Нега ўзини осипти?», «Нима айби бор экан?» Саттор бу хил саволларга қандай қилиб жавоб бера олади? Иснод-ку. Оиласи таъна, лаънат остида қолади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Ёш, бўйига етган қиз, аллақанақа гуноҳлар билан қамоққа тушса, жазодан қўрқиб ўзини осиб қўйган бўлса — буни қандай исботлаш мумкин? Ўлик кўмиш, аза очишнинг ўзи бўладими? Қанча чиқим, безовтагарчилик! Ундан кўра сиглисини эрга тегиб, узоққа кетди, дегани маъқул эмасми? Одамлар бир кун гапиради, икки кун гапиради, кейин эсдан чиқариб юборишади. Ким суриштириб ўтирарди? Замон огир, ҳамма ўз ташвиши билан овора. Мўминга ҳам шунақа дейди, ёки қамалганини айтади, бировга бу ҳақда огиз очмаслигини тайинлайди. Бориб-бориб, сал ақли кирганда, ҳамма нарсани ётиғи билан тушунтиради.

Саттор гапнинг бошида ўзига айб тушишидан, синглингизга қарамапсиз, ташлаб қўйибсиз, сизда ҳам айб бор, деган даъводан хавотир бўлиб турувди, милиция ходими «маслаҳат» солиб, қайтага вазиятни юмшатди, Сатторнинг мушкуллини енгиллаштирган бўлди.

— Хўш? Нима дейсиз? — Сўради ходим, Саттор анча ўйланиб қолгач.

— Шунақа ном билан уйдан чиқариш... қандай одамлар орасида бош кўтариб юраман?

— Демак, розисиз? — Дарров гапга чек қўймоқчи бўлди ходим.

— Нимага розиман? — Изтиробда сўради Саттор.

— Ўзимиз кўмишимизга, — деди ходим Сатторни ўз томонига огдириш ниятида. Ходим ҳам шу ҳақда топшириқ олган эди, чунки жасадни эгасига топширишса, кераксиз тафсилотлар чиқиши, натижада ўзларининг айби очилиб қолиши мумкин эди.

Саттор бир қарорга кела олмагандек депсинди.

— Майли, — деди у кейин. — Розиман...

38

Мансур ака мактабда фақатгина мудирлик қилиб қолмасдан, географиядан дарс ҳам берар эди. Шунинг учун шовқиндан шикоят қилувчи ўқитувчиларнинг ташвиши ўринли эканини ўзи билар, бироқ бир неча йил урунмасин, район маориф бўлими мактаб ремонт учун етарли маблағ ажрата олмас, синф деворлари ҳамон шифтсиз турар, дарс пайтидаги ғала-ғовурдан нафақат ўқитувчилар нолир, ҳатто талабалар ҳам бош оғриғи касалидан шикоят қилишар, натижада дарсларни ўзлаштириш ўта паст, бу камчиликни бартараф қилиш Мансур аканинг қўлидан келмас эди. Шу йил раисликка Қаюмжон ўтгач, вазият хийла ўзгара бошлади. Албатта, «ўзгара бошлаш» ҳали ваъда шаклида эди, шунинг учун колхоз раиси атайин шу масалани муҳокама қилиш учун мактабга келганида, Мансур ака аввал «шовқин» муаммосини олдинга сурди.

— Синф деворлари нимжон экан, — деди Қаюмжон Мансур ака билан ташқарига чиққач. — Шифт қурилса, кўтарармикин? Босиб қолса, болалар нобуд бўлиши мумкин.

— Шифт том эмас-ку, — деди Мансур ака Қаюмжоннинг ҳадигига эътироз билдириб. — Тўсин ташлаб, устини енгил-елли ёпилса бўлади, шовқин эшитилмаса бас. Акс ҳолда бу даргоҳдан саводли ўқувчилар эмас, жиннилар етишиб чиқади. Ўзингиз ҳам шу мактабда ўқигансиз, биласиз, Қаюмжон. Бошқа чидаб бўлмайди. Ердам беринг, иним.

— Ускунани-ку, топармиз, аммо ишни ким бажаради?

— Ҳашар уюштирамиз, — деди Мансур ака Қаюмжоннинг айниб қолишига имкон қолдирмай. — Қишлоқда дурадгор қариялар бор, бир ҳафталик савоб юмушдан қочишмайди. Юқори синф болаларини жалб қиламиз. Шу иш битсин, Қаюмжон, муаллимлар ҳам хотиржам, шанғилламай дарс ўтказишсин, ўқувчиларнинг ҳам миясига таълим кирсин.

— Майли, мен колхоз қарорини чиқартириб, ускуна ажраттираман, — деди Қаюмжон розилик билдириб. — Сиз, домла, район маориф бўлимига учранг, у ердагилар ремонт учун маблағ билан таъмин қила олишмас экан, лоақал битта-иккита қурувчи беришсин. Дурадгорларингиз қари, аранг юришини, биронтаси йиқилиб тушса, киясига қоласиз. Умуман, ҳашар деганингиз маъқул, бошқа йўл билан ишни битириб бўлмайди. — Қаюмжон дарвоза томон кўз ташлади. Боя ҳовлига кириб келганида Ойниса қизчасини жомга

ўтқазиб чўмилтираётган, Қаюмжон у билан йўл устида кўришган, Мансур акага эргашиб, мактаб тарафга ўтиб кетган эди. Ҳозир Ойниса боласини ухлатиб чиққан шекилли, ўзи якка, арқондаги қуриган қирларни йиғиштирмоқда эди.

— Чой дамлаб қўйдим, — деди узоқдан Ойниса гаплашиб турган Мансур ака билан Қаюмжонга.

— Юринг, бир пиёладан чой ичайлик, — дея Мансур ака Қаюмжонни ҳовуз бўйидаги чорпоя томон бошлади.

— Келинлар, — деди Ойниса ва икки кўрнача оралигидаги дастурхонни очиб, тўнтариқлик пиёлаларни тўғрилаб қўйди, ўзи бориб ўчоқ қўрида турган чойнакни келтириб, дастурхон бурчига қўйди. Дастурхонда бир жуфт бўш пиёла ва чойнақдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

Мансур ака чойни қайтариб, бир пиёласини ўз олдига қўйди, иккинчини Қаюмжонга узатди.

Ойниса ичкарига кириб кетишни эп кўрмай, бир неча қадам нарида қўйлак ёқасини гижимлаб, мулозамат сақлаб турар, дастурхонга қўйишга арзигулик нарсаси йўқлигидан хижолатда эди.

— Шўртегага яхши бориб келдингизми, Ойнисахон? — Сўради Қаюмжон нарида тик турган жувонни дастурхонга чақиритишга журъат қила олмай.

— Раҳмат, Қаюмжон ака, — деди Ойниса одоб билан жиймайиб. — Маърақани қурбим етганича ўтқазиб келдим. Бир ой бурун чол дунёдан ўтган экан, азалар қўшилиб кетди. Йиғлаб-сиқтаб, кўнглимни бўшатиб қайтдим. — Ойниса «шофёрингиз яхши одам экан, югуриб-елиб, анча мушқулямни осонлаштирди». «Машинага ташлаб қўйган ун-гуручингиз асқотди», демоқчи бўлди, аммо Мансур акадан тортинди, айтмай қўя қолди. «Кези келганда айтарман», деб ўйлади. — Ўзингиз яхшимисиз, Қаюмжон ака? Энам соғ-саломатми?

— Юрипмиз. Ҳа, дарвоқе, — деди Қаюмжон ва қанақадир ўйлаб қўйган нарсаси ёдига тушиб, мудир томон ўгрилди. — Яхшиям сиз борсиз, домла, бари бир ижозатингизни олишга келардим.

— Хўш, бажонидил, — деди мактабни тузатиш дардида юрган Мансур ака раиснинг ўзи илтимос билан мурожаат қилганидан жонланиб. — Нима экан?

— Билмадим, Ойнисахон, бу гапга қандай қараркин? — дея Қаюмжон бир оз ўнғайсизлангандек Ойнисага юзланди.

Ойниса дилида алланималарни тусмол қилиб юрарди, ҳозир Қаюмжоннинг тортиниб айтган сўзидан негадир, юраги шувиллаб, дук-дук ура бошлади, гўё буларнинг орасида қанақадир сир бўлиб, Қаюмжон шуни айтишга мажбурдек, Ойниса қизариб кетди. Қизиги шуки, Мансур ака ҳам айнан

шунақа ўйлади. Бинобарин Марҳамат районидан Ойнисани бу ерга кўчириб олиб келиш ташаббуси ҳам, ишга жойлаш, хона ажратиш тўғрисида ҳам Мансур ака билан маслаҳат қилган Қаюмжон эди. Ушанда Мансур ака Қаюмжоннинг илтимосини, гарчи ўрни бўлмаса-да рад қилишга ботина олмади. Унинг устига Қаюмжон ҳеч қачон Ойнисани эътибордан четда қолдирмайди, Тўхтасин ака орқали хабар олдирган бўлиб, унча-мунча нарса билан ҳам ёрдам бериб туради, районга борганида арава беради. Мана ўн кун бурун юк машинасини юборди, Ойниса Шўртенага бориб, кўнглида атаб қўйган маъракани ўтказиб келди.

Яна ажаблиси шундаки, Мансур ака билан Ойниса ялт этиб бир-бирларига галати кўз ташлаб олишларидан уларнинг хаёлидан қанақа фикр ўтганини Қаюмжон дарров англади. Ҳатто шу вазиятдан фойдаланиб уларнинг тахминини қувватлаш ниятида оғиз жуфтлади ҳам, бироқ тезда бу мўлжалидан қайтди — Ойнисанинг эридан қорахат келганига уч ой тўлгани йўқ, дарди эскирмаган, маъракани яқиндагина ўтказиб қайтди, одобсизлик бўлади, деб ўйлади Қаюмжон.

— Онамнинг тоби пича қочиб қолди, — деди у саросимадан қутула олмаётган Ойниса, сўнг Мансур акага қараб. — Аксига юриб, пахта терими олдидан Тошкентда қишлоқ хўжалиги ходимлари кенгаши бўлар экан, шунга чақиринди. Бормай, десам, республика миқёсидаги йнгилиш, раис сифатида биринчи чақирилишим, бораёй, десам онам бунақа, ўнгилчам қаровсиз қийналиб қолади. Илтимосим шуки, Ойнисахон, агар малол тушмаса, бир ҳафтага бизникига бориб турса, демоқчи эдим.

— Малол тушмайди, — дарҳол енгил тортибми, ҳафсаласи пир бўлибми деди Ойниса. — Майли, қараб тураман. Энам билан ҳам танишиб оламан. Агар домладан рухсат бўлса.

— Рухсат бўлади, — деди Мансур ака ҳам енгил тортиб. — Ремонт бошласак, ҳар кuni бу ердан одам аримайди. Кечқурун дарвозага қулф солиб кетаверамиз-да. Мачитнинг нарсасига ким ҳам кўз олайтирарди? Қачон жўнайсиз, Қаюмжон?

— Индинга, — деди Қаюмжон. — Сахарда. Эртага кечга томон келиб Ойнисахонни олиб кетаман. Жамилахон билан Алижонни ўзим таништириб қўяман.

— Ўзингизга ноқулай, деб билсангиз, Қаюмжон, майли, мен элтиб қўяман. Еки Тўхтасин акани юборинг.

— Майли, — деди Қаюмжон, негадир, руҳи шодланиб. — Ўзингиз элтиб қўйсангиз, яна яхши бўлади. Баҳона билан бир-икки соат суҳбат қуриб ўтирамыз.

— Онангиз бетоб эканлар, қандай бўларкин?

— Бувим дармонсиз,— деди Ҳаюмжон, масаланинг бу томонига соддароқ қарашга ундаб.— Қарилик. Тез-тез чарчайдиган бўлиб қолган. Бир-икки кун тинч ётса, яна ўзига келиб қолади...

Эртасига Ойниса Мансур ака бошчилигида қизчаси Жамилани етаклаб, Ҳаюмжоннинг эшигидан киришганда, вақт намозгардан ошган, сув сепилган ҳовли саҳна қорамтир ва покиза, кампир қўлида тасбеҳ билан Ҳаюмжоннинг каравотида букчайиб ўтирар, оғзининг атрофи қорайиб кетган Алижон отхона томонга қўйилган нарвоннинг пиланоясида ўтириб думбул ғажир, ариқнинг нариги томонидаги картошказор орасида тердан қорайиб кетган гимнастёркали Ҳаюмжоннинг қомати кўринар эди.

— Дада! — деб қичқирди Алижон ҳовлига кирган ноташиш одамларга отасининг эътиборини қаратиш учун.

Кампир сал қалтираётган бошини буриб, хира кўзларини кўча эшик томон тикди, Ҳаюмжон хиёл оқсоқланиб, картошканинг кўм-кўк буталари орасидан меҳмонлар истиқболига чиқиб кела бошлади.

— Келинлар, келинлар,— деди у кайфи чоғланиб ва ариқ бўйида букилмайдиган оёғини четга кериб, қўлини ювди, каравот панжарасидаги сочиққа қўлларини артаркан, онасига нималарнидир шивирлаб айтди. Онаси майин табассум билан ён-атрофини тўғрилаган бўлди.

Ҳаюмжон меҳмонларга яқинлашганда, улар ҳовлининг ўрталарига келиб қолишган эди, Ҳаюмжон Мансур ака билан қўл бериб кўришди, Жамиланинг лунжини эркалатиб, чимдиди-да, оппоқ, юмшоқ қўлчасини қадоқ кафтига олиб, меҳмонларни кампир томон бошлади. Мансур ака билан Ойниса Ҳаюмжонга эргашиб, онаси ётган каравотга яқин келишди.

— Буви,— деди Ҳаюмжон қулоғи оғир одамга гапиргандек овозини баландроқ қилиб.— Меҳмонлар келишди.

— Ассалому алайкум, она,— деди Мансур ака.

— Ассалому алайкум, эна,— деди Ойниса.

— Ваалайкум ассалом,— деди кампир, меҳмонларни тусмол кўриб.— Хуш келибсизлар, айланайлар.

— Буви, Мансур домла...— деди Ҳаюмжон, Мансур акани кўрсатиб.— Ёшлигида акам бу кишининг қўлида ўқиган, эсингизда борми?

— Бор, эсимда бор,— деди кампир ўзининг аҳволдан тортинибгина.

— Бу меҳмон — Ойнисахон,— деди Ҳаюмжон, Ойнисага қараб олди.— Тошкентдан келишган. Айтувдим сизга.

— Ҳа-ҳа, хабарим бор, айланай,— деди кампир.— Омон-

эсон юрибсизларми, болам. Бизнинг бегона жойларда қийналмаясизми?

— Йўқ, эна ёзғирадиган жойи йўқ, — деди Ойниса, негадир дийдаси юмшаб.

— Мана бу Жамилāхон, — деди Қаюмжон ва қизчани кўтариб онасининг ёнига ўтқазиб қўйди. Жамила олазарак бўла бошлади.

Кампир қизчанинг бошини силади, қўлини очиб, меҳмонлар шаънига дуо бағишлади. Ҳаммалари фотиҳа тортишди.

— Қаюмжон, меҳмонларни чорпояга олиб чик, дастурхон тайёр, — деди кейин кампир.

— Ҳозир-да, буви, — деди дарҳол Қаюмжон ва меҳмонларни чорпоя томон бошлади. — Алижон, туш шотидан, бери кел, ўғлим. Мана, сенга ука келди, ўртоқ бўласизлар.

Бола ёввойисираб келди ва бир неча қадам нарида чала ейилган думбулни қўлидан қўймай тўхтади.

— Вой-бўй, гўлаҳ бўлиб кетибсан-ку, ўғлим, — деди Қаюмжон Алижоннинг билагидан ушлаб, Жамиланинг рўпарасига келтирди. — Оти Жамила, — деди у Алижонга ва Жамилага қараб: — Бу Алижон, сенга ака бўлади, Жамила. Майлими?

Жамила иягини кўксига қадаб, ётсираб турар, қовоғи остидан онасига тикиларди.

— Майли, кейин иноқлашиб кетасизлар, — дея Қаюмжон Жамилани қўйиб юборди, Жамила чорпоя четида ўтирган онасининг тиззасига бориб ёпишди. — Сен бориб ювин, ўғлим. Қара, Жамила сендан кўрқиб кетди. Дарров ошпоқ бўлиб кел... Совун билан ювин, бўптими?

Алижон ариқ томон югуриб кетди.

Қаюмжон нарироқда турган кўзани олиб, меҳмонларга қўл чайиш учун сув тутди.

— Мен қуя қолай, — деди Ойниса Қаюмжоннинг қўлидаги кўзага қўлини чўзиб.

— Йўқ, йўқ, — дея Қаюмжон қўлини олиб қочди. — Сиз меҳмонсиз, уят бўлади.

— Қаюмжон ака, илтимос одамни хижолат қилманг, — деди Ойниса самимий ёлбориб. — Савобдан маҳрум қилманг. Эркак киши сув қуйиши...

— Шунақами? Ҳа, майли, — дея Қаюмжон кўзани Ойнисага берди. — Бўлмаса, аввал домладан бошланг. Мен чой олиб келаман.

— Ҳўп бўлади, — деди Ойниса ва Мансур аканинг ёнига ўтиб, қўлига сув қуйди.

— Баракалла, — деди Мансур ака қўлини узатилган сочиққа арта туриб. — Кам бўлманг, қизим.

Қаюмжон чой келтирди.

— Ойнисахон, чойни эрмак қилиб турасизлар, — деди Қаюмжон ва дастурхондаги иккита ноннинг бирини ушатди, қовун сўйди, карчлади. — Қани, дастурхонга қаранглар. Мана шу шинни. Янги тутдан. Мен қозонга қарайман, зирвак тайёр, бир зумда гуруч соламан. Ҳаш-паш дегунча пишади, кейин бемалол суҳбат қуриб ўтирамыз. Майлими?

— Майли, Қаюмжон, майли, — деди хижолат чекиб Мансур ака. — Сизни уринтириб қўйганимиздан одам истиҳола чекашти-да.

— Э, домла, шуям уринишми? Бундан бўлак гашт бўладими?

Қаюмжон нимқўкиш тутун бурқситган ўчоқ томон кетди.

Ойниса бир пиёла чойни ўзига, иккинчисини Мансур акага узатди, бир чимдим нон ушатиб шиннига ботирди, қизининг оғзига солди, сўнгра яна битта пиёла чой қуйиб, бир маромда тебраниб ўтирган Қаюмжоннинг онасига олиб бориб тутди:

— Эна, бир пиёла ичинг, — деди Ойниса ва кампирнинг қўлига пиёлани ушлатиб қўйди.

— Худо хайрингизни берсин, — деди кампир дили ғалати бўлиб. — Анча пайтлардан бери бировнинг қўлидан чой ичмаганидим.

— Намозга турасизми, эна? — Сўради Ойниса каравот четига омонат ўтириб.

— Ҳа, бодам, шомга тураман.

— Сув тайёрлаб қўйми, эна?

— Таҳоратим бор, болам, — деди кампир руҳи шодланиб. — Мени Алижон уйга киритиб қўйса бўлди.

— Алижон ювиняпти, эна, ўзим киритиб қўяман.

— Сизни овора қиламанми, болам? — Тортиниб сўради кампир.

— Овораси борми, эна? Тура қолинг, бўлмаса, — дея Ойниса кампирнинг тирсагидан олди.

— Майли болам, намозим қазо қилмасин.

Ойниса авайлаб кампирни уйга олиб кириб кетаркан, гуруч юваётган Қаюмжон уларни кўриб, дили аллапечук бўлиб кетди.

Бир оздан кейин ичкаридан Ойниса чиқиб, Қаюмжонга яқинлашди.

— Нарсаларингизни йиғиштирганмисиз, Қаюмжон ака? — Сўради Ойниса.

— Ҳали вақт бор, улгураман, — деди Қаюмжон миннатдорчилик билан Ойнисага тикилиб.

— Ювилмаган нарсаларингиз бўлса, беринг, бирпасда қурийди.

— Ювилган, Ойнисахон, гам еманг.
— Дазмолланганми?
— Дазмол? — Мийиғида кулиб сўради Қаюмжон. — Бизларга дазмолсиз ҳам бўлаверади.
— Дазмол борми?
— Бўлиши керак. Жовоннинг токчасида. Ҳозир олиб чиқаман.

— Қўяверинг, ўзим, — дея Ойниса қайрилиб ичкарига кириб кетди. — Чўғ солиб қўяй.

«Товба, — деб ўйлади Қаюмжон, Ойнисанинг кетидан тикилиб. — Бир зумда ҳаммаёққа файз кирди-қўйди. Тузук, унча тортинчоқ эмас экай, дарров киришиб кетди. Оёқ-қўли ҳам чаққонгина экан...»

Қаюмжонни юраги гўё эзгуликка тўлиб-тошгандек туюлди, кўзининг олдида рўй бераётган манзара тушига ўхшар, бу манзара ҳеч қачон тугашини истамас эди. Ишқилиб шу рост бўлсин-да. Қани энди, замон кўтарса, шу бугуноқ Қаюмжон мулла чақиртириб, никоҳ ўқиттирар, худонинг бу беғубор, мискин бандасини кечаси бағрига босар, ўпар, эркалатар, мусаффо булоқдан тўйиб-тўйиб ичиб, ташна қалбини қондирар, шўрлик Ойнисанинг ҳам гурбатларини аритар эди, аммо, афсус, мумкин эмас-да, маълум қондалар бор, риоя қилмай иложи йўқ...

39

Мунис опанинг йўқ, деганига қарамай Муқаддас девордан ул-бул нарса ошириб турди. Бир гал ярим халта ун, бир-икки коса мош, иккинчи гал Ҳошимжон келтирган ҳарбийларнинг нонидан бир буханкасини, яна бир гал коньяк шишасига қуйилган керосин, қайси бир гал май байрами олдидан эди, шекилли — икки юз сўм пул, беш қулоч сурп берди. Муқаддас бу нарсаларни узатиш учун аллақанақа айрили ёғочни ҳам мослаб қўйган, ёғоч шундоққина пахса тагида ётади, ҳеч ким унга эътибор ҳам бермайди. Умуман чорвоқнинг бу этагига ҳеч ким ўтмайди. Узумни хомток қилган, экинга сув қуйган одамлар ўша ишқомдан бери келмайди, туш пайтида шийпонда ўтириб овқатланишади, кейин ҳар бири ўзига ажратилган ишни бажариб, ўша ёқдан нари кетади. Муродхўжа аканинг рўзғори тўлиб-тошиб ётипти, унча-мунча нарса камайса, сезилмайди ҳам, шунинг учун Муқаддас гоҳо яшириб, гоҳо ошкор Ўлмаснинг онасига оширган нарсаларини ҳеч ким пайқамайди. Тўғри, Холида бир-икки марта кўрган, аммо у айтмайди, Муқаддас уни бураб қўйган.

Кеча шийпонда Озоданинг ўйинчоқлари қолиб кетган

эди, шуларни олиб кетиш учун Муқаддас боғ этагига тушди ва нарига томондан деворга нарвон суяб олма тераётган Ўлмаснинг синглиси Муҳайёга кўзи тушди, қўғирчоқни қўлида осилтириб, ўзи бир неча йил аввал дарахтдан йиқилган жойга борди, «ҳорманг», деди.

— Вой, Муқаддас опа! — деди Муҳайё Муқаддасни кўриб. — Келиб қолганингизни сезмапман. Яхшимисиз?

— Шукр, — деди Муқаддас дарахт орасидан қизга қараб.

— Муқаддас опа, этагингизни тутинг, олма ташлайман, оғзингиз тегсин, — деди Муҳайё челақ ичидан бир неча дона қирмизи олма ташлаб. — Бу йил ҳосили яхши, қурт емапти, серсув, оғзингиз роҳат қилади.

— Уйда олма бор, Муҳайёхон, — деди Муқаддас.

— Вой, опа, сизларники бошқа, таъмини кўринг, — деди Муҳайё олма ушлаган иккала қўлини Муқаддас томон чўзиб. — Хафа бўламан. Тутинг этагингизни.

Муқаддас этагини очишга мажбур бўлди. Муҳайё олмаларни битталаб ташлади.

— Бўлади, Муҳайёхон, бас, — деди Муқаддас уч-тўртта олма тўплангач ва биттасини тишлаб, қизга синовчан тикилди: — Дарахтнинг тагида ҳеч ким борми?

— Йўқ, нимади? — Сўради Муҳайё деворга қўлларини тираб. — Ойимми чақирайми?

— Йўқ, хожати йўқ, — деди Муқаддас хуфя вазиятни бузгиси келмай. — Акангиздан хат келиб туриптими?

— Келяпти, — деди Муҳайё ва уй томонга қараб олиб, қўшиб қўйди: — Ҳамма хатида сизни сўрайди. Ойим, айтманглар деган бизга.

— Шунақами?

— Ҳм. Сизгаям хат ёзармиш, аммо ҳалигача битта жавоб олмапти, — деди Муҳайё паст овозда. — Нега хат ёзмайсиз, опа?

— Мен биронтаям хатини олганим йўқ, — деди Муқаддас таажжубланиб. — Олсам ёзардим. Адресиниям билмайман.

— Нега сизга хати келмайди? Биз оламиз-ку.

— Қайдам, — деди Муқаддас уйдагиларидан гумон қила бошлаб.

— Адресини берсам, ёзасизми? — Сўради Муҳайё Муқаддасга синовчан тикилиб.

— Ўзимга келган хатини ўқисам, ёзардим.

— Уйингиздагилар сиздан яширишса керак, — деди Муҳайё зийраклик қилиб. — Почтачидан суриштириб кўринг.

Муқаддас айни шу топда ўзини мадорсиз сизди, баданидан совуқ тер чиқиб, оёқ-қўли қалтирай бошлади, кўнгли айиниди.

— Шу бугуноқ суриштираман, — деди у кўзи тингандек бўлиб ва зилдек оғирлашган оёқларини аранг босиб уй томон

кетди. «Холидани пойлоқчи қиламан, деб ўйлади у йўл-йўлакай, почтачининг қораси кўриниши билан менга айтади, йўлакка чиқиб, ундан сўрайман. Ҳаммасини билиб оламан». Бироқ Холида онасининг измида бўлиши мумкинлигини фараз қилиб, тезда ниятидан қайтди, ўзи пойлашга қарор қилди. Йўлакка чиқиб, кўчага мўралади, почтачи кўринмади, кўшни боладан сўради, у бўйнини қисди.

— Ма, Равшан,— дея Муқаддас чўнтағида бор майда пулларни чиқариб болага тутди.— Обакиданон олиб шимасан. Менга почтачини топиб кела оласанми?

— Қидириб кўраман,— деди Равшан, пулни санаб.— Маҳаллада кўринса, чақириб юбораман.

— Чақирганингни мен билишим керак, Равшан. Мен шу ерда пойлаб тураман. Зингиллаб бориб кел, бўптими?

— Майли,— деди Равшан, ва маҳалла гузари томон кета бошлади.

— Топсанг, бошлаб кел, Равшан, яна бир нарса бераман.

Равшан чопқиллаб кетди.

Муқаддас тешиккулча олиб чиқиш учун уйга кириб кетди.

Бир оз вақт ўтгач, кўча бошида Равшан, унинг ортида маймоқ кўлини ғалати силкитиб келаётган почтачи кўринди.

— Равшан, ма, сенга раҳмат,— деди Муқаддас, тикилиб турган болага тешиккулчани бериб.— Энди сен ишингдан қолма. Рухсат сенга.— Равшан диконглаб югуриб кетди. Муқаддас почтачини имлаб, орқага, йўлак бостирмаси остига жилди. Почтачи гап нимадалигини дарров сизди, у икки томонга қараб олиб, йўлакка кирди.— Менга келган хатларни нима қилдингиз, амаки?

— Қанақа хат? — Талмовсиради почтачи, кўзлари бежо бўлиб.— Ҳеч қанақа хатни билмайман.

— Ойимдан қанча оласиз?

— Нимани оламан? Мен ойингиздан ҳеч нарса олмайман.

— Ундан кўпроқ бераман,— деди Муқаддас почтачига тик қараб.— Яширган хатларни беринг.

Почтачи каловланиб қолди. Агар қизи онасидан кўпроқ берадиган бўлса, унга нима фарқи бор. Фақат Муродхўжа ака баджаҳл одам, билиб қолса, омон қўймайди. Нима қилсин? Аввалгидек ҳар бир келган хатни ширинкомасини олиб юраверсинми, ё улгуржирогини ундирсинми? Хавфли иш. Каттасига суллоҳлик қилиб, кичигидан бенасиб бўлиши мумкин.

— Менда ҳеч қанақа хат йўқ,— деди почтачи гўлайиб.— Нима келса, ҳаммасини олиб келаман. Менга бунақа дўқ-пўписа қилманг. Уйингиздаги машмаша билан нима ишим бор?

Муқаддас билдики, онаси ёки отаси почтачини обдон

бурашган, почтачи ҳайиқяпти. Албатта, бу атрофда отасидан ҳайиқмаган ким бор? Ҳамма зириллаб туради.

— Амаки,— деди Муқаддас ётиғи билан.— Кейинги хатни ўзимга топширасиз, хром этик бераман. Қўрқманг, ҳеч кимга айтмайман. Хотирингиз жам бўлаверсин. Келишдикми, амаки?

— Бирон нарса дея олмайман,— деди почтачи, четга қараб.— Агар хат келса, ўзингизга топшираман албатта. Менга нима фарқи бор?

— Тирриқлик қилманг, амаки,— деди Муқаддас.

— Адангиз уруғимни қуритади,— деди почтачи иккила-ниб.

— Айтдим-ку, ҳеч ким билмайди, деб. Онт ичайми?

— Кераги йўқ,— деди почтачи мижғовланиб.— Майли, хат келса ўзингизга топшираман. Лекин уйингизга келганимни бари бир ойингиз билиб қолади. Унда нима қиламан? Қандай қилиб ойингиз олдида хатни сизга топшираман?

Муқаддас ўйланиб қолди. Ҳақиқатдан, хонадонда Муқаддаснинг бир ўзи яшамайди, почтачи чақириб келса, биринчи бўлиб Холида биледи, онасини чақиради. Муқаддас бундан огоҳ бўлгунча, онаси хатни гумдон қилиб бўлади.

— Мана бу харининг орасига яшириб кетасиз,— деди Муқаддас синч орасидаги тирқишни кўрсатиб.— Ўқтин-ўқтин ўзим хабар олиб тураман. Хат келганда рўпарадаги синчга сақич ёпиштириб кетасиз, кўзим тушиши билан биламан. Бўптими?

— Этикни қандай оламан? — Асбсий муддаони айтди почтачи.

— Паранжи ёпиниб, ўзим элтиб бераман. Бу ёгидан хавотир бўлманг,— деди Муқаддас қатъий тусда.

— Қаерга элтиб берасиз? — гумонсираб сўради почтачи.

— Қаерга десангиз, шу ерга.

— Фақат почтахонага эмас.

— Шу атрофга келганингизда кўчада бировни қаттиқроқ чақирсангиз, овозингизни эшитаман, ўша заҳотиёқ олиб чиқиб бераман. Уқдингизми? Фақат хат келмасидан олдин бақириб қўйманг. Мана бу хамир учидан патир,— дея Муқаддас почтачининг сумкасига ўттиз сўмлик қизил пул солиб қўйди...

Шу воқеадан кейин бир неча кун ўтди, Муқаддас ҳар кун йўлакка чиқиб рўпарадаги синчни кўздан кечирадиган бўлиб қолди. Бироқ синчда ҳамон шартли белги кўринмас, аммо унинг пайдо бўлиш муддати яқинлашгандек туюлар, Муқаддаснинг юрагини саросимага солар, чўчитар, дилиши

кўрқинчли алғов-далғов изтиробда қийнар эди. Майли, хат ҳам келсин, Муқаддас уни олиб ўқисин ҳам, кейин нима бўлади? Жавоб хатини ёзганида, Муқаддас хатга қанақа сўзлар битади? Хатининг мазмуни қандай бўлади? Нималарни Муқаддас Ўлмасга ваъда қилади? Ахир Ўлмас уйига муттасил хат ёзар экан, демак, Муқаддаснинг турмушга чиққанидан, фарзанд кўрганидан хабари бор. Шундай экан, Ўлмасга нима керак? Нимани Муқаддасдан кутади? Эридан воз кечишиними? Эрининг қанақа айби бор, нима учун у бошқаларнинг қилмишлари учун ўз азоби билан жавоб бериши керак? Умуман, қайси юксак мақсадлар туфайли у мустаҳкам оилани бузиши керак? Қанақа олий бахт учун тинч-тоғув ҳаётни чилпарчин қилиши керак? Унинг севгиси учунми? Бу ҳам кам севмайди. Мардлиги, ақл-заковати, ҳусни, истиқболи учунми? Ҳошимжон ҳам ўзига хос мард, ақлли, нуқсонсиз, истиқболи ҳам яхши. Мана, техникумни битирганлиги ҳақида ҳужжат олипти, айни шу кунларда университетнинг тарих бўлимига имтиҳонлар топшириб юрипти, бориб-бориб олим бўламан, дейди. Ҳошимжон абжир йигит, ўз олдига бир нарсани мақсад қилиб қўйса, албатта унга эришади. Бу жиҳатига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Топиш-тутиши яхши, ўзи сахий, бачкана одатлари йўқ, ўн ўйлаб, бир гапиради, субутли, ичмайди, бевурд, шилқим эмас. Муқаддаснинг аёлларга хос бетоблигида ўта сезгир бўлади, қисталанг қилмайди. Нега энди Муқаддас шундай турмушга хиёнат қилиб, Ўлмасга хат ёзиши, уни умидвор қилиши керак? Шундай бўлганда ҳам, Ўлмас ўзи ким, қанақа инсон, фелъ-атвори қанақа, Муқаддас билмайди-ку. Муқаддас уни уч-тўрт марта кўрган атиги, ишқ ўтида ҳамма ўзининг яхши фазилатларини кўрсатишга ва шу алдамчи тасаввур билан ўз муддаосига эришиб олишга ҳаракат қилди, шундай бўлиб чиқди ҳам. Ахир у Муқаддасни мундоқ олиб қараганда — авайламади-ку, ўз нафсини қондириш билан овора бўлди-ку. Урушга кетиб қолар экан, агар Ҳошимжон дуч келмаганда, нима бўларди? Муқаддас шарманда бўларди, буларнинг оиласи ҳақида одамлар орасида ёмон гап тарқаларди, иснодга қолишарди...

Муқаддас шу каби «далиллар» билан ўз тадбиридан, номуносиб ҳаракатидан ўзини совута бошлади, совутган сайин дилида тиниқ идрок ва асосли таскин қарор топгандек бўлди, беқарор туйғу ўрнини доно тоқат, она ва хотинлик маъсулияти эгаллай бошлади. Йўқ, Муқаддас кўр-кўрона, ўткинч ҳиссиётлар ихтиёрига берилиши керак эмас. Майли, хат келган бўлса, тирқиш орасида ётаверсин, Муқаддас уни олмайди ҳам, бекорга дилини изтиробга солмайди ҳам, синчга

ёпиштирилган сақични кўчириб ташлайди, вассалом. Почтачини учратса, хатни олганим йўқ, олиб кетинг, дейди. Шундай фикр билан Муқаддас хом-хатала тадбирни ўзгартиришга қарор қилди, натижада хаёлини паришон қилиб юрган тугён аста-секин кучини йўқота бошлади. Бироқ... Бир неча кундан кейин эрини ишга кузатаётиб, кўзи йўлак синчига ёпиштирилган сақичга тушиб қолди. Муқаддаснинг юраги шувиллаб кетди, гўё Ҳошимжоннинг ҳам эътибори сақичга тушгандек эди. Эри кутиб турган юк машинасига ўтириб хизматига жўнади. Аллақандай ўжар куч Муқаддасни учбурчакли хат яширилган тирқиш томон итарар, ҳеч қачон ишқий хат олмаган Муқаддасга бу нарса ажиб, авровчи туюлар, ўзини бу йўлдан оздирувчи махфиятга учмаслик учун ожизлик қилар, продаси етмагандек галати саросимада қолган эди. Аммо бари бир Муқаддас шифтга, васса орасига бир зум тикилиб турди, сўнгра кескин бурилиб, уйига кириб кетди.

Шу куннинг ўзидаёқ Муқаддас кўчада ким биландир шангиллаб гаплашаётган почтачининг овозини эшитиб қолди. Бу Муқаддаснинг ўзи тайинлаган шартли огоҳ эди. Нима қилсин, чиқсинми, ёки ҳеч нарса билмаган бўлиб уйида ўтираверсинми? Йўқ, почтачи ўз улушини олмагунча, шу атрофда ўралашиб, қичқираверади, тинчлик бермайди, пировардида бирон баҳона билан ўзи кириб келади, сирни фош қилиб қўяди. Қолаверса, Муқаддас чиқиб, ўзи айтган режаларидан айниганини айтиши, узил-кесил орани очик қилиб келиши керак.

Муқаддас кўчага мўралаганида, у ерда почтачидан бўлак ҳеч ким йўқ, почтачи ўз-ўзидан алаҳсирагандек шангиллаб гаплашар эди, Муқаддасни пайқағач, «аллаким» билан хайрлашди, атрофга ола-зарак назар ташлаб, бу томонга йўргалади, Муқаддас рўпарасида ишшайиб тўхтади.

— Олдингизми? — Шивирлаб сўради почтачи ва тирқишга ишора қилди. — Сақич ҳам ёпиштириб қўйдим. Кеча олиб келувдим.

— Олганим йўқ, амаки, — деди Муқаддас жиддий тусда. — Олмайман ҳам.

— Нега? — Талмовсираб сўради почтачи.

— Айнидим, — деди Муқаддас почтачининг ҳафсаласи пир бўлганига парво қилмай. — Ўйлаб қарасам, тўғри келмас экан.

— Этик нима бўлади? — Хавотирланиб сўради почтачи. — Хром этик?

— Хатни олганим йўқ, этик ҳам бўлмайди.

— Ие! Муқаддасхон, бу хатарли ишга ўзингиз мени мажбур қилдингиз, — деди почтачи «ётиб қолгунча, отиб қол қаби-

лида. — Гап менданмас, сиздан чиқди. Ўзингиз шарт қўйдингиз, ваъда бердингиз, мени чалғитдингиз. Энди тонасизми?

— Хатни олганим йўқ-ку.

— Олдингиз-олмадингиз, мени ишим нима? Мен шартни бажардим, — деди почтачи ранжиб ва хужумга ўтди: — Балки аллақачон олиб ўқигандирсиз, мен қаттан билай? Агар мунақа қилишингизни билсам, ҳийлангизга асло юрмасдим. Хатни ойингизга топшириб, насибамни олиб кетаверардим. Энди сиз тонадиган бўлдингиз, ойингизга айтаман, мендан домангир бўлманг, жавобини ўзингиз бераверасиз. Бу сирни бошқалар ҳам эшитиши мумкин.

— Пўписага ўтибсиз-да, — деди Муқаддас. — Майли, бир айланиб келинг, мен этикни олиб чиқиб қўяман.

— Кўча айланиб чиқдим, бу ерда бошқа ишим йўқ, — деди почтачи араз билан. — Кутиб тураман.

— Бўпти, ҳозир олиб чиқаман, — дея Муқаддас шошмай уйига кириб кетди ва «ширинкома» шу атрофда бўлса керак, бир зумда латтага ўралган этикни қўлтиқлаб чиқди, дағалроқ ҳаракат билан почтачининг сумкасига ташлади.

— Ҳа, мана бу бошқа гап, ойимча, — деди почтачи кўзлари йилтираб. — Одам сўзида туриши керак-да. Бўпти, омон бўлинг.

Почтачи пилдиллаб гузар томон йўрғалади.

Муқаддас бир оз унинг ортидан тикилиб турди-да, уйига кириб кетиш учун орқага ўгирилди ва беихтиёр кўзи тирқишга тушди — яқиндагина зўрға-зўрға кўриниб турган оқиш нарса йўқ эди. Демак, почтачи пайтдан фойдаланиб, суғуриб олипти-да, демак, хатни онасига қайта пуллайди. Муқаддасга негадир алам қилди; ҳам хатни қўлдан чиқарди, ҳам этик бекорга кетди. Ундан кўра хатни олиб йиртиб ташлагани; этикни Мунис холага бергани маъқул эмасиди? Бечора сотса, бир неча кун рўзғор тебратар эди. Ўзи шунақа қизиқ устида қилинган ишнинг охири вой бўлади...

40

Заҳронинг ўлими билан боғлиқ ташвиш бартараф бўлди. Муродхўжа ака бу хабарни эшитиб анча тинчиди, бинобарин, Саттор деган акаси бор экан, у-ку даъво қилмапти, аммо бир-иккита ғаламис пинжига кириб, қайраса, синглинг бекордан-бекорга қамоқда ўлиб кетверадими, қийнашган, шу даражага олиб боришган, деб гижгижласа, яна енгини шимариб, ўч олишга киришади, товон талаб қилади. Бунинг устига даъво қилмаслиги ҳақида ундан тилхат ҳам олишмапти, каллаварамлар. Саттор ўликни ўзи кўмишдан воз кечиб тўғри

қилипти, лекин — ким билади? — Ҳликни уйдан чиқарганида, ғаламислар пинжига кирмай туриб, Муродхўжа ака, шундай амалдор, обрўли одам, ўзи таъзияга бориб тиловат қилиб келганида, кераксиз оқибатларнинг олдини олган бўлармиди; акасини ёнига ўтқазиб, кўнгил сўрарди, панд-насихат қиларди, ўлди-кетди, оллохнинг иродаси, энди қайтариб бўлмайди, сабр-чидам берсин, ўзингизни авайланг, бўлар-бўлмас одамларнинг гапига кирманг дерди. Саттор Муродхўжа акадек бообрў инсоннинг насихатларига юрган бўлармиди... Бинобарин, бу ишда Муродхўжа аканинг қўли борлигини билмайди ҳам, масала енгил кўчармиди?! Энди нима дейди? Агарда Муродхўжа ака Сатторнинг уйига кўнгил сўраб боргудек бўлса, аввал-охир унинг уйига қадам босмаган, Саттор расмий аза очган эмас, синглиси бедарак йўқолиб кетди, деган гап тарқалганмиш, Саттор нима, деб ўйлайди? Шубҳаланмайдами? Шубҳаланади, албатта. Ғафлатда юрган одамнинг дилига гулгула тушади, ана ундан кейин қидириш кўйига тушади. Унда чатоқ бўлади. Шукур мўйлов пора билан тўғриладик, деди; аммо Шукур мўйлов зикна, суллоҳ одам, қанча берган экан? Ҳойнаҳой, кўпини ўзи олиб қолиб, жиччагина қисмини берган. Агар Сатторнинг иштаҳаси очилиб, сурбетлик қилса-чи? Синглисининг ажалидан фойдаланиб қолмоқчи бўлса-чи? Унда ким тўхтатади уни? Муродхўжа аканинг боши қотиб қолди. Ҳзи-ку оёқ бошмалдоги пасот боғлаб, неча кундан бери оғриқ азобида юрипти, кечалари ухламай чиқяпти. Унинг устига мана бир ойдан ошди, ўғлидан дарак йўқ. Маъсуд нима бўлди, нега хат ёзмайди, омонми? — Ҳеч нарса билмайди, ойиси йиғлагани-йиғлаган, мингир-мингир қилавериб, жонга тегди. Устига-устак, мана бу лаънати яра! Арзимаган нарса эди-я, атиги кичкинагина мих? Шунча азоб беришини ким билипти? Ахир нималар бўлмайди? Пичоқ кесади, ўроқ санчилади, тикон киради — ҳеч нарса бўлмайди-ку. Дори-дармон билан тузалиб кетади. Нега энди Муродхўжа акага келганда миттигина бир михдан шунча озор чекиши керак? Бошмалдоги олхўридек нафармон бўлиб кетди, болдири аралаш лўқиллаб, ором бермайди. Яқинда битта шунақа дарддан аранг қутулудди. Битта одамга ўша кулфатнинг ўзи етарли эди. Ахир ис чиқарди, мушкулкушод ўқитди, садақа берди, ўша кифоя-да. Энди бу кўргилик бормиди? Товба!.. Эрталаб хизматга кетаётганида Ҳошимжонга айтиши керак эди, биронта ҳарбий врачни етаклаб келарди. Аттанг.

— Маматни чақиртир, — деди Муродхўжа ака, оёғини авайлаб уқалаётган хотинига. Гулсум опа деразадан мўралаб, Холидани имлади, Маматни чақиритишни буюрди.

— Дарров Тупроққўрғонга бор, — деди Муродхўжа ака эшик остонасида пайдо бўлган Маматга. — Ҳошимжонни топ. Дўхтир олиб, шу извошда келсин. Огриқ зўрайпти. Ўзи билади, уқдингми?

— Хўп, хўжайин, — дея Мамат ортига чекинди.

— Имиллама, ўлиб қоламан! — деди Муродхўжа ака Маматнинг орқасидан бақириб. — Қамчинни аяма!

— Хўп, хўжайин! — деган Маматнинг овози дарвозахонадан келди.

Улар гилос тагидаги тўқима креслоларда ўтиришар, Ҳошимжон тик ҳолда индамай гапга қулоқ солар эди.

— Ўтказиб юборисиз, хўжайин, — деди поғонида илон белгиси бор капитан. — Юрагингиз безовта қиладими?

— Безовта қилганда қандоқ, — деди Муродхўжа ака хавотир бўлиб.

— Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, — деди доктор. — Қон заҳарланган, бутун жисмингизда йиринг аралаш қон айланиб юрипти. Одам шунақа беғам бўладими? Дарҳол операция қилиш керак. Кесиб ташламаса, чатоқ бўлади.

— Кесиб ташламаса? — Муродхўжа ака донг қотиб қолди. — Нимани кесасиз?

— Оёқни сақлаб қолишга ҳаракат қиламиз, — деди капитан жиддий оҳангда. — Бармоқни кесамиз. Қонни тозалаймиз. Зора фойда берса. Касалингиз гангрена. Ўзбеклар қорасон, деб аташади.

— Кесмаса бўлмайдим, дўхтир? — ёлборди Муродхўжа ака. Айни бир пайтда Ҳошимжоннинг кўзида қайнатаси — шундай мағрур ва маъруф қайнатаси! — аянчли ва нотавон бўлиб кўринди. «Эй, парвардигор, — деб ўйлади у, — шундай кунни кўрадиган пайт келаркан-а!» Муродхўжа ака латтаси олиб ташланган панжасига кўз ташлади. — Бармоқсиз қандай яшайман-а? Қандай? Ахир бу бошмалдоқ-ку, бошқа бармоқ бўлсаям майли эди, билинмас эди.

— Қанча одамлар оёқсиз юрипти, бошмалдоқ гап эканми? Агар иш фақат бармоғингиз билан битса, шукр қилинг. — дард ҳақиқатдан хафли эди, шунинг учун капитан вазиятни асл ҳолатидан яхши қилиб кўрсатишни истамади. Қолаверса, капитан атайлаб шундай деди, бемор аҳволини жиддий эканига ишонтирилмаса, уни операция столига ётқазиб бўлмайди, ўзини нобуд қилишга олиб боради. Модомики, капитан шу ишга аралашди, номига доғ туширмаслик учун ҳамма чорани кўриши шарт. Штаб бошлиқлари бу одам билан улфат, ўлиб қолса, писанди капитанга тушади. — Қани, термометрни беринг-чи.

Муродхўжа ака қўлтигидаги термометрни олиб докторга узатди.

— Қойилман, — деди доктор ажабланиб. — Бақувват экансиз. Бошқа одам бунақа иситмада шайтонлаб қоларди. Туринг, хўжайин. Кетдик.

— Ҳозирми? — Даг-даг қалтираб сўради Муродхўжа ака. — Қаёққа олиб борасиз?

— Ҳозир. Госпиталга. Ҳар минут ганимат...

41

Йигилиш бир ҳафтага бермади, икки кунда тугади. Мажлис Муқимий театрининг Бешёғочда қурилган янги биносида ўтди, Усмон Юсуповнинг ўзи қатнашди, сўзга чиқиб, узоқ ва жўлқин гапирди. Қаюмжон бу одамни Катта Фаргона канали қурилишида кўрган. Семизлигига қарамай тиним билмас, қора енгил машинасида чангга беланиб қурилишнинг бошидан-охиригача изгир, ҳар ер-ҳар ерда тўхтаб, офтобда қорайиб кетган ярим яланғоч одамлар билан қизгин суҳбатлар олиб борар, кулдирад, руҳини кўтарар, ишга ташаббус уйғотар эди. Бир куни динамит кўмилган томонга шитоб билан бораётганида портлаб кетишига сал қолган, одамлар бақириб-чақириб, фалокатдан асраб қолишган. Ушанда Қаюмжоннинг дадаси чанг-тўзон ичидан чиқиб келган тракторга урилиб кетиб, чий бостирма тагида ётганида Усмон Юсупов ўзи келиб ҳол сўраган, яхши қарашни врачларга буюрган эди. Бироқ зарба отасининг ички аъзоларига зарар етказган эканми, тузалиш ўрнига борган сайини оғирлашган, ўлиги ўша ерларда қолиб кетишидан кўрқиб уйига жўнатишларини талаб қилган, у ердагилар рухсат беришга мажбур бўлишган. Ҳўкиз кўшилган аравага пичан тўшаб, беморни ётқазишган, дадасининг ёнида оёғини осилтириб Қаюмжон ўтирган, ўнқир-чўнқир йўлларда қалтираб-чайқалиб, хуфтон пайтида уйга етиб боришган, ўша тунда отаси жон берган...

Танаффус пайтида Усмон Юсупов саҳнадан залга тушди, одамлар дарров уни қуршаб олишди, саволга тутишди; Қаюмжон отаси жароҳатдан ўлиб кетгани ва айниқса акаси қамоққа олиниб, тез фурсатда Ўш турмасида отилиб кетгани, у шаҳарда хотини билан учта боласи етим қолганини айтмоқчи эди, айти пайтдаги суҳбат руҳига ўзининг шикоятомуз гапи ноўхшов тушишидан истиҳола қилди, гапга суқулмади. Кейин бунақа вазият тугилмади, мажлис қатнашчиларини Тошкент атрофидаги хўжаликларга олиб кетишди, бир неча кун мобайнида шунга ўхшаш

тадбирлар билан овора бўлиб, Қаюмжон Усмон Юсуповни бошқа учрата олмади, гапи ичида қолди.

Қаюмжон узоқ муддатли сафарларда кўп бўлган. Уч йил Ушдаги техникумда ўқиди. Бу даврни Қаюмжон мусофирчиликка қўшмайди, чунки акаси ўз оиласи билан ўша шаҳарда турар, район маориф бўлимининг мудири эди. Кейин чамаси бир ой Фарғона канали қурилишида дадаси билан ишлади, биринчилар қаторида фронтга кетди, уч йиллик умри жанг майдонида ва госпиталларда ўтди. Алижон унда энди икки ёшдан ошган гўдак, шуни қаттиқ соғиниб қийналган эди.

Лекин Қаюмжоннинг Тошкентга қилган сафари йилга ўхшаб кетди. Айниқса икки кунлик маърузалар тугаб, мажлис қатнашчиларини тажриба алмашиш учун шаҳар атрофидаги колхозларга чиқарилиши Қаюмжонга малол келди. Бундоқ олиб қараганда, у ўз ташвишларидан йироқ, кунора зиёфатларда иштирок этади, пахтани ётиштириш бўйича зарур тажрибалар орттирмоқда, бу ҳаммаси яхши, фойдали, бироқ уни қандайдир кўзга кўринмас куч уйи томон чақирар, тоқатсизлантирар, ҳарчанд хаёлини забт этишга уринган манзараларни ҳайдамасин, Қаюмжоннинг ички назари олдида беихтиёр Ойнисанинг қиёфаси намоён бўлар, аллақайларга эргаштириб кетар, бундай хаёл тўлқинига бўйсуниб, пўртанасида гарқ бўлиш андек ҳаловат бахш этар ва айни бир пайтда бу ҳузур Қаюмжон учун ҳам илинж, ҳам воҳид эди. Шунинг учун у тўрт кундан кўпига чидай олмади, онаси бетоблигини баҳона қилиб, поездга ўтирди, саҳар чоғи Андижон воқазалига келиб тушди. Унинг ошиқиши ҳатто Тошкент магазинларини айланишга имкон бермади. Қаюмжон Андижонга келгач, уйи яқинлигиданми, кўнгли пича хотиржамлашгандек бўлди. Энди Тошкентда қила олмаган совға-саломини шу ердан харид қилса ҳам бўлаверади. У ердан олди нима-ю, бу ердан олди нима? Ҳозир Қаюмжон бозор айланади. Онасига дока рўмол, Алижонга портфель, Жамилага қўғирчоқ ва албатта, Ойнисага арзигулик бир нарса олади. Ҳар қалай бетоб онаси билан ўйинқароқ ўғлига қараб ўтирипти, қолаверса, Қаюмжоннинг кўнглида унча-мунча орзулари бор; Ойниса, албатта, нарсага учадиган жувон эмас, бироқ шу совға Қаюмжоннинг муносабати қапчалик самимий ва жиддий эканини англаиб қўйишнинг ягона усули. Бу пайтгача ҳам Қаюмжон четда қараб тургани йўқ, баҳоли қудрат ёрдам бериб келди; оғир аҳволини кўриб, етимхонадан ўз қишлоғига олиб келди, мактабга жойлаб қўйди, рўзгоридан хабар олиб турди. Бу ғамхўрликларни Қаюмжон чин дилидан, одамгарчилик талабига биноан самимий ифода қилди. Тепада худо бор, у пайтлар эри ҳаёт,

ундан қорахат келмаган, Қаюмжоннинг юрагида эса оддий раҳимдилликдан бўлак нарса йўқ эди. Унинг охирги пайтдаги туйғулари Ойнисанинг азбаройи мусибатлар зарбидан мажруҳ бўлиб қолиши, танҳолиги оқибатида унинг қисматига қайғуришдан келиб чиққан бир ҳиссиёт. Ахир унинг руҳини кимдир кўтариши, ҳамдард бўлиши керак-ку. Бинобарин, Қаюмжоннинг ўзи ҳам тақдири юришмаган, дили абгор йигит. Иккита нотавон бир-бири билан топишса, бирининг дардига бири малҳам бўлса, бунинг нимаси гуноҳ? Савоб-ку.

Ҳозир улар қандай экан? Ораларида гап қочмаганмикин? Алижоннинг баъзи бир нарсаларга ақли етадиган бўлиб қолган, ғашлик қилмасмикин? Жамилани йиғлатиб қўймаганмикин? Болалар ҳали бир-бирига ўрганишгани йўқ, иккови ҳам ётсираши, ораларида жанжал чиқиши мумкин. Алижон ҳам ёлғиз фарзанд, тантиқ, эркатой; Жамила ҳам онасининг ягона умиди. Ойниса қизини ер-кўкка ишонмайди, демак, унинг қизчаси ҳам ўзига яраша инжиқ, ҳатто Алижондан ҳам баттар тантиқ бўлиши мумкин. Албатта, Ойниса зийрак жувон, иккита гўдакни талаштириб қўймайди. Бироқ Алижон ўғил бола-да, бирон нарса ёқмаса, томга чиқиб олиб тумтайиши, тош отиши, ҳайдаб солиши мумкин.

* * *

Қаюмжон қоронғу тушмагунча уйига кириб бормасликка қарор қилди. Бу қарор ўз назарида сирли бир тадбир эди. Агар эртароқ борса, Ойниса боласини олиб, ўз ҳужрасига кетиш тараддудига тушиб қолади, чунки уйнинг эгаси қайтгач, Ойнисага юкланган вазифага муҳтожлик қолмагандек бўлади, эркак киши бор уйда ётиб қолиш ҳам ғалати туюлади, Ойниса ўзини ноқулай сезади. Қанча кеч борса, шунча яхши, ухлаб қолган қизчани уйғотиб, тунда йўлга тушиш, қон-қоронғи мачит ҳовлисига кириб бориш у қадар зарур бўлмайди, қолишга мажбур бўлади. Қаюмжон ювиниб-таранади, болалар ухлаб қолишмаган бўлишса, у совғаларни улашади, Ойнисага Андижон бозоридан сотиб олган бир жўра атласини топширади, бирга ўтириб чой ичишади, у ёқ-бу ёқдан гаплашишади, онаси ухламаган бўлса, у ҳам суҳбатга қўшилади, суҳбат давомида шу кунлар қандай ўтганини Қаюмжон билади, уларнинг орасида келажак турмуш ҳақида қанақа гап ўтган-ўтмаганлиги аён бўлади. Қаюмжон ўз хатти-ҳаракатларини шунга қараб тузади...

Қаюмжон машинадан колхоз идораси олдига тушиб қолди. Қолхоз активи энди-энди тўпланишаётган эди, Қаюмжоннинг келиши айни муддао бўлди.

— Мажлис аҳли, — деди Қаюмжон ҳамма билан кўришиб чиққач, колхоздаги ишларнинг кетиши ҳақида қисқача ҳисобот эшитиб бўлиб. — Бу йил республика бўйича бир миллион олти юз минг тонна пахта топшириш мажбуриятини олишди. Мен ҳам қўл кўтардим. Усмон аканинг ўзи йиғилишда қатнашди. Йўл-йўлакай хомчўт қилиб келдим. Бу йилги мавсум, баҳор чўзилиб кетганига қарамай умуман яхши келди. Ғўзаларимизнинг ривожини тузук, ҳар бир тупда бешта-олтитадан кўсак бор. Беш юз гектардан минг тонна беришга кўзим етиб турипти. Албатта, бу осон ишмас, одам кам, ҳамма юк аёллару қариялар зиммасига тушади. Мактабга ёрдам бериб туришмиз, терим пайтида улар ҳам қараб туришмайди. Усмон ака томонидан ҳамма район раҳбарларига топшириқ бўлди — биринчи масала пахта, ҳамма эътибор ҳосилни неснобут қилмай йиғиб-териб олиш, барча чораларни шунга сафарбар қилиш керак, ватан олдида бевурд бўлмайлик, ваъдамиз устидан чиқайлик, бу ҳам фронт, деди, шу билан ғалабага меҳнат зафаримизни кўшган бўламиз, кимки масалани қанчалик жиддийлигини тушунмаса, демак ғалабага тўсқинлик қилган бўлади. Бунақанги одамларга нисбатан нафрат билан қараймиз, чора кўллаймиз... Тушундиларингизми, ўртоқлар?

— Тушунингизга тушундиқ, раис, — деди бир кўзи чарм билан танғилган киши. — Ҳосил яхши, пахта мўл, аммо-лекин ким уни йиғиштириб олади? Ҳар звенода учтадан одам. Бултургидек яна қишга кириб кетсак, ҳосил далада қолиб кетади. Шунча азоблар билан етиштирилган ҳосил увол-да, раис. Ахир минг тонна топшириш учун ҳар гектардан йигирма центнердан пахта териб олиш керак. Ахир аҳоли кўпайгани йўқ-ку.

— Иложини қиламиз, — деди Қаюмжон қатъий. — Ҳашарчилар ёллаймиз. Кечалари машғала ёқиб терамиз. Меҳнатга лаёқатли биронта одам четда қолиши керак эмас...

Ўқитувчи танқислигидан мактаб болаларига ҳам рус тилидан, ҳам немис тилидан Наима Алауддинова деган татар аёл дарс бериб келар, Ойниса ҳам ўрта мактабда шу фанларни ўтган, немис тилидан бераётган дарс сифати қанақа эканига кафиллик қила олмас, аммо ўзи рус тилини яхши билгани учун Наима опа талаффузидагина эмас, ҳатто доскага ёзган машқларида баъзи бир хатолар борлигини пайқайди. Наима Алауддинова на у, на бу тил бўйича мутахассис эмас, иккала фанни бошқа студентлар қатори педагогика техникумида ўтган, ўзининг фани ботаника бўлиб, мактаб маъмурияти рус

ва немис тилини олиб боришни унга юклашган эди. Ҳар қалай унча-мунча рус тилини билган Наима опа бир неча марта Ойниса билан рус тилида гаплашгач, Ойнисанинг тили нақадар тоза эканига амин бўлди, ҳатто баъзи бир ўқувчи қизларни ёрдам олиш учун Ойнисага юборди. Бу қизлар рус тилини ўзлаштиришда кескин ўзгариб, олди ўқувчилар қаторига кириб олишди. Наима опа иккита дарс олиб бориши учун қўшимча маош олмас, битта фандан қутулиш унинг учун анча энгиллик туғдириши мумкин эди. У мактаб директори Мансур акага ўз мулоҳазаларини айтди. Мансур аканинг ўзи рус тилини яхши билмас эди, бироқ Алауддинованинг гапи унга асосли бўлиб кўринди, у синаб кўриш мақсадида бошланғич синфлар программаси ва ўқитиш методикасини Ойнисага берди. Ойниса аввалига эътироз билдириб кўрди, аммо таклиф шу қадар завқли эдики, пировардида Ойниса ҳаракат қилиб кўришни ваъда бериб, программани олди, секин-аста уни ўргана бошлади. Демак, Ойниса янги мавсумдан мактабга фаррош эмас, муаллим сифатида кириб боради. Бироқ унинг ҳали биронта дарс ўтгани ҳам, ҳеч қанақа тажрибаси ҳам йўқ, умуман бу тадбир самара берадими, йўқми, Ойниса билмас, чўчир, ҳадиксирар, ҳатто ўқитувчилар олдида шарманда бўлиши мумкинлигини ўйлаб, вужуди ваҳимага тушар, тайёргарлик кўраётганини ҳаммадан яширар, агар урдасидан чиқа олмаса, ёпиқ қозон ёпиқлигича қолишини умид қиларди.

Қаюмжон эшикни қоққанида ҳамма уйқуга кетган, Ойниса айвондаги чорпояда қизини ухлатиб, ёнида машқ қилиб ўтирган эди, эшик тақиллаганини эшитиб, дарҳол китобдафтарларни йиғиштириб, кўрпача остига яширди, эшик очгани югурди.

— Ким? — юраги ҳаприқиб сўради Ойниса.

— Мен, — деди нариги томондан Қаюмжон.

— Вой, Қаюмжон ака, — дея Ойниса эшикнинг тамбасини ола бошлади. — Хайрият-ей, тезда қайтибсиз. Эсон-омонми-сиз?

— Шукр, — деди Қаюмжон вазминлик билан, лекин уйдан ёш аёлнинг овози чиқиши дилини тўлқинлантириб юборган эди. Хайрият, уйда экан Ойниса. Овози ҳам тетик, Қаюмжонни кўриб, у ҳам суюниб кетди. Демак, куни бўйи уйдан хавотир олгани бекор экан. Майли, одам доим ўзини кўнгилсиз нарсага тайёрлаб юриши керак, юрак бардош бериши осон бўлади. — Кутмовдингарми?

— Йўқ, нега, кутувдик, — деди Ойниса пича эсанкираб. — Фақат бир ҳафта, деганингиз учун, эрта-индинни кутувдик. Энамни уйғотайми?

— Йўқ, ётаверсин, — дея Қаюмжон қўлидаги тугунни Ойнисага берди ва ўзи эшикни тамбалади.

— Сиз ювининг, мен самоварга ўт ташлайман, — дея Ойниса йўргалаб бориб, тугунни чорпояга қўйди, хонтахта ёнидаги кўрпачани тузатди, чой қўйиш учун ошхона томон кетди.

Чорпоя олдидан ўта туриб Қаюмжоннинг кўзи ухлаб ётган Жамилага тушди. Демак, онаси Алижонни ёнига олиб, ичкарида ухлапти, ўйлади Қаюмжон ва каравоти бўш эканини фараз қилиб, бемалол у томонга ўтиб кетаверди. Каравотдаги Қаюмжоннинг тўшаги қайириб қўйилган эди. •

Қаюмжон сал оқсоқлаиб, ариқ бўйида тўхтади, гимнастёркасини ечиб, қоронғуда ювинди, артинди, каравотига ўтириб, тамаки тутатди. Учокдаги аланга қаршисида Ойнисанинг шарпаси липиллар, ювилавериб нафислашган қўйлаги остида чиройли қомати кўринар, Қаюмжоннинг кўнглини алла нечук қиларди.

Ойниса сув тиндириб қўйилган пақирни олиб кетиш учун ариқ бўйига келди.

— Ҳаво бугун қаттиқ исиди, — деди Ойниса каравотда ўтирган Қаюмжоннинг ёнидан ўта туриб. — Қаранг, ҳалиям тафти пасаймади.

Қаюмжон Ойнисанинг қўлини ушлади.

— Вой, Қаюмжон ака! — деди Ойниса шивирлаб. — Бу нима қилганингиз! Қўйворинг.

— Ойнисахон, — деди Қаюмжон ўзини одоб чегарасида ушлаб. — Бир-биримизни қийнамайлик. Шунча ташналик ҳам етар.

— Қўйворинг, энам уйғониб қолади, — деди Ойниса орқага тисарилиб. — Шарманда бўламиз.

— Эртага никоҳ ўқиттираман, Ойнисахон, ҳалолим бўласиз, — деди Қаюмжон ёлвориб. — Яхши кўраман. Адо бўлдим, қийнаманг.

— Никоҳ ўқиттиринг, кейин, Қаюмжон ака, ҳозир қўйворинг. Ўтинаман, Қаюмжон ака.

Қаюмжон Ойнисани тортиб, маҳкам қучди, томоқларидан ўпа кетди. Ойниса тирсақларини қадаб, қаршилиқ кўрсатар, аммо бу қаршилиқ у қадар кескин эмас, аёл кишига хос тортинчоқликнинг ожиз ифодаси бўлиб, Қаюмжоннинг эҳтироси неча йиллар мобайнида мудраб ётган, аммо сўнмаган Ойнисанинг туйғуларини ҳам уйғотиб юборди, жозибали ларзага солди, беихтиёр майин қўллари йигитнинг бўйинини чулғади. Қаюмжон бир қўли билан турмакланган тўшакни ёзиб юборди, у жон талвасасида Ойнисанинг қўйлагини ечиб ташлади, лозимини туширди, тўшакка қулатди. Ойнисанинг

дуркун бадани дағ-дағ титрар, чўгдек ёнар, кўкраги қизларни-кидек таранг, эти шойидек силлик, хира ой шуъласида илондек тўлғанар эди...

Сўнгра бир неча дақиқага ҳушини йўқотган одамдек Ойниса сапчиб ўрнидан турди, каравот четида ўтирган ҳолда апил-тапил кийинди.

— Кўйлагимни йиртиб юборибсиз, — деди у, кийимининг у ёқ-бу ёғини ағдариб кўриб.

— Атлас олиб келдим, — деди Қаюмжон кўйлак устидан Ойнисанинг ёнини силаб. — Машина бор, тикиб кийинг.

— Машинада тикишни билмайман, — деди Ойниса ўчоқ томон қараб. Қозон тагидаги олов ўчиб бўлган, самовар карнайидан қизил учқунлар тўзгиб чиқар, бир зум қоронгу қаърида йилтираб, шу заҳоти ўчар, жонли нарсага ўхшаб кетар, чорпоядаги хонтахта устидаги чироқ атрофида парвона-капалак айланар, нурни пирпиратар эди. — Қорнингиз очдир, туринг, ювининг, овқат иситганман, — дея, Ойниса яланг оёқ юриб, ариқнинг қуйи томонига ўтиб кетди...

— Олинг, ўзингиз ҳам енг, — деди Қаюмжон, жаркопга ўхшаган таомни лагани билан ўртага суриб.

— Бемалол еяверинг, Қаюмжон ака, — деди Ойниса, тиззасидаги бир жўра атласни силаб. — Мен чой ичаман, — дея Ойниса ўзига чой қуйди.

— Мактабга бордингизми? — Сўради Қаюмжон ўртага жимлик тушгач.

— Ҳар куни бориб хабар олиб келяпман, ҳашарчиларга чой етказиб туриш керак.

— Бошлаб юборишдими?

— Битиб қолди. Тез ишлашяпти. Сахардан кечгача, — деди Ойниса бошини кўтармай — бояги воқеадан у мулзам эди.

Қаюмжон Ойнисанинг дилида юк борлигини сизди, аммо қай йўл билан хаёлини чалгитиб, кайфиятини кўтаришни билмай боши қотди.

— Бувим тўй қил, деяпти, — деди ниҳоят Қаюмжон сукунатни бузиб. — Сиз нима дейсиз?

— Қанақа тўй?

— Авваламбор, Алижоннинг қўлини ҳалоллаш керак, — деди Қаюмжон ва бир лаҳза жимликдан сўнг қўшиб қўйди: — Қолаверса, ўзимизнинг ҳам... Нима десамикин?.. Ҳар қалай янги турмуш...

— Уят, бўлар, — деди Ойниса ҳамон бошини кўтармай. — Кейин, бувингиз нима деркин?

— Бувим жон дейди. Сиз билан гаплашдими?

— Учини чиқарувди. Қўшни кириб қолди. — Ойниса

бошини кўтариб Қаюмжонга қаради. — Алижонга хатна тўйи қилмоқчимисиз?

— Менга қолса, қилмоқчимасдим. Бувим унамаяпти. Қишлоқдагилар олдида иснод бўлади, деди.

— Ҳозир замон ўшанақами? — деди Ойниса ўзини бу оиланинг ташвишларига дахлдор сезиб. — Уч-тўртта қарияларни чақириб, жичча расм-русумини ўтказсангиз кифоя бўлмайдимиз?

— Бўлади, албатта. Айтиш осон, тўйнинг ўзи бўладими? Қанча сарф-харажат! Қаердан оламан? Бувим, раиссан, ҳамма нарса қўлингда, дейди. Тушунмайди. Омбор қуқуруқ. Бориниям пилла боққацларга улашдик.

— Бўпти-да, — деди Ойниса самимий тарзда. — Алижоннинг кийим-боши борми? Қиш келади.

— Кичик келиб қолган, — деди Қаюмжон Ойнисанинг Алижон ҳақида жон куйдиришини ичида қайд этиб. — Кейин... бувим ҳам омонат бўлиб қолди. Худо тескари қилсин-у, иссиқ жон, бирон-бир ҳодиса фавқулодда рўй берса, одам шошиб қолади. Тайёр турган маъқул-да.

Гарчи Қаюмжоннинг ҳадиги ҳақиқатдан йироқ бўлмаса-да, гап кўнгилсиз эди, шўнинг учун Ойниса жавоб бермади.

— Бояги гап-гап, — деди Қаюмжон Ойнисанинг маъюс нигоҳига тикилиб.

— Қанақа гап? — тушунмай сўради Ойниса.

— Эртага домла чақиртираман, — деди Қаюмжон таъкид билан. — Никоҳ ўқиттираман. Расмийлаштириш керак. Гувоҳликка одам айтаман. Эчки сўямиз. Дастурхон ёзамиз. Пича нишона бўлиши керак-да! — деди Қаюмжон қизишиб, худди Ойниса эътироз билдирадигандек. — Ҳозир эса хамир учидан патир.

Ойниса Қаюмжонга ялт этиб қаради. Унинг кўзларида саросима изғир эди.

— Нима? — Сўради у гўё тушунмагандек.

— Тўймадим, — деди Қаюмжон сирли оҳангда.

— Овқат бор яна, — деди Ойниса енгил тортиб. — Олиб келайми?

— Сизга тўймадим.

Ойнисанинг бадани дувиллаб кетди.

— Айниманг, Қаюмжон ака, — деди у қизариб.

— Қутаман у ерда. Энди шошилмаймиз, — дея Қаюмжон ариқ бўйида қорайиб турган каравоти томон кетди.

Ойниса серрайганича жойида ўтириб қолди. Кейин ҳушига келиб, идиш-товоқни йигиштирди, ўчоқ бошига олиб бориб қўйди. Қайтиб келиб, чироқни ўчирди, ўрнига ётди.

Қаюмжон ўқтин-ўқтин йўталиб қўяр, тамакисининг чўғи

ҳар лекканида лов этиб йилтирарди. Ойниса боя йўл қўйган продасизлиги учун ўзини койир, афсус чекар, аммо шунинг билан бирга чегарадан ўтганидан кейин, энди қайсарлик қилиши аллақандай таннозликка ўхшаб кетарди. Қаюмжон эса ҳамон йўталар, ўзига чорлар, Ойнисанинг дилини туғёнга солар, ором бермас эди. Албатта у эркак нарса, қанча пайтлардан буён аёл кишига яқинлашган эмас, ташна, тоқат қила олмай ўзи келиб қолиши, тортиши, ухлаётганларни уйғотиб юбориши мумкин. Ана унда шармандалик бўлади, онаси сезиб қолса, эртага Ойниса унинг юзига қарай олмайди.

Ойниса чорпойни гичирлатмай турди, калишини киймай, оёқ учида у ёққа кетди...

Қаюмжон уйғонганида қуёш анча кўтарилган, ҳаво тез қизий бошлаган, уй жим-жит, онаси тусмол ҳаракатлар билан чорпой устидаги кўрпачаларни йиғиштирар эди. Қаюмжон сапчиб ўрнидан турди, апил-тапил ювинди, онаси билан кўришди, чой ичгани хонтахта ёнига ўтирди.

— Уйда битта ўзингизми, буви? — Сўради тез-тез чой ичиб Қаюмжон.

— Ойнисахон болаларни эргаштириб мактабга кетди, — деди онаси ўтирган жойида тасбеҳини ахтариб. — Ҳар куни бориб келишади.

— Алижон хархаша қилмадимиз? Иноқ юришдимиз?

— Бинойидек, — деди кампир тасбеҳини шиқирлатиб. — Бошида ётсиради, кейин ўрганиб кетди. Ойнисахон болалар тилини биларкан, тезда чиқишиб кетишди.

— Ойнисахоннинг ўзи-чи? Малол тушмадимиз?

— Нега малол тушади? Оёқ-қўли чаққон, одоб-муомила-сиям бир яхши, одамшаванда экан.

— Шунини келин қилмайсизми? — Бир оз сукут қилиб сўради Қаюмжон.

— Ўзим сенга айтмоқчи бўлиб турувдим, — деди онаси гапини ўйлаб олиб. — Ниятинг бўлса, бу уйга келмай турсин. Фотиҳа қилсак, янса юборамиз; расм-русуми билан туширишади.

— Бугун домла тайинлайман, — деди Қаюмжон сочиққа қўлини артиб. — Никоҳ ўқитамиз. Кечқурунга қариялардан чақирамиз. Алижонниям ётқизамиз.

— Дарров-а? Тўй-пўй қилмайсанми, болам?

— Тўй қиладиган замон эмас, буви. Ис чиқарсак кифоя.

Эчки сўямиз.

— Атласни шунга олиб келдингми?

— Ҳа. Бисотингизда яна ҳеч нарса борми?

— Иккита қўйлакли бор. Биттаси товар.

— Бўлади. Кейинчалик тиктириб кияди.

— Кўрпа қавитишим керак, болам. Бир-икки кун сабр қил, болам.

— Вақт йўқ, буви. Яқинда пахта очилса, қўл тегмайди. Шу бугуноқ ўтқазамиз. Тез орада ўқиш бошланади, Алижонни бари бир ётқизиш керак. Биракайига иккала юмушдан қутулиб оламиз.

— Ихтиёринг, болам, — деди онаси хаёлида ўз мўжалларини ўйлаб. — Қанча тез бўлса, шунча яхши. Мен тинчийман. Ўғлинг ҳам қаровсиз қолмайди.

— Буви, қишлоқда чевар борми?

— Нимаёйди?

— Атласни тиктираман. Келинингиз оҳорли кийсин.

— Алижонгайм бирон нарса тиктир. Ҳар қалай тўй бола. Ирим. Ойнисахоннинг қизигайм кўйлакча тиктир. Мен асраганимни бераман.

— Бир кунда улгурармикин чевар?

— Иккитасига буюр, улгуради. Қишлоқда чеварлар топилади. Суриштириш керак.

— Бўпти, мен кетдим, бўлмаса, — деди Қаюмжон ўрнидан кўзғалиб.

— Одам жўнатаман, ҳовлининг у ёқ-бу ёғига қарайди. Устага хабар бераман. Ойнисахонга бўладиган ишни айтаман. Ҳали унинг ҳеч нарсадан хабари йўқ.

— Унамаса-чи? Бир куннинг ўзида тўсатдан...

— Кўндираман, — деди Қаюмжон онасининг гапини бўлиб. — Мансур акага айтаман, ётиги билан гаплашади. Қарияларни ҳам ўша кишига топшираман. Вўй-бу! Ҳали чевар топиш, бичтириш учун Ойнисахонни юбориш керак. Ҳақиқатда иш кўпга ўхшайди. Майли, иссиғида ўтади-кетди. Қани, асраган нарсангизни беринг-чи, Ойнисахон хоҳлаганидан тиктиради...

Қаюмжон маъракани енгил-елпи ўтказмоқчи эди, режаси ўйлаганидан ошиб кетди. Маросимни Қаюмжон тўй демади, таклиф қилинган одамларга худойи, деди, аммо бирини айтса, иккинчисининг кўнгли қоладигандек туюлиб, кечга томон бир ҳовли одам бўлди. Эчкининг гўшти зўрға етди, ярим қоп ун ёпилди, аввал ўрнатилган қозон чоғроқ кўришиб, каттасини ошишди, ярим пуд гуруч тушди. Чил-чил ҳассага Алижонни энасининг уйига ётқизишди. Никоҳ «келинникида» ўқиладиган бўлди. Ойнисанинг атрофига иккита-учта муаллим аёллар йигилишди. Бири тикув машинасини шақиллатди, иккинчиси жаз-биз қилди, яна бири дастурхон тузатди, ҳовлини супуриб, ҳовуз бўйидаги чорпояга жой қилди. Ичкарида никоҳ ўқилиб бўлгач, домла, куёв ва Мансур акалар бу ёққа таклиф

қилинади, нон ушатилади, ярим косадан мастава берилади, фотиҳадан кейин улар «куёвникига» жўнашади, қоронғи туша бошлаганида, янгалар «келинни» тўйхонага кузатиб олиб боришади, асосий маросим ўша ерда ўтади. Ҳозир тўйхона гавжум; ўчоқда олов гувилляпти, қариялар айвонга ўтқизилган, қўшни аёллар кампирнинг хонасида, дастурхонлар ёзилган, сал нарида тўшак безатилган, ҳали-замон бу жойга Алижон ётқизилади...

Қош қорая бошлаганида янгалар «келинни» қизчаси билан кўчага олиб чиқишди. Дастурхонга қараган аёл хабар бериб, суюнчи олиш учун бошқалардан аввалроқ тўйхонага шошди. Келинни алоҳида, яъни Қаюмжон Истамхон билан турган хонага олиб киришди, бурчакка ўтқазишди. Ойниса пича «келин» бўлиб ўтирди, кейин бу вазифадан тортиниб, ўрнидан туриб кетди, меҳмонларга ўзи чой айлантирди, ҳатто қариялар ёнидан дуррасини пана қилиб, Алижон ётган уйга бир-икки марта кирди, қўлига новвот ушлатиб, юпатиб чиқди. Жамила онасидан ажрамас, Ойнисани мулзам қиларди.

Гарчи хизматчилар анча ишларни саранжом қилиб кетишган бўлса-да, ҳали чала юмишлар қалашиб ётарди, Ойниса оҳорини ўзгартириб, йиғиштиришга ўзи киришди, оғир ишларни «куёв» бажарди. Ойниса ён-веридан ўтганда, Қаюмжон унга тегажоғлик қилиб кўяр, Ойниса сесканиб тушар, сохта аразлар, ҳар гал Қаюмжонга дуч келганида, чап бериб ўтишга уринар, эрининг завқини баттар кўзгатар, Қаюмжон қозонга теккан қўллари билан Ойнисага ёпишар, тўшига тортар, Ойниса «шошманг» деб, қучоқдан сирғалиб қочар, сўз бермас, Қаюмжонни калака қиларди.

42

Муродхўжа аканинг саломатлиги кескин ёмонлаша бошлади. Унинг бошмалдогини кесиб ташлашди, қонини янгилашди, бироқ бу тадбир керакли самара бермади, оёғи тўпиққача қорайиб, чидаб бўлмас даражада оғриқ берар, бармоқ кесилган жой битмаган, тинмай йиринг сизғир, латтани янгилашга улгуришмас, Муродхўжа ака қаттиқ азоб тортар, уйқу нималигини билмас, иситма юқорилигидан алаҳлар, атрофдагилар тиниб-тинчимас, гиргиттон эди. Оғриқни қолдириш учун қўлланадиган дори бир-икки соатга ором берар, таъсир кучи ўтган сайин, оғриқ кучаяр, яна олдинги алпоз такрорланар эди.

Муродхўжа ака госпиталда бир ҳафтадан ошиқ ётди, ҳадеганда яра битавермади, ўшанда қон янгилангани учун азоб бир оз енгиллашган эди, бемор уйга кетаман, деб туриб

олди, госпиталдагилар рухсат беришга мажбур бўлишди. Яра бинт билан яхши танғилганига қарамай, бутун куч оёққа тушар, гўё ҳамма оғриқ ўша ярага қўйилиб келгандек бўлар, қадам босишнинг иложи йўқ эди. Иккала қўлтиғидан олиб, санитарлар Муродхўжа акани фойтунгача олиб чиқишди, уйига етиб келгач, бир қўлтиғига Мамат, иккинчисига Шотурсун ғилай кирди, товон босиб, аранг ўз хонасига чиқиб олди, дарров ёстиққа ёнбошлади. У кунлари яра ҳали янги бўлгани учун бор оғриқ ўшанинг асорати, деб ўйлади Муродхўжа ака ва дард пасайишини кутди, аммо пасайиш ўрнига, дард борган сайин авжига чиқар, оёғи сонигача лўқиллар, дунё кўзига кўринмас, азобдан қутулишнинг ягона чораси оғриқ қолдирадиган дори ичиш эди. Аммо дори фақат оғриқни қолдиришга мўлжалланган бўлиб, дардни даволашга ожиз эди.

Одам қарий бошлаганида, ёмон дардга чалинганида, омади қочганида оллоҳдан мадад истаб қолади, диндан таскин излайди, иримга берилади. Муродхўжа ака коньяк истеъмол қилиш, аёлга илакишиш ва бошқа маишатлардан бенасиб бўлмаган ҳолда ана шундай палапартниш сирли фаолиятини мунтазам намоз ўқиш, худойи қилиш, мушкулкушод ўқитиш билан ювиб турар ва ўзининг назарида бу савоб тадбирлар самара келтирар эди. Фақат у госпиталга ётиши муносабати билан беш вақт намози қанда бўлди, уйига қайтгач, жойнамозга туrolмайдиغان бўлиб қолди. Унинг фармони билан қора қўй сўйилди, қон чиқарилди, мушкулкушод ўқитилди, инс-жинсларни аритиш учун чиллаёсин қилдирди, кинначи чақиртирди. Ҳомуза аралаш кинначи «куф-суф, келган жойингга кет, эски тегирмонларга бор»... таъбирида ажжираб, «мушкул етқизганлар илло-билло парвардигор ҳукмидан қутулмасин, оллонинг қаҳрига учрасин, амал қилган бўлса дўзахда ёнсин, тил тортмай ўлсин», дея дийдиёсини тугатди, «мушкул етқазганлар» ибораси Муродхўжа аканинг кўнглида чигил бўлиб қолди, агар сабабчисини топиб, «амалини» ўзига қайирса, чигил ечиладигандек бўлди, шу хаёл миясидан аримай, муайян бир мақсадга, қасосга айлана бошлади, интиҳо интиқомсиз бўлмаслигига ўзини инонтирди, баҳона ахтаришга тушди.

«Битта мих-а! — жон талвасасида ўйлади Муродхўжа ака. — Кичкинагина мих. Шундан шунақа азоб чекамани, а? Косиб лаънати қарамаган экан-да. Ёки...»

— Этикни нима қилдинг? — деб сўради Муродхўжа ака оёғини уқалаётган Муқаддасдан. — Ёқиб юбордингми?

— Почтачига бердим, — деди Муқаддас. — Бош-кўзингиздан садақа бўлсин, дедим.

— Маматга айт, Шукур мўйловни топиб келсин.

— Шукур мўйловни нима қиласиз? — тушунмай сўради Гулсум она.

— Ишинг бўлмасин! — Ушқирди Муродхўжа ака хотинига. — Чиқ, айт.

— Хўп, ҳозир айтаман, — дея Гулсум она ташқарига ошиқди.

Чамаси бир соатлар ўтар-ўтмас, ҳаллослаб Шукур мўйлов кириб келди, Муродхўжа аканинг аҳволини кўриб, писсайиб қолди.

Муродхўжа ака ўз дарди билан овора, Шукур мўйловнинг саломига эътибор ҳам қилмади, атрофидагиларни чиқариб юборди.

— Миллардаги косибни биласиз, а? — деди Муродхўжа ака, саргайиб кетган кўзларини Шукур мўйловга тикиб.

— Абдували косибними? — Гапнинг тагида нима маъно борлигини тусмоқ қилиб сўради Шукур мўйлов. Муродхўжа ака бош ирғади. — Биламан, албатта.

— Шунга гумдон қилиш керак, — деди Муродхўжа ака, узоқ ўйлаб ўтирмай.

— Яъни, масалан?

— Яъни-паъниса йўқ, — деди Муродхўжа ака Шукур мўйловнинг саволига ғаши келиб. — Ўша тиккан этикдан азият кўриб ўтирипман. Миҳи урилмаган экан. Лаънати атайлаб шундай қилган бўлиши мумкин.

— Косиб кар-ку, хўжайин, — деди Шукур мўйлов, қандай чора кўришга боши қотиб. — Нима важ топаман? Ҳарбийдан озодномаси бор.

— Карми, кўрми, менга бари бир, — деди Муродхўжа ака аччиқланиб. — Важини топинг, мунақа ишларга устасиз. Бу масалада мен сизга маслаҳатчи эмасман. Адабини бериб кўйиш керак, талабим шу.

Ҳатто кўнларнинг ёстигини қуритган Шукур мўйлов учун ҳам бу вазифа мушкул эди. Косибга бориб нима дейди? Қанақа даъво қўяди? «Этикнинг миҳини урмапсан, айбинг шу», дейдими? Миҳи бор экан, киймасиниди. Шу билан бирга Муродхўжа ака касал. Касал одам инжиқ бўлади. Соғлиқ пайтида ҳам гапини иккита қилган одам балога қоларди. Ҳозир бўйин товлаш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Баттар жаҳли чиқади. Ғазаб устида оғзига келганини қайтармайди. Унда ўртага нифоқ тушади. Бу деган сўз, анчамунча имтиёзлардан маҳрум бўлиш керак. Маҳрум бўлибгина қолмай, тўннини тескари кийиб олса, қасд қилса, биронта генерал ошнасига шикоят қилади. Касал одамнинг шикояти инobatга ўтмай қолмайди, бир куннинг ичида бари хизматлари унутилади, соқчи келиб комендатурага олиб кетади,

шармандаи-шармисор қилиб, жарима батальонига жўнатиб юборишади. Шукур мўйловнинг ўзи қанча-қанча бегуноҳ одамларни жарима батальонига равона қилган. Ўч сақлаб юрганлари тошилади, агар у ерда дуч келиб қолса, терисига сомон тиқишади. Ишқилиб, худо ўшнақа қисматдан сақласин.

— Майли, — деди Шукур мўйлов, оғир хўрсиниб. — Бирон ваз жўлаб кўрай-чи... Косибнинг ўзи доғда, тўрт ойдан бери ўғлидан хат келмасмиш. Ҳалок бўлганида қорахат оларди. Охирги хати Белоруссиядан жўнатилган экан.

— Ҳа, ая, тагин ваз керак, дейсиз. Балки унинг ўғли ҳам немис варақасига учиб, Вали Қаюмхон томонига ўтиб кетгандир. Ёки асирга тушгандир.

— Бу нарса аниқ бўлмагунича, косибга бирон нарса дейиш ноўрин, — деди Шукур мўйлов иккиланиб. — Отасида нима айб? Чорсулик бир одамнинг ўғли ҳақида шунақа мишмиш тарқовди, ярим ой ўтмасдан қўлтиқтаёқда ўзи кириб келди. Ҳозир у шунақа гап тарқатган одамни ахтариб юрипти. Топса қўлтиқтаёғи билан уриб ўлдириб қўяди.

— Топадими? — Ўздан ҳадиксираб сўради Муродхўжа ака.

— Ким иқрор бўлади? Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Ҳовуридан тушади-қолади.

— Менинг ўғлимдан хат келди, — деди Муродхўжа ака гўё Шукур мўйлов бу ҳақда шубҳа қилаётгандек. — Белоруссиядан. — Муродхўжа ака оғриқдан инграб юборишдан ўзини тийиб, тилла қопланган тишларини бир-бирига қаттиқ босиб, кўздан ёш чиқиб кетди. — Хуллас, ўша косиб лаънати бир панд ейиши керак. Ирими шунақамиш. Кинначи айтди. Дард тарқармиш. Тушундингизми?

— Тушундим, — деди Шукур мўйлов ва юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди. — Бир баҳона топамиз.

— Натижасини келиб айтинг, мен билишим лозим, — деди Муродхўжа ака болдирини силаб. — Ўшанда амал кучини йўқотармиш.

— Дўхтир нима деяпти?

— Дўхтир нима дерди? — дили баттар қоронғулашиб тўнғиллади Муродхўжа ака. — Кафолат бера олмаймиз, тиззадан кесамиз дейди. Нафаси қурсин. Тиззадан оёғим кетса, ўлганим маъқул. Ёғоч оёқ боғлаб юраманми?

— Яхши ният килинг, Муродхўжа ака, — деди Шукур мўйлов, тасалли беришга бўлак гап топа олмай.

— Шунинг учун шартимни тезроқ бажаринг, зора шу ирим бирон самара берса. Агар бу ҳаракат ҳам дардни олмаса, илож қанча, яна госпиталга бориб ётишга тўғри

келади. Пешонада ёзганини кўрамиз-да, — деди Муродхўжа ака аччиқ жидмайиб. Кўзларидаги ёш оғриқданми, ёки мусибатнинг фожиали қиёфаси олдидаги тушқунликданми, Шукур мўйлов фарқига бора олмади, хайрлашиб чиқиб кетди ва тўғри Милларга йўл олди.

Ҳозир у косибниқига киради, у ёқ-бу ёқни тинтув қилади, албатта яшириб қўйган чарми чиқади, шуни баҳона қилиб, косибга ўдагайлайди, қўрқитади, чармни мусодара қилади. Аранг рўзгор тебратиб келаётган одам учун бу ҳам панд, ахир буюртмалар устидан пул олган бўлса, аллақачон ишлатиб бўлган, мижозларига этик тикиб бериш учун қаердандир хомаки топиши керак, аёс ҳолда мижозлари косибни талашади, товоп талаб қилишади. Шу чорани Шукур мўйлов Муродхўжа акага жазо, деб етказди, талабини қондирган бўлади. Аммо бу тадбир Муродхўжа акага фойда берса қошки экан. Оёғи чирий бошлапти, ирим билан сақлаб қолиш ғирт нодонлик, касални қорасон, дейдилар, бу балодан қутулиб кетган одамни Шукур мўйлов кўрган эмас. Шундоқ фаросатли одам қанақадир ирим қилиб, шунинг фойда келтиришига ишониб ўтирганига ҳайронсан киши. Бунақада ўзини нобуд қилиб қўяди. Қанақа зўр дўхтирлар билан таниш, ҳозир ҳар дақиқа ганимат, дарров бориб, даво олса бўлмайдами? Оёғи кетса-кетсин, шунгаям ота гўри қозихонами? Қанчадан-қанча одамлар икки қўл, икки оёқсиз яшашапти. Яқинда шунақалардан биттасини ўз кўзи билан кўрди — гўладек нарса, калласи ликиллайди; қонга ўраб, болалар аравачасига солиб қўйишипти. Овқат ейиш, тагини расво қилишдан бошқа нарсага ярамайди, шуям ҳаётдан ажралишни истамайди. Муродхўжа ака тушмагур битта оёғи деб, жонидан жудо бўлишига ақли етмайди. Э, нокас. Шунча бойлигинг бор, ётиб есанг ҳам тугамайди, айшу ишратда ўтказмайсанми қолган умрингни? Уйинг тинч, қизинг оилали, ўғлинг милтиқнинг ўқидек, Белорусиядан хат ёзипти, қуёвинг топармон, бисотинг кам-кўстсиз, сенга оёқнинг нима кераги бор? Тагингда извош, артелларинг ишлаб ётипти, уйда ўтириб, идора қилсанг ҳам ризқинг камаймайди, улгуржиси бари бир сенга тегади. Нима қиласан суллоҳлик қилиб, ношукур банда?..

Шукур мўйлов эртасига бориб косибга нисбатан қўллаган жазосини Муродхўжа акага айтди. Бемор руҳан пича кўнгли ўрнига тушгандек бўлди, лекин оғриқ камайиш ўрнига зўрайиб борар, ҳамшира аввал уч-тўрт соатда қиладиган уколини ҳар икки соатда қайтариб турарди. Ирим билан боғлиқ Муродхўжа аканинг сўнгги умиди пучга чиқди. Хотини, қизи ва айниқса кўёви ягона тадбир-чора сифатида

операцияга ётишини очикдан-очик унинг қўлогига қуя бошлашди. Дори кучи билан бир-икки соатлик ором пайтларида Муродхўжа ака ҳали умид борлиги ҳақида ўйлар, бироқ оғриқ такроран хуруж қила бошлагач, беихтиёр операция столи кўз олдига келар, бемор рози бўлишга мойиллик сезарди. Азрўйи-азал шу қисмат пешонасига битилган экан, унга чап бериб бўлмайди. Жони омон қолса бас. Протез кийиб, ҳасса билан юраверади. Айб эмас-ку, худонинг берган дарди. Қайтага шунча азоблар чеккани учун одамлар кўзида жафокаш инсон бўлиб кўринади, обрўйи янада ошади. Ҳеч ким унга ола қарамайди, ишхоналарини текширишга ботина олмайди, Муродхўжа ака тап тортмай «фаолиятини» янада кенгайтиради, оёғидан маҳрум бўлганини рўкач қилиб анча-мунча имтиёзлар орттириб олиши муқаррар. Мана, Украина билан Белоруссия қайтариб олиншти, бу деган сўз, уруш охирлаб қолди. Муродхўжа ака фронт ортида туриб ўз хизматини ўтади, жонбозлик кўрсатди; жанг майдони, госпиталлар учун бинт етиштириб берди, шу ташаббуси туфайли саломатлигини йўқотди, мана, оёғини кестириш олдида туришти, ўғли, ягона ўғли жанг майдонида, Муродхўжа ака уни аямади, Ватан ҳимояси учун ўзи жўнатди. Бу ишлар олқишга муносиб эмасми? Ахир вақтисоати келиб, фронт ортида туриб мардонавор меҳнат қилганларни, баҳоли қудрат зарур нарсалар билан қўшинларни таъмин қилиб борган заҳматкашларнинг хизмати тан олинар, улар ҳам орден ва медаллар билан тақдирланар. Ўшанда, шубҳасиз, Муродхўжа аканинг ҳам ҳиссаси инobatга олинар, орденсиз қолмас. Госпиталга ётиш керак. Зудлик билан. Шу бугуноқ!..

43

Шотурсун ғилай билан Мамат қабристоннинг хилватроқ жойини танлаб, бир газ чамасида чоҳ қазишди, белкурак ва кетмонни шу ерда қолдириб, кўчага ошиқишди, фойтунга миниб, янги шаҳардаги госпиталга жўнашди.

Госпиталга кираверишдаги зинада паранжи ёпинган икки аёл шумшайиб ўтирарди, фойтун келиб тўхтагач, ўринларидан туришди.

Шотурсун ғилай уларнинг олдида тўхтади. Аёллар кетмакет чачвопларини очиб, бошларига ағдаришди. Бири Гулсум опа, иккинчиси Муқаддас бўлиб, йиғидан кўзлари нам, кинриклари қапишиб кетган, паранжи ҳошиясини тутган Гулсум опанинг хина доғли қўллари билинар-билинемас қалтирарди.

— Тайёрлаб келдик, — деди Шотурсун ғилай мўлтираб. турган аёлларга тикилиб. Гулсум опа уни қизига, Муқаддас эса онасига қараяпти, деб ўйлади. — Пасқамроқ жой танладик. Кечроқ обориб кўрсатамиз.

Она-бола бир-бирига таяниб, юм-юм йиглашди.

— Извошга чиқиб ўтира туринглар, — деди Шотурсун ғилай бўлак гап топа олмай. — Соябонини кўтарамиз, панароқ бўлади. Она-бола Шотурсун ғилайга эргашиб бориб фойтунга чиқишди. Мамат билан Шотурсун ғилай темирчининг босқонига ўхшаш соябонни очийди.

Бир оз вақт ўтгач госпиталь зинасида аввал Ҳошимжон, ундан кейин халати доғ-дуг босган пилоткали рус киши эски аёлга ўралган ғўладек нарсани йўргакланган гўдакдек қучиб чиқди. Ҳошимжон фойтунга ишора қилди, халатли киши келиб, йўргакни Шотурсун ғилайга авайлаб тоширди. Она-бола яна йиглаб юборишди ва қиёфаларини яшириш учун чачвонларини тушириб олишди. Ҳошимжон халатли кишининг чўнтагига нимадир солиб қўйди, у бош ирғаб, зина томон кетди.

Йўргакни эҳтиётлик билан икки қўлига қўйиб олган Шотурсун ғилайни Ҳошимжон четга имлаб, нималардир деди, Шотурсун ғилай бош силкиб, маъқул ишорасини қилди ва иккала қўли банд бўлгани учун Ҳошимжон кўмагида мувозанат сақлаб, Маматнинг ёнига чиқиб ўтирди.

— Адангиз қалай? — чачвон тагидан йиги аралаш сўради Гулсум опа.

— Яхши, — деди Ҳошимжон шошибгина. — Сезганиям йўқ. Уйқуда. Хавотир олманг, ойи. Мен ўзим шетта бўламан. Хабар олиб тураман. Сизлар уйга бораверинглар.

— Сезгани йўқ, дедингизми, Ҳошимжон? — Янада иқроп бўлиш учун қайтадан сўради Гулсум опа.

— Ҳа, сезганиям йўқ, — деди дарҳол Ҳошимжон қайнонасини тезроқ тинчитиш мақсадида. — Дори зўр-да. Бир пасда ухлатиб қўйди. Хотиржам бўлинг. Кечқурун бирров уйга бориб келаман, қолганини борганимда айтаман. Кетаверинглар.

Мамат аёлларни уйда қолдириб, фойтунни Кўкча мазорига ҳайдади ва у ерга етиб боргач, отни мачит ёнидаги тутга боғлади, икки қўлига йўргакни қўйиб олган Шотурсун ғилайдан бир қадам орқада гўристон хиёбони бўйлаб кета бошлади. Ниҳоят чоҳ қазилган жойга етганларида, Шотурсун ғилай қўлидаги нарсани майсага қўйди, толиққан қўлларини қоқди, уқалади, Маматга ишора қилди. Мамат четда турган бир челақ сувни келтирди.

— Оч, — деди Шотурсун ғилай йўргакни кўрсатиб. — Мен кўтариб келдим, ювиш сендан бўлсин.

Мамат жовдираб Шотурсун ғилайга қаради, у ҳамон қўлини уқалар, гўё ханузгача ўзига кела олмаётгандек эди.

Мамат сескана-сескана йўргакни оча бошлади, очган сайин унинг ичидан қўланса ҳид анқий кетди, аммо Мамат ҳазар қилганини сездирмасликка тиришиб, чидади. Тиззадан кесилган оёқ қорайиб кетган, башмалдоқ ўрни бинт билан танғилган, оёқнинг кесилган жойи қип-қизил, ҳамон йиринг аралаш қон оқарди. Мамат жирканиб кўзини четга олди ва тезроқ қутулиш учун челақни олиб ғўла оёққа сув қуйди, оёқ сал оқаргандек бўлди.

— Бас, — деди Шотурсун ғилай ўзининг ҳам кўнгли алғов-далғов бўлиб ва ёнидан бир ўрам доқа олиб, Маматга узатди. — Ма. Ўра. Кафанлик.

Мамат ғўла-оёқнинг жимжилогини чимдиб, майсага тортди, апил-тапил доқага ўрай кетди. Кафанланган оёқ бежиримгина шаклга кирди. Мамат четроқ бориб чўнқайди.

— Бошланг, — деди у чўкка тушиб ўтирган Шотурсун ғилайга.

— Нимани бошлай? — Тушунмади Шотурсун ғилай. — Тушир чуқурга.

— Бирон нарса ўқимайсизми? Тиловат лозим эмасми?

Шотурсун ғилай ҳайрон бўлиб, серрайиб қолди.

— Қанақа бўларкин? — Иккиланиб деди у. — Эгаси тирик-ку.

Шотурсун ғилайнинг гапидан кейин вазият ғалати эканлиги Маматга етиб борди. У ҳам саросимада қолди.

— Ҳақиқатда, — деди у, бир кафанланган оёққа, бир Шотурсун ғилайга қараб. — Ўлик, десак, эгаси тирик. Тирик, десак, оёқ жонсиз.

— Ҳошимжон қулогимга шипшувди, — деди Шотурсун ғилай ганг бўлиб. — Хўжайин расм-русумини бажаришни тайинлаган экан. Сўраса, нима деймиз?

— Фарзанд қазо қилса, отасини ўйлашмайди-ку, — деди Мамат яхши чора топгандек жонланиб. — Фарзанд ҳам отанинг бир бўлаги. Тиловат қилинверади. Буям хўжайиннинг фарзандидек, бир бўлаги. Ўқийверинг. Зарари тегмайди-ку.

— Хўжайинга тиловат қилган бўлиб чиқмасмикин? — Юраги дов бермай сўради Шотурсун ғилай бурнининг учига қараб.

Мамат ўроғлиқ оёқни шартта кўтариб, чоҳга туширди, кетмон билан тупроқ торта бошлади. Шотурсун ғилай ўрнидан туриб белкурақни олди, у ҳам гўрга тупроқ сурди.

Бир зумда кичкина гумбазча ҳосил бўлди. Жазавага тушган Мамат кетмонни итқитиб, шартта чўккалади, кўзини юмиб, пичирлай кетди. Шотурсун ғилай ҳам чўнқайди. Шошибгина қафтларини юзга тортишди, апил-тапил кетмон билан белкуракни чангаллаб, худди ношаръий иш қилиб қўйган одамдек шоша-пиша қабристондан чиқиб кетишди...

44

Муродхўжа аканинг бошига тушган кулфат хонадондагиларнинг ҳаммасини оғир қайғуга солди. Ҳатто Замира хола билан Холида ҳам, етти ёт бегона бўлишларига қарамай, самимий ачинишди. Ундан ташқари хўжайин касалманд бўлса, уйдагилар ҳам ҳаловат нималигини билишмайди, доим асабий вазият ҳукм суради, таҳлика аримайди.

Ҳошимжон ҳам хафа кўринар, кўп юмушларни — қайнатасидан хабар олиш, керакли дори топиш, зарур бўлса, кечани-кеча демай, қайнатаси ҳузурида ўтириб чиқиш, унга овқат едириш, тагига қараш — ҳаммасини тиришқоқлик билан бажарар, жонига ора кирар, ирганмас эди.

Бундай ғамхўрликни кўрган Муродхўжа ака, «ўғлим ҳам бунчалик фидокорлик қилмасиди», деб ўйлар, Ҳошимжоннинг садоқатидан дили яйрар, шундай куёв ато этганидан шукур қиларди.

Бироқ Муродхўжа аканинг саломатлиги ёмонлашган сари Ҳошимжоннинг дилига тугиб қўйган мақсадлари амалга ошаётгандек туюлар, Ҳошимжон қайнатасининг қисмати ҳал бўлаётганига шубҳа келтирмас, қайнатасининг миннатдорлигини бошқалар ҳам баралла эшитишини истар, бунинг учун жонини аямас эди. Докторлардан бири Ҳошимжонга «умид йўқ» деди, майли, неча кунлик умри қолган, шунча яшасин, куёвдан домангир бўлмасин. Ўғли фронтда, «вой отам» деб тобут олдида ким кетади? Жаноза пайтида зиммага қўйиладиган масъулиятни ким ўзига олади? Маросимларини дабадаба билан ким ўтқазади? Қайнатасининг бошига мушкул тушганида, ким жигарбандлик қилади? Ким балогардон бўлади? Ҳошимжон, албатта. Қайнатасининг кўзи очиқлигида баъзи бир васиятларини олиб қолиши керак, кейин кеч бўлади. Қайнатаси, ўз идрок-фаросати билан шу нарсаларга райи келса, хай — Ҳошимжон мўмин-қобиллик қилиб, бўйин эгади, рад этмайди. Аммо қайнатаси ўсал бўлиб, тилдан қолса, кейин хушига келмаса-чи? Ҳошимжон жонини аямай қилган фидокорлиги беному нишон қолаверадими?

— Ада, — деди қайнатаси уйга келгач, икки ҳафталардан кейин Ҳошимжон пайт топиб. — Ишларингиз ўлда-жўлда

бўлиб қолди. Муовинларингиз анча чаққон одамлар, лекин ўзингизнинг йўригингиз бўлак-да. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ қабилида иш туттишмасмикин?

— Хўш? — Куёвининг ниятини тусмол қилиб сўради Муродхўжа ака.

— Дейман, идорада ўзингиз ишонган биронта вакил вақтинча бош-қош бўлиб турса, кўнглингиз потинчланмай, хотиржам ётардингиз-да.

Муродхўжа аканинг аҳволи танг эди, гап қулоғига кирмади. У ҳамон тузалиб кетишга умид қиларди. Шунинг учун тайин жавоб бермади.

Бироқ бир неча кун ўтгандан кейин, ўзи Хошимжонни чақиртирди.

— Мазама йўқ, — деди у хўмрайиб. — Бу дард ёмон ёпишганга ўхшайди. Ўқтин-ўқтин хўшимдан кетиб қоляпман. Бирдамас бирда қайтиб ўзимга келмай қолишим мумкин.

— Худо сақласин, — деди Хошимжон умидворлик қилиб. — Яхши ният қилинг, ада.

— Тайёр бўлиш керак, — деди Муродхўжа ака куёвига қарамай. — Дардни билиб бўлмайди. Тизза битганида, ишонса бўларди. Жароҳат тепага ўрмалаяпти. Демак, қон тоза эмас. Юрак кўтаролмаслиги мумкин. Энди бунга табиати олиш керак. Менга ўғилдек бўлдинг. Оилага ўзинг бошчилик қилсан, ўғлим. Васиятим шу.

— Ие, ада, одамни қўрқитиб, унақа деманг! — деди Хошимжон доғулилик қилиб. — Шошманг, ойимни чақирай. Муқаддас ҳам кирсин, — дея Хошимжон даҳлизга отилди. Бу гапларни улар эшитиши Хошимжон учун муҳим эди. Бир зумда она-бола ҳовриқиб кириб келди, аммо Муродхўжа ака ўз ҳушида, осойишта эди. — Қаранг, ойи, адам алланималар деяптилар, одамни чўчитиб...

Муродхўжа ака васиятини қайтарди, хотини билан қизи йиғлашди.

— Балки худо раҳм қилар, мўъжизасини дариг тутмас, тузалиб кетарман, — деди Муродхўжа ака ўзининг одатдаги вазминлиги билан. — Илло пешонада ёзгани бошқача бўлса, сенларни Хошимхўжага, Хошимхўжани худога топширдим. Хошимхўжа фарзандлик бурчини бажарди. Измидан чиқмаларинг. Тилагим шу, — деди Муродхўжа ака ва тушкунлигини яшириш учун жилмайиб қўйди. Гулсум опа билан Муқаддас хўнграб юборишди. Хошимжоннинг кўзи ҳам ёшланди. — Яна. Куёвимизни ҳамма Хошимхўжа деб атасин, — деди Муродхўжа ака «хўжа» қўшимчасига алоҳида урғу бериб.

— Ишончингиз учун раҳмат, ада, — деди у кўзини

ишқаб. — Аммо ҳаммаси ўзингизга буюрсин, хизматларингизни қилиб, яйраб юрайлик.

Муродхўжа ака бош ирғади ва хонтахта четидаги икки букланган қоғозни Ҳошимжонга узатди.

— Штокманга берасан, — деди у. — Баъзи бир фармонларни ёздим.

— Ўзини айттириб кела қолай-да, ада. Ўз оғзингиз билан айтасиз.

— Йўқ, — деди Муродхўжа ака. — Бу аҳволда мени ёўмасин. Хатни топширасан, ижрокомга ўзи чиқади. Менинг ўрнимга сени тайинлаттиради. У билимдон одам. Ҳисоб-китобни чала билсанг, ундан ўрганасан.

— Хўп, ада, — деди Ҳошимжон бошини қуйи солиб. — Ишончингизни оқлашга тиришаман. Ҳарбий хизматдан бўшатишармикин?

— Бўшатишмаса, каттаконига хат ёзиб жўнатаман, бўшатишади.

— Раҳмат, ада...

45

Муқаддас отаси билан овора бўлиб, тузуккина ухлай олмай чиқди, эрталаб эрини кузатгач, Озодани Холидага топшириб, томорқа этагидаги айвонча томон тушди. Бу ер уй ғалвасидан четроқ, пашшахона остидаги ўрин икки кундан бери йиғиштирилмаган, тинч эди. Муқаддас пашшахона ичига кириб, нимчасини, пешонасини сиқиб турган дуррасини ечиб ташлади. Бир неча кундан буён ўришга қўли тегмаган сочи ёйилиб кетди. Муқаддас совуқ ёстиққа юзини босди, ёпинмади ҳам. Осойишталик баданига роҳат берар, қимирламай ётиш, мудроққа ботиш нақадар яхши эди.

Нимадир дук этди. Хазон эзилгани Муқаддаснинг қулоғига чалинди. Ишкомда биров бўлса, сув олгани ариқ томон тушкандир, деб ўйлади Муқаддас кўзини очишга эриниб. Гирч-гирч хазон товуши айвонча олдига яқинлашгач, тўхтади. Бир неча дақиқа ўтди. Биров тикилиб тургандек бўлди. Муқаддас кўзини очиб, дока орқали ташқарига тикилди — кимнингдир хира шарпаси кўринди. Шарпа қаққайиб турар, аёл эмаслиги аниқ эди. Муқаддас кўзини ишқалади, шарпага разм солди ва юраги орқасига тортиб кетди. Кескин ўрнидан туриб ўтирди, беихтиёр тиззасига чойшаб тортиди. Айвонча панжараси нарироғида гимнастёрка тугмалари қадалмаган Ўлмас тик турар, сочи хурпайиб кетган, бутун қиёфаси сезилар-сезилмас қалтирар, кўзлари йилтирар эди. Муқаддаснинг вужуди бўшашиб кетди, юраги

қафасидан отилгудек, безовта ура бошлади, аввал ранги оқарди, кейин қизариб кетди. Ўлмаснинг важоҳати хунук, бирон нарса қилиб қўйишга тайёрдек эди.

Муқаддас илк эҳтиросини Ўлмасга нисор этди, ахду паймон қилишди, Ўлмас фронтга кетгач, бошқа одамга тегиб олди, ваъдани бузди, йигитлик гурури поймол бўлган Ўлмас ҳар қанча даъво қилса, ҳаққи бор. Аммо Муқаддас қай йўсинда ўзини тутсин экан? Совуқ қарши олсинми? Оилаликман, бўлар иш бўлди, турмушимни бузманг, энди биз бир-биримизга ётмиз, десинми? Агар шундай деса, Ўлмас ўчакиши мумкин, ҳамияти озор чекиб, ҳамма нарсани остин-устун қилади, касал ётган отаси баттар бўлади, бу иснодга чидай олмай, ажалидан бурун жон беради, эри жанжал кўта-ради...

— Ўлмас ака! Сизмисиз? — деди Муқаддас ва дағ-дағ титраб пашшахона этагини кўтарди. Ўлмаснинг кўзлари ёшдан нам эди. У жойидан жилмас, Муқаддаснинг рухсорида қанақа аломат пайдо бўлишини кутар, кейинги қадамини шу аломатга қараб босишни ўйларди. Агар Муқаддас, «Нега келдиңиз? Кетинг», деса шартта бурилиб кетворади, юрагидан Муқаддас деган сўзни юлиб ташлайди, агар қиёфасида бошқача нарса пайқаса, кўзини чирт юмади, нимаики рўй берган бўлса, кечиради, бахтини тиклайди. — Кечиринг, Ўлмас ака, — деди ниҳоят Муқаддас, бир оз эпақага келиб. — Айб менда, иродам етишмади, қаршилиқ кўрсата олмадим, ота-онамнинг раъйига кўндланг туша олмадим... Кечиринг.

Ўлмас яланг оёқ эди, у айвончага чиқди, Муқаддас олдида тиз чўкди. Муқаддас хавотирда девор томон кўз ташлади.

— Қизлар мактабда, — деди Ўлмас бўғиқ товушда. — Ойим бозорга кетди. Эшик тамбаланган.

Муқаддаснинг дили алғов-далғов бўлар, қарама-қарши ҳиссиётлар талатўпида изтироб чекар, қай томонга оғишни билмас, Ўлмасга мўлтайиб қарар эди. Ўлмас Муқаддаснинг майин кўлини олиб, юзига, кўзига, лабларига босди. Муқаддас қўрққаниданми, кўлини тортиб олмади, кўзлари ёшланди. Ўлмас унга ёпирилди, жон талвасасида қучиб, бағрига босди, томоқ-лабларидан ўпа кетди, бир-бирига ташна икки тана докага чўлганиб, ниёт қондиришди. Ўлмас нуқул, «Сен меникисан, сени ҳеч кимга бермайман!» дер, севимлисини булғалар эди...

— Бор, — деди кейин Ўлмас, Муқаддасга терс туриб. — Қизингни олиб кел.

Муқаддас индамай уй томон кетди ва бир неча дақиқа ўтгач, Озодани етаклаб келди. Озода онасининг этагига ёпишар, нотаниш одам олдида ётсирар эди.

— Қизнинг отаси ким? — Сўради Ўлмас уларга яқинлашмай.

Муқаддас сукут қилди, қизига бир қараб олди.

— Сиз, — деди у.

Ўлмас бир оз жойида турди ва кескин отилиб қизни даст кўтарди, бағрига босди. Озода йиғлаб юборди, онасига талпинди.

— Юр, — дея Ўлмас Муқаддаснинг қўлидан тортди.

— Қаёққа? — ханг-манг бўлиб сўради Муқаддас.

— Уйга, — деди Ўлмас қатъий. — Менинг уйимга. Энди сенинг уйинг бўлади. — Ўлмас Озодани онасига узатди. — Иккита қовурғам йўқ.

— Бормайман, — деди Муқаддас Озода билан орқасига тисарилиб. Адам касал. Эшитса, ўлиб қолади. Сабр қилинг.

— Йўқ! — деди Ўлмас ўшқириб. — Шунча сабр қилганим етади. Сабр қилсам, эринг кечаси яна ёнингга киради. Сени унга қўшиб қўйиб, уйда индамай ётишим керакми?

— Мен унинг қонуний хотиниман.

— Ихтиёрга қарши нарса қонуний ҳисобланмайди.

— Адамга раҳмингиз келсин лоқақал, Ўлмас ака, — зорланди Муқаддас.

— Мени сендан айириб, ўлимга жўнатганида, адангнинг раҳми келмаган, — деди Ўлмас газаб билан.

— Бари бир уйингизга чиқмайман, — деди Муқаддас ҳам ўжарлик қилиб. — Шарманда бўламиз. Оиламиз лаънатга қолади.

— Бундан баттар лаънат бўлмайди, — деди Ўлмас туюқиб. — Оиланг ҳаром оила. Рўзгоринг, турмушинг — ҳаммаси ҳаром. Наҳот яна ўша исқирт жойга кирсанг?

— Бўлмаса, сабр қилинг, Ўлмас ака, ўтинаман! — Ёлборди Муқаддас, икки ўтнинг орасида қолиб. — Адам тузалсин.

— Йўқ! Энди у уйга қадам босмайсан, вассалом! Агар гапга кирмасанг, отангни ҳам, эрингни ҳам, ўзимни ҳам отиб ташлайман. Таила!..

Тушлик овқатни Гулсум опа қизи ва невараси билан даҳлизда тановул қилар эди. Холида самовар келтириб, чой дамлади, камширакка чойнак қўйди. Замира хола қатиқ аталади, пон ушатди, қиймали мастава сузиб келди. Бироқ Муқаддас кўрнмас, Озоданинг на хархашаси, на бижиллаши эшитилмас, Муродхўжа аканинг ҳузурда ҳамширадан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Гулсум онанинг юрагига гуягула туна

бошлади. Холида ҳамма уйларни қараб чиқди, чорвоқ этагига тушди, ишқомларни изғиди, қизи билан певараси йўқ эди. Паранжиси ва кўчага киядиган кийимлари ўз жойида, Муқаддас устидаги кийим билан пари-бери кетиши мумкин эмас эди. Гулсум опанинг юраги ниманидир сезди, бу гумондан вужуди бўшашиб кетди ва Холидани чорвоқ этагига яна югуртирди.

— Опамни кўрмадим, — деди Холида ховриқиб. — Озоданинг овозини эшитдим. Ўлмас акам товуқ сўяётган экап.

Гулсум опанинг юраги узилиб кетгандек бўлди.

— Кепти-да, гўрсўхта, — газабини яшира олмай деди Гулсум опа.

Муқаддаснинг ғойиб бўлиши Ўлмаснинг келиши билан боғлиқ эканига Гулсум опа шубҳа қилмас, фақат қизининг шу қадар енгилтак ҳаракатига, осонгина «гўрсўхта»нинг раъйига оғганига чидай олмас, унга нисбатан дилида нафрат уйғонар, қизи кўзига қанжиқдек кўриниб, Гулсум опа уни мажақлаб ташлашга тайёр эди. Энди эрига нима деб важ айтади? Қандай баҳона кўрсатади? Ахир эри тамом бўлади-ку. Нима қилиш керак? Ҳозир ўзи чиқиб, куёви келмасдан, қизини олдига солиб чиқсинми? Дод-вой солсинми? Маҳаллани тўпласинми? «Гўрсўхта» нинг зўравонлигини одамларга кўрсатиб, шармандаи-шармисор қилсинми? Қизи яшшамагур йигитнинг имосига уча қолипти-да. Албатта бир пайтлар кўнгил қўйишган, аҳд-наймон қилишган, қизчаси ҳам ўшандан бўлган. Аммо шунчалик писмиқлик билан иш тутиш яхшими? Ҳа, майли, ўша «гўрсўхта» келипти, яна аврашга тушипти, бу унинг иши. Лекин одоб, андиша деган нарсалар бор-ку, Муқаддас яшшамагур сал учини чиқарса, маслаҳат солса бирон-бир йўриги топиларди-ку. Одам қўйиб, уни инсофга чақирриш, кўндириш мумкин эди-ку. Наҳот қизи шунчалик калтабин нарса? Ахир дунёнинг нариги чеккасига қочиб кетгани йўқ, қўшникига чиқиб ўтириб олгани бир зумда ошқор бўлади-ку. Нега оқибатини ўйламадийкин? Ахир бари бир шу одамлар орасида яшайди, қандай қилиб бош кўтариб юради? Ахир кўча-кўйда ҳамма унга таъна билан қарайди-ку. Ақалли ўсиб келаётган қизини ўйласа бўлмайди-ми? Ё товба! Қанақа кунларга қолдирдинг? Отаси соғлом бўлса ҳам йўриги бўлак эди, бир иложини топарди, «гўрсўхта» нинг адабини берарди.

— Холида, чиқ, Маматга айт, Шукур мўйловни ер остидан бўлсаям топиб келсин, — деди Гулсум опа маълум бир қарорга келиб. — Йўқ! Чақир бу ёққа. Ўзим айтаман. Тез кирсин!

Мунис опа қизлари билан тиккан учта тагдўзи дўпшини сотиб, рўзгор учун майда-чуйда харид қилди ва Ўлмаснинг эсон-омон урушдан қайтганига қон чиқариш мақсадида битта товук олди, дарров изига қайтди. Эшик ичкарасидан берк эди, бир оз таажжубланиб, тақиллатди.

— Уйда одам бор, — деди Ўлмас эшикни очиб.

— Одам? — Тушунмади Мунис опа ва теварак-атрофга қаради. — Қанақа одам?

— Муқаддас.

— Муқаддас? — ханг-манг бўлиб қолди Мунис опа. — У бизникида нима қилади? Ё сени кўргани чиқдимми? Қаттан дарров эшита қолипти?

— Ўзим олиб чиқдим, — деди Ўлмас шимарилган енгини тушириб. — Ичкарида. Бекитиб қўйдим.

— Вой, ўғлим! Бу нима қилганинг? Нега бекитиб қўйдинг? Зўрлаб олиб чиқдингми, болам?

— Йўқ, ойи, — деди Ўлмас хотиржам тарзда. — Зўрлаганим йўқ. Ўзи рози бўлди.

— Болам, ахир бировнинг хасми — ҳалол, нега рози бўлар экан? Ишонмайман. Асло ишонмайман! Сен уни кўрқитгансан, пўписа қилгансан.

— Ойи, биз аҳд-паймон қилганмиз, — деди Ўлмас онасининг фиғонидан ижирганиб. — Отаси Муқаддасни мажбурлаб эрга берган, ихтиёрига қараган эмас.

Мунис опа бир пайтлар Муқаддаснинг паранжи ёпиниб келганини, гапирган гапларини эслади ва икки ёш бир-бирига қаттиқ меҳр қўйганини англади, аммо Мунис опа учун ишқ бошқа, турмуш бошқа, ёшликда қўйган қўнғил бориб-бориб унутилади, қиздир, йигитдир, янги турмуш қургач, зиммасига алоҳида масъулият тушади, аввалги завқ-шавқни идрок асосида қурилган ҳаёт талаби четга сўриб ташлайди, деб ўйларди. Ўғлининг бу хатти-ҳаракати ҳеч қанақа одоб доирасига сиғмас, ўта бебошлик эди.

— Қуриб кетсин, аҳд-паймон шунақа бўлса! — Овозини чиқармай чинқирди Мунис опа. — Шу умидда мен сени кутувдимми? Келмасингдан уйга галва олиб кирдинг, болам. Бу — шармандалик, андишасизлик, имонсизлик! Қанақа одам бировнинг хотинини шундоқ йўлдан уриб олади, болам? Ҳали замон бошимга бостириб келишади, қон-қора қақшатишади. Маломатдан бошимиз чиқмай қолади. Нима қилсан, болам, ёш жонингга жабр қилиб? Болалик жувонни бошингга урасанми? Ҳали ёнсан, ўн гулидан бир гули очилмаган қизлар ўтиришини эрга тега олмай, ахир сенга ато қилгани,

Ўзингга муносиби бордир, болам. Ҳали ҳам кечмас, биров билмай туриб, айт, чиқиб кетсин. Оиласини бузмасин, уйимизга офат киритмасин...

Мунис опа ўзини тута олмай йиғлаб юборди.

Ўлмас қаққайиб турар, нима деб онасини кўндиришни, ўзи ҳақ эканини уқдиришни билмас эди.

Мунис опа шарт ўрнидан туриб, уйга отилди.

— Тўхтанг, — деди Ўлмас қатъий овозда. — Нима қилмоқчисиз, ойи?

— Ҳайдайман! — деди Мунис опа бўғиқ овозда. — Сен чиқариб юбормасанг, бу ишни ўзим қиламан! Иснодга тоқатим йўқ!

— Ҳайдасангиз, ойи, қўшилишиб мен ҳам чиқиб кетаман! — деди Ўлмас жиддий.

— Қандай қилиб бировнинг сарқитини хотин қиласан, болам? Ҳушингни йиғиштириб ол! Ахир боласи бор-а! Эри келиб икковингни чопиб ташлайди...

— Боласи — менинг болам, — деди Ўлмас онасининг дийдиёсини бўлиб. — Ишонмасангиз, ўзингиз сўранг. Айтишга мажбур қилдингиз, ойи.

Мунис опа серрайиб қолди.

— Сенинг болаи?

— Ҳа, ойи. Озода менинг қизим бўлади.

Мунис опа секин юриб уй эшигини очди. Ичкарида боласини бағрига босиб, Муқаддас мункайиб бурчакда ўтирар, унинг елкалари йиғидан қалтирар эди. Демак, ўз ихтиёри билан чиққан эмас, деб ўйлади Мунис опа, нега бўлмаса йиғлайди?

Мунис опа Муқаддаснинг ёнига бориб тўхтади:

— Муқаддасхон, қизим, ўғлим сизни зўрлаб олиб чиқди-ми?

Муқаддас бош чайқади, Мунис опа томон қарамади.

— Шу турмушга розимисиз, қизим? — Сўради Мунис опа, аммо Муқаддас индамади, иккиланаётганини Мунис опа пайқади. — Ўйлаб иш қилинг, қизим. Бугундан бошлаб ҳамма нарсга ағдар-тўнтар бўлиб кетади. Биз камбағалмиз, сиз тўнкис оиланинг қизисиз. Қийин бўлади. Адангиз ҳам, эрингиз ҳам қараб туришмайди. Ўғлимнинг бахтига завол бўлманг...

— Ойи! — деди Ўлмас ўшқириб. — Боя нима дедим?!

— Майли, болам, — деди Мунис опа ўғли томон ўгирилиб. — Розиман. Икковларинг гапни пишитган бўлсаларинг, чиқиб кета қолларинг. Мен ўпқаламайман. Ўзимиз зўрга кун кўриб юрипмиз. Жанжал чиқса, адо бўламан. Маломатни кўтаролмайман.

— Ана, айтдим-ку сизга, Ўлмас ака,— деди Муқаддас бошини кўтариб, Ўлмасга таъна билан.— Унамадингиз.

— Мажбур қилибсан-да, болам,— деди Мунис опа илинжи топилганидан руҳланиб.— Билиб кўй, Ўлмас, агар Муқаддасхонга гап тегадиган бўлса жавобини ўзинг берасан.

— Бераман, ойи, бераман,— деди ижирганиб Ўлмас.— Аммо Муқаддасни уларга қайтариб бермайман! Қизимни ҳам! Наҳот шу нарсалар очилганидан кейин эри эр бўлишга кўнса?

— Йиғлашини қара, болам, ўз ихтиёри билан чиққан одам шу кўйга тушармиди?— жигибийрон бўлиб гаширди Мунис опа.

— Уни сиз йиғлатдингиз, ойи,— деди Ўлмас ўкинчда.— Айтган гапларингиздан йиғламай бўладими?

— Кечиринг мени, Муқаддасхон,— деди Мунис опа мулзам бўлиб.— Тилим курсин. Азбаройи миямни йўқотганимдан, оғзимга қарамапман. Маъзур тутинг, қизим.

Озода бир кўз ёшини тўхтата олмаётган онасига, бир ёт одамларга тикилар, қанақа жойга тушиб қолганини тушуна олмас, чўчир эди.

Мунис опа ташқарига чиқди, ўглини имлади.

— Бечоранинг қорни очқаб қолгандир,— деди у шивирлаб.— Анаву товуқни сўй, тезда жаз-буз қилайлик. Майли, болам, нима бўлса, бўлди. Пешонадан кўрамиз...

Бир оз вақт ўтгач, мактабдан Ўлмаснинг иккала синглиси келишди ва уйдаги ғалати вазиятни кўриб, андак саросимага тушишди, аммо у қадар таажжубланишмади, чунки бундан бир неча вақт аввал Муқаддас бу хонага ўзи кириб келгани, кўнглида зил бўлиб юрган сирини тортиниб-тортиниб айтгани қизларнинг эсида ва Ўлмас деярли ҳамма хатларида Муқаддасни суриштириши ҳам уларга маълум эди. Ҳатто иккала қиз ўзаро суҳбатлашишганида ўқтин-ўқтин шу мавзу атрофида фикр юритишар, Ўлмас келса, албатта бирон ҳодиса юз бериши мумкинлигини тахмин қилиб юришар эди. Мана, келганига икки кун бўлгани йўқ, яхши кўрганини шартта олиб чиқиб, уйга ўтқазиб кўйишти. Муқаддас опага ҳам қўйил қолиш керак, демак, акасини севаркан, кўзини чирт юмиб, кўксига отилипти, андиша деган нарсаларга парво қилмапти.

Ўлмаснинг кичик синглиси шаддотроқ чиққан, Муқаддас билан акаси хусусида бир неча марта сирдош бўлган, шунинг учундир у портфелини бир четга улоқтирди-да, Муқаддас ўтирган хонага отилди, шовқин-сурон билан кириб, Муқаддасга ўзини ташлади, қучоқлашиб ўпишишди. Муҳайё Озодани даст кўтарди, эркалатди, ўзи бир пайтлар ўйнаган ясама қўнғирчоқларни аллақадандир қидиб тонди, Озода билан бижирлаб, ўйинга берилди. Муқаддаснинг дили

ёришгандек бўлди. Кейин ҳаммалари хонтахта атрофига тўпланишиб, товукдан тайёрланган қовурдоқ ейишди. Оилага файз киргандек бўлди.

Чамаси икки соатлардан кейин кўча эшик тақиллади.

Ўлмас гимнастёркаси тугмаларини қадаб, эшикни очди. Остона нарисида бир соқчи билан Шукур мўйлов турар, қўлида тугунча бор эди.

— Ассалому алайкум,— деди Шукур мўйлов ва қўлини бериб Ўлмас билан кўришди.— Эсон-омон қайтдингми, жиян?

Ўлмас бу одамни танир эди. Шукур мўйлов Ўлмасни зудлик билан урушга жўнатишда фаол қатнашган эди. Унинг жилмайиши Ўлмасга муғомбирлик бўлиб кўринди, Ўлмас ҳадиксирай бошлади.

— Келинг, амаки, қани ичкарига,— дея Ўлмас орқасига жилди.

Шукур мўйлов соқчи билан ҳовлига кирди, чорпоёга бориб ўтирди, фотиҳа қилди. Оила аъзолари ва Муқаддас даҳлизда саф тортиб туришар, Шукур мўйловнинг ташрифи бежиз эмаслигини англашар, ёмон нарсани кутишарди.

— Ўғлингиз келиб, хурсанд бўлиб қолдингларми, янга? — овозини кўтариб, гўё ўзи ҳам бениҳоя шоддек сўради Шукур мўйлов.

— Хурсанд бўлганда қандоқ! — Шошилибгина жавоб берди Мунис опа.

— Хў-ўш... — деди Шукур мўйлов, сўзни чўзиб ва Ўлмасга қаради.— Қачон келдинг?

— Кеча,— деди Ўлмас гап нимага бурилишини тусмол қилишга уриниб.

— Ҳарбий хизматдан озод қилинганлигинг тўғрисида хужжат борми?

— Бор, мана,— дея Ўлмас гимнастёрка чўнтагидан бари хужжатларини олиб Шукур мўйловга берди.

Шукур мўйлов ҳамма хужжатларни икки мартадан ўқиб чиқди.

— Мана бу ерда ёзилган — келган кунингдаёқ харбий комендатурага учрашишинг керак экан, шуни билармидинг?

— Билардим.

— Нега дарров бормадинг?

— Қўни-қўшнилар чиқишди, кеча боришнинг иложини топа олмадим,— деди Ўлмас, бор нарсани ҳалол айтиб.

— Бугун-чи? Кеча — майли, қўни-қўшнилар, дегандек. Бугун нега бормадинг? Балки қаҳрамон бўлиб келгандирсан. Балки комендант ўзи келиб, оёғингга салом бериши керақдир. Шунақами? — заҳарханда билан сўради Шукур мўйлов, даҳлизда турган Муқаддасга кўз қирини ташлаб. Муқаддас бу

одамни яхши танийди, неча марта уйларига келганда, олдига овқат қўйган, хизматида бўлган.

— Мен унақа деяётганим йўқ-ку, амаки, — эзилди ўлмас.

— Бўлмаса, нега кечанинг ўзида бормадинг, жиян? — Шукур мўйловнинг важи сушт эди, аммо муддао нима бўлмасин — йигитга айб қўйиб, уни бу уйдан олиб чиқиб кетиш, бир неча кун, балки бирон ой мобайнида комендатура назорати остида сақлаш, агар унча-мунча ишқаллик топилса, уруш пайтини рўқач қилиб, ҳарбий топшириқ ниқоби билан четроққа бадарға қилиш эди. Аммо ваз асослироқ бўлиши керак, акс ҳолда ҳарқалай бу йигит фронтда бурчини адо этиб келган, унинг устига инвалид экан, жанжал кўтариши, шикоят қилиши мумкин эди. Шунинг учун Шукур мўйлов битта саволни қайта-қайта берар, бирор ишқал топишга уринарди. — Мана, ёзиб қўйишти, ҳарбий хизматдан батамом озод эмас экансан, бошқа ишларни бажаришинг мумкин экан, нега унда шундоқ ҳарбий вазиятни била туриб, бўйин товладиңг?

— Бўйин товлаганим йўқ, — қатъий деди Ўлмас, ўзининг ҳақ эканидан шубҳаланмай.

— Товладиңг, жиян, хўп, де, товладиңг, — деди Шукур мўйлов азиятли оҳангда. — Ўзинг борсанг, бизни ҳам овора қилмаган бўлардиңг. Энди ўзимиз олиб боришга мажбурмиз.

— Нима қиласиз олиб бориб? Ўзим боравераман.

— Йўқ, жиян, ўзинг яна галга солишинг мумкин, — деди Шукур мўйлов қайсарлик қилиб. — Мен топшириқ олганман, ўзим элтиб, топширишим керак. Бажарганим ҳақида имзо ҳам чекамай. Қоида шунақа. Мен хизматдаги одамман. Менинг ҳам тепамда буйруқ берадиган командирлар бор. Ҳар бир қадамим назорат остида. Шунинг учун яна бошқа ҳужжатларинг бўлса олгин-да, биз билан йўлга туш.

— Ҳой, менга қаранг, барака топкур, — деди Мунис опа даҳлиздан ҳайқариб. — Кеча келган боламни қаёққа судраясиз? Инсоф қилинғ ахир, айланай! Шунча азоб ютиб келгани каммиди?

— Янга! — деди Шукур мўйлов энди эпақага келаётган иши бузилишидан чўчиб. — Шунчаки, расмиятчилик. Ўглинғиз борадию ҳужжатларини кўрсатиб, изига қайтади.

— Ҳужжати ордона қолсин, шунчалик зарур эканми? Ахир болам қочиб кетаётгани йўқ-ку! — Яна шанғиллади Мунис опа. — Бўлмаса, менам бирга бораман!

—Айт ойнингга, аралашмасин,—деди Шукур мўйлов Ўлмасга Мунис опанинг пўписасидан ҳайиқиб.—Аралашадиган бўлса, ишни бузади. Ўзингга жабр қилади.

—Ойи,—деди Ўлмас ростдан ҳам ойисининг аралашшишидан кўрқиб.—Хавотир бўлманг. Бораману изимга қайтаман. Қоидаси шунақа экан, нимаям дердик.

—Қайтармайди, болам,—деди жиғибийрон бўлиб Мунис опа.—Бу одамнинг қўлига тушган одам қайтган эмас. Буни ҳамма билади. Қушхонанинг такаси бу, эргаштириб олиб боради, гурзи бошқанинг бошига тушади. Борма, болам, йўк, де!

—Мана шунақа гаплари учун онагни олиб кетиш керак,—деди Шукур мўйлов тажанг бўлиб.—Мен расмий шахсман. Давлат хизматини бажараётган пайтимда менга нисбатан ишлатилган ҳақорат жиноят ҳисобланади. Қонунда тегишли модда бор. Мана, ёнимда гувоҳ туришти. Шунақами, гувоҳ?

—Худди шундай!—деди соқчи икки пошнасини бирига уриб.

—Ойи, жим бўлинг, нима қиласиз, тушунмаган нарсага аралашиб.

—Кўнглим сезяпти, болам, бу иш бежиздан эмас!..

—Олиб чиқ!—деди Шукур мўйлов соқчига буйруқ оҳангида.—Мен ҳозир орқаларингдан етиб оламан.

—Қани, юринг,—деди соқчи Ўлмас томонга бир қадам юриб. Ўлмас атрофга аланг-жаланг қараб жойидан жилди.

Мунис опа йиғлаб юборди, унга қўшилиб қизлари увиллашди.

—Жим!—деди Ўлмас уларга қараб.—Ўлгани кетяпманми, ҳалитдан аза очасизлар?

—Хов йигит!—деди Шукур мўйлов истехзо билан Ўлмасга.—Сен бозорга кетаётганинг йўк, комендатурага кетяпсан. Ҳарбий формангни тўла кийиб ол. Шинелинг ҳам эсдан чиқмасин.

Ўлмаснинг бошидаги янги дўппини ҳисобга олмаганда, устидаги кийими ҳарбий формаси эди, Ўлмас ичкарига кириб медаллари, камари ва погонни тақиб чиқди, у сержант экан. Қўлида шинели бор эди.

—Ҳа, бу бошқа гап,—деди Шукур мўйлов, аммо Ўлмаснинг медаллари ва погонини кўриб, форма талаб қилганидан афсус чекди—унга зуғум ўтказиш бирмунча қийин бўлиши мумкин эди.—Чиқаверларинг. Мен сал орқароқда юрганам маъқул. Кўрган одам нотўғри тушунади. Йигитга гап тегмасин, дейман-да.

Ўлмас соқчи назоратида орқасига қайрилмай, кўчага чиқиб кетди.

—Энди битта гувоҳ керак,—деди Шукур мўйлов даҳлизда турганларга қараб.

—Мен гувоҳ,—деди дарҳол Мунис она.—Мени олиб боринг.

—Она гувоҳликка ўта олмайди,—деди Шукур мўйлов аёлни писанд қилмай.—Холис одам бўлиши керак.

—Мана мен холисан,—деди Муқаддас журъатсиз овоз билан.

—Сиз қўшни бўласиз, а?—гўё танишлигини унутганден сўради Шукур мўйлов.

—Ҳа, қўшни,—дея Муқаддаснинг ўрнига жавоб берди Мунис она.

—Мен сиздан сўраётганим йўқ,—деди Шукур мўйлов гаши келгандек бўлиб.—Ўзи жавоб берсин. Сиз қўшниси бўласизми?—атайин таъкид билан сўради у Муқаддасдан.

—Ҳа.

—Жуда соз, юринг мен билан,—дея Шукур мўйлов ўрнидан турди.

—Болам бор-ку, буни нима қиламан?—сал ўзини йўқотиб сўради Муқаддас.

—Болани ўзингиз билан олинг,—деди Шукур мўйлов гапини бир оз юмшатиб.—Ўйингизда қолдирасиз. Кетдик,—дея Шукур мўйлов эник томон қадам ташлади.

—Ўй кийимидаман, амаки,—деди Муқаддас, негадир, ўзини айбдор ҳис қилиб.—Кейин... паранжи ёнишман.

—Ҳечқиси йўқ,—деди Шукур мўйлов ўзини бепарво кўрсатиб. Аслида, қўлидаги тугунда паранжи ўроғлиқ эди, ammo бу вазиятда паранжини кўрсатиш, ишнинг аввалдан тайёрланганлигини сездириб қўйиш эди. Шукур мўйлов ҳийла ишлатишга мажбур бўлди:—Қизингизни қолдиргани кирганингизда, кийиниб, паранжи ҳам ёпишиб чиқасиз.

Муқаддас ўз уйи томонидан ғалва товуши эшитлмагани учун, уйдагилар отаси билан банд, ўзининг гойиб бўлганини сезишмаган фараз қилиб, уйга кириб, кийиниб чиқиш унга мураккаб туюлмади, Муқаддас Ўлмасга гувоҳ бўлиш, зарурат туғилса, ишига аралаштишга, тушунмовчилик содир бўлса, ҳимоя қилишга тайёр эди, шунинг учун у пича иккиланиб тургач, рози бўлди.

—Амаки, мен кўча айланмай қўя қолай, мана, девор ошсам, уйда бўламан, сиз гузар орқали ўтасиз,—деди Муқаддас самимий тарзда фаоллик кўрсатиб.

—Майли, синглим, шундоқ қилсак иш тезлашади,—деди Шукур мўйлов. Унинг назарида Муқаддас тузоққа тушгани

аниқ ва ҳозир уйга чиқиши билан уни шапша ушлашларига шубҳа қилмас эди. — Сиз чиқаверинг, — деди Шукур мўйлов ва Муқаддаснинг девор ошиб кетишини ўз кўзи билан кўриш мақсадида ҳовлидан чиқишга шошилмади. — Тезроқ бўла қолинг, синглим, кетганлардан узилиб қолмайлик, — шоширди Шукур мўйлов, Муқаддас девор томон ошиқаркан, Ўлмаснинг онасига юзланди. — Сиз, янга, хавотир тортманг, бир-икки соатлик иш, агар комендант жойида бўлса, тезда қайтади. Агар кеча ўзи шу ишни тинчитиб келганида, бугун шунча безовталик бўлмас эди, — деди у кўзини деворга қўйилган нарвонга чиқаётган Муқаддас ва унга ёрдам бераётган қизлардан узмай. — Ҳукуматчилик, янга, жичча оврагарчилиги бор, у ёни яхши бўлиб кетади, ҳали ўглингиз келгани муносабати билан қўлингиздан ош еймиз, деган умиддамиз.

— Худоё айтганингиз келсин, ош сиздан айлансин, — деди Мунис опа, самимий ишониб.

Муқаддас деворнинг нариги томонида ғойиб бўлгач, Шукур мўйлов «яхши қолинглар», дея кўчага отилди.

Гулсум опа уйга кириб, орқаси билан эшикни тўсди. Муқаддас апил-тапил кийимини алмаштирар, Холида, қанақадир ўйинчоқларни бир-бирига уриштириб, Озодани шамғалат қиларди.

Муқаддас бурилиб онасига қаради, онасининг авзойи бузук эди.

— Ҳм? Қаёққа отланипсан? Нега бирон марта аданг олдига кириб, ҳолини сўрамадинг? — ўзини ғазабдан тийиб сўради Гулсум опа.

— Чарчаган эканман, ухлаб қолипман, — деди Муқаддас гўё ёлгонни дўндирган бўлиб. — Нега уйғотмадинглар?

— Ҳа, доғули! Мегажин! — деди Гулсум опа ҳаётида биринчи марта қизига қаҳрини сочиб ва бегона одам борлиги эсига тушиб, Холидага ўшқирди: — Чиқ ташқарига. Ол укангни. — Холида қўрқа-писа Озодани кўтариб, ташқарига чиқиб кетди, Гулсум опа эшикни яна ёпиб олди.

— Бу нима деганингиз, ойи? — ўзини ҳеч нарса билмаганга солиб, ясама таажжубда сўради Муқаддас.

— Ўзингни гўлликка олма, уятсиз? Нега анови гўрсўхта-никига чиқиб олдинг, беномус?!

— Негалигини ўзингиз яхши биласиз, — деди Муқаддас ранги оқариб. Демак, у ҳовлига чиқиб кетганини булар аллақачон билишипти, ўйлади Муқаддас, Шукур мўйлов қилган машмаша ҳам буларнинг иши. Энди тамом, уйдан чиқаришмайди. Олдин ҳам шунақа қилишиб, зўр билан эрга беришган эди. Аммо Ўлмасни соқчи олиб кетди, бориб унинг

ёнида бўлиши, бирон тухмат қадашса, аралашиши, химоя қилиши керак. Ахир гувоҳ ҳам керак экан-ку. Шукур мўйлов шунақа деди. Аммо Ўлмасга ишлатган зугуми ҳам ясама, ёлғондир.

— Адаг билса, сени бўғизлаб ташлайди,— деди Гулсум опа, жойидан жилмай.

Шу пайт ҳовлида гўнғир-гўнғир эркак кишининг товуши эшитилди.

— Ана, Шукур мўйлов келди,— деди Гулсум опа ва эшикни очди.— Айтдими сенга?

— Нимани айтади? Ўз кўзим билан кўрдим, соқчиси Ўлмасни олиб кетди. Шуми?

— Яна бошқа гап бор, ҳозир айтади,— дея Гулсум опа даҳлизга мўралади ва имлаб Шукур мўйловни чақирди. Пишиллаб Шукур мўйлов кирди, дераза тоқчасига ўтирди. Гулсум опа эшикни яна ёпиб, орқаси билан туриб олди.

— Бормаймизи? — Хўмрайиб сўради Муқаддас.— Шошилтирувдингиз-ку.

— Борамиз,— деди Шукур мўйлов гапни нимадан бошлашни билмай.

— Айтинг,— деди Гулсум опа жаҳл билан.— Билсин.

— Боя айтишга тилим бормади,— деди Шукур мўйлов ўзи ўйлаб топган уйдирмага ишонарли тус беришни ўйлаб.— Додвой бўларди.

— Яна бир тухмат ўйлаб топдингизми? — заҳарханда билан сўради Муқаддас деворга суяниб.— Қани,эшитайлик.

— Тухматми, тухматмасми, керакли ташкилот ҳал қилади,— деди Шукур мўйлов оёқ остига тикилиб.— Агар гумон тасдиқ бўлмаса, қайтиб келади. Тасдиқ бўлса, Ўлмас трибуналга тушади. Трибунал ҳазиллашиб ўтирмайди. Ҳарбий трибунал. Эшитганмисиз?

— Қанақа гумон? — Саволга жавоб бермай сўради Муқаддас.

— Ўлмас қочоқмиш, — деди Шукур мўйлов ҳар эҳтимолга қарши ўзини иккилангандек кўрсатиб, негаки, аввал комендатурада келишиб олганига қарамай, Ўлмаснинг ҳужжатлари жойида. У ердагилар ишқал топа билмай, йигитни қайтариб юборишга мажбур бўлиб қолишлари мумкин эди.

— Ҳужжатларини ўзингиз кўрдингиз-ку,— деди Муқаддас Шукур мўйловнинг гапига ишонқирамай.

— Тамғаси суркалиб кетишти, ҳужжатлари қалбаки бўлиши мумкин,— деди Шукур мўйлов кўзини четга олиб.

— У инвалид-ку. Иккита қовурғаси йўқ,— деди Муқаддас бўш келмай.

— Иккита қовурғаси йўқлигини сиз қаттан биласиз? — Сўради Шукур мўйлов масалани нозик жойидан ушлаб олгандек писанда билан. — Ушлаб кўрдингизми?

— Ҳа айтди, — деди Муқаддаснинг гаши келиб. — Саводингиз бўлса, кўргандирсиз, хужжатида ёзилган.

— Текширишсин-чи...

— Хўш, борамизми, йўқми? — Тоқатсизланиб сўради Муқаддас.

— Мен бораман, сизнинг ҳожагингиз йўқ, — деди Шукур мўйлов ва гапга чек қўйгандек, икки тиззасига кафтини уриб, ўрнидан турди.

— Гувоҳ керакмасми? Ўзингиздан чиққан гап-ку.

— Соқчи гувоҳликка ўтаверади. Сиз овора бўлманг. Хужжатлари тўғри чиқса, изига қайтариб юборишади.

— Хужжатлари тўғри! У қалбаки йўлга юрадиган йигит эмас!

— Жуда соз, текширишсин-чи, — деди Шукур мўйлов эшик томон қадам ташлаб ва нимадир унга таъсир қилиб, тўхтади, Муқаддасга истехзоли назар билан тикилди: — Умуман, сизга нима фарқи бор? Нега мунча куйинасиз? Билиб қўйинг, иши трибуналга борадиган бўлса, шунчалик ёнини олганингиз учун сизни ҳам жавобгарликка тортишлари мумкин. Дезертирлиги аниқланса, сиз шериги бўлиб чиқасиз.

— Ажаб бўлади-да! Хитоб қилди шу топгача гапга аралашмай турган Гулсум опа. — Қамашсин икковини! Шу ҳаёсизлиги учун кўрсин адабини!

— Ғаламислик сиздан чиққан, ойи! — Онасига тик қараб деди Муқаддас. — Агар уйдирма айб қўйиб, жазога тортишса, нима деган одам бўласиз? Виждонингиз қийналмайдими, ойи?

— Баттар бўлсин, гўрсўхта! — Чинқариб гап отди Гулсум опа. — Бировнинг турмушига рахна солмоқчи бўлган одамнинг жаззаси шунақа бўлади. Ҳали ўшанга аза тутмасанг, асти рози эмасман! — дея, Гулсум опа хўнграб юборди ва эшикни қарсиллатиб ёпиб, ташқарига отилди.

— Яхшимас, синглим, — деди бир оздан кейин Шукур мўйлов Муқаддасга танбеҳ берган бўлиб. — Одам деган шунчалик худбин бўлиши, ўз онасини қақшатиши инсофдан эмас.

— Сизнинг ишингиз бўлмасин! Қилар ишни қилиб қўйиб, яна насихат берганингизга бало борми? Чикинг уйдан.

— Чиқаман, — деди Шукур мўйлов вазминлик билан. — Иш бир ёқлик бўлмагунча, уйдан чиқмайсиз. Агар буйруқни бузсангиз, ордер билан келиб, хибсга оламан. Билиб қўйинг.

— Қўлингдан келса, оттириб ташла!

Ўлмаснинг ҳужжатларида чатоқ жойи йўқ, унинг кеча комендатурага келибоқ учрашмагани ҳарбий қоидани қўпол бузиш эмаслигини ва нари борса, икки-уч кун уни ушлаб туриб, қўйиб юборишларини Шукур мўйлов биларди. Масалани бу томони Шукур мўйловни қизиқтирмас, унинг учун уйдирма айб билан Ўлмасни уйдан четлатиш ва муҳими Муқаддасни у ердан олиб чиқиб, оиласига топшириш эди. Бу вазифани Шукур мўйлов бажарди. Гулсум опанинг қизи уйда. Энди уларнинг орасида қанақа машмаша, жанжал рўй беради, Шукур мўйловга бари бир, энди қизига кўз-қулоқ бўлиш, уни қўриқлаш, Ўлмаснинг уйига йўлатмаслик онасининг иши. Умуман Шукур мўйловнинг назарида аввал Муқаддасни исканжага олиш керак эди, чунки ҳамма айб шунда. Агар у кўзини сузмаса, йигит ипини узармиди? Бу ғирт беҳаёлик. Бошида бинойидек эри бўла туриб, болалик жувон шунақа ориятсиз ишлар қилиб юрса, бунга қанақа кечирим бўлиши мумкин? Бўйнига занжир солиб, оғилхонага, боғлаб қўйиш керак. Якка чораси шу.

Шукур мўйлов индамай хонадан чиқди, эшикни зич ёпиб қўйди. Ҳозир у Гулсум опадан ваъда қилинган улушини олади, этагини қоқиб чиқиб кетади, қолган можароларни ўзлик-ўзи бартараф қилаверишсин, Шукур мўйловга нима гам? Унинг устига Муродхўжа ака пишиб ётибди, бирон нарса юз берса, шу билан овора бўлиб қолишади, мусибат Муқаддасни ҳушёр тортишга мажбур қилади, ҳамма нарса унутилади.

48

Муродхўжа ака кун сайин ўзининг аҳволи оғирлашиб бораётганини билмай иложи йўқ эди. У барча чораларни қўллаб кўрди. Обрўйини, бойлигини, таниш-билишларини ишга солди, ман-ман деган мутахассисларни чақиртирди, турли-туман ноёб дори-дармонларни топтирди, бироқ дард ёмон ёпишган экан чоғи, ҳадеганда енгиллашавермади. Ягона чора оғриқли қолдирадиган дори бўлиб, иккита-учта ҳамшира навбатчилик қилар, Муродхўжа аканинг томирига дори юборар, игна санчилган жойлари пишиб, моматалоқ бўлиб кетган, игна бормас, томирини топгунича ҳамшира қаро терга тушиб кетар, бемор оғриқ азобидан алаҳлар, ҳамширани шовилтирар, шўрлик ҳамшира баттар қийналар эди.

Муродхўжа ака бир неча бор урушдан ўғлини чақиртириш, уни кўриб қолишни хаёлига келтирди, бироқ заиф умидда ётган ота, агар шу тилагини изҳор қилса, ўзининг аҳволига ҳукм чиқарган, ўлимга маҳкумлигини тан олган

бўлади, хонадонда ваҳима кўтарилади, деган андиша билан хаёлини ҳайдаб келди. Аммо кейинги пайтларда саломатлиги таңглашиб ўғлини кўра олмай қолишдан хавфсирай бошлади. Бир неча кун бурун у хизматга кетиш олдида кирган Ҳошимжонга Штаб раҳбарларига Маъсудни зудлик билан фронтдан чақиртириб беришларини тайинлади.

— Айт, Ҳошимхўжа, — деди Муродхўжа ака нафаси қисиб. — Аэропланда жўнатишсин. Вақт зиқ. Қарздор бўлиб қолмаймиз. Шошилтир, ўғлим.

— Хўп, ада, ҳозироқ бориб айтаман, — деди Ҳошимжон ва фойтунга ўтириб, «Тупроққўрғон»га кетди. Гарчи у ҳозир ҳарбий хизматдан озод қилинган, қайнатасининг ўрнида ишлаётган бўлса-да, «Тупроққўрғон»нинг йўли ҳамон унга ёд, Штабдаги одамларнинг қайси бирига учрашни яхши биларди. Ҳошимжон ваъдасининг устидан чиқди, Штабда «керакли» одамни топди, у қайнатаси билан улфат бўлгани учун, тап тортмай, Муродхўжа аканинг илтимосини етказди, бироқ «аэроплан» сўзини айтмади. Ҳошимжон фронт томонидан муттасил самолётлар Тошкент орқали жанубий шаҳарларнинг ҳарбий қисмларига қатнаб туришини, агар «у ёққа» телефон қилишса, Маъсудни дарҳол жўнатишлари ва Маъсуд узоғи билан икки кунда бу ерга етиб келиши мумкинлигини биларди, шунинг учун ҳам «аэроплан» сўзини ишлатмади, аммо беморнинг аҳволи анчайин оғир эканини уқдирди. Агар комиссар самолёт кераклигини ўзи англаса, майли, англамаса ундан яхши. Устига-устак, Ҳошимжон қайнатасининг омонатлигини, узоқ борса, уч-тўрт кунлик умри қолган бўлиши мумкинлигини гапга қистириб қўйди, бу билан ўғли бари бир улгурмаслигини ва уни олиб келиш билан боғлиқ бўлган ҳаракат бефойдалигини ҳам эътироф қилгандек бўлди.

— Тушунмадим, — деди ҳарбий комиссар таажжубланиб. — Чақиртирайми ёки ҳожати йўқми?

— Ўзингиз биласиз, — деди Ҳошимжон мижғовланиб. — Агар улгурмаса... Тагин ким билади, дейсиз? Вазиятга қараш керакмикин?..

Ҳошимжон комиссарга тайин талаб қўймади, гапни мижмал қилиб чиқди. Шунинг ўзи ҳам етарли. Энди комиссар «у ёққа» телефон қоқса ҳам қатъийлик қилмайди, фронтдаги вазиятга қарайди. Ҳошимжонга қолса, Маъсуднинг келмагани маъқул. Албатта у ёшлигига бориб, жанг майдонига киришга ошиққан, жанг майдони қаҳрамонликдан иборат бўлади, деб ўйлаган, аммо ҳақиқий жанг унинг тасаввуридан минг чандон даҳшатли бўлиб чиққан, энди у бу ёққа келса, қайтиб кетмаслик чораларини ахтаради, уддасидан чиқади

ҳам. Унинг устига анови жазмани қамоқда ўлиб кетганини билиб, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилади, тагига етади, унда нима бўлади? Ҳошимжон мана, отасининг ўрнини эгаллади, отаси савлат тўкиб юрадиган фойтунда энди Ҳошимжон юринти, аввал Ҳошим эди, кейин Ҳошимжон ва пировардида қайнатаси номига «хўжа»ни қўшди, хатто «ўғлим» дейдиган бўлиб қолди, Ҳошимжон қайнатасининг ишончига кириб олиш учун озмунча ҳаракат қилдими? Мана, Муродхўжа аканинг даромадлари ҳам аста-секин куёвининг ҳамёнига оқа бошлади. Шунча уннашлар эвазига эришган рўшноликлари энди Маъсуд келиши билан барбод бўлиши керакми? Ахир адолат қилиб айтганда, Муродхўжа аканинг жонига ким ора кирди? Қасалхонага олиб боришда, ётқизишда, унга қарашда, ипжикликларига чидашда, уйига қайтариб олиб келишда, ҳар кунги ҳожатларига ким асқотди? Ҳошимжон-ку! Энди шунча заҳматларни чидаб ўтказганида, Маъсуд келиб хўжайинлик қиладими? Ишқилиб, комиссар уни чақирмасликка фаросати етсин-да. Чақирган тақдирда ҳам Маъсуд отасининг ўлиmidан кейин келса, ҳеч нарсани ўзгартира олмайди, чунки барча ишларнинг тизгини Ҳошимжоннинг қўлига ўтган, Ҳошимжон анойи эмас, жиловини унга топшириб қўйиб. Майли, арқонни узун ташлаш керак, вақт-соати келганда, дарров тортиб олади.

Ҳошимжон ишдан қайтгач, қайнатаси ҳузурда нича ўтирди, унинг топширигини комиссарга етказганини айтди, кейин хонадан чиқиб, ўз уйи томон ўтди.

Муқаддас қизчасининг кўйлагига дазмол босар, қовоқлари шишган, йиғлаган кўринарди. Ҳошимжон хотинининг кайфиятини отасининг аҳволига йўйди, индамай жужун кителини ечиб стулга илди, ювингани ҳовлига тушди. Ҳошимжоннинг назарида хотини авваллари ҳам эрига айтарли рўйхуш бермас, айниқса отаси қасалга чалинганидан кейин баттар индамас бўлиб қолган эди. Табиатан ўзи камсуханлиги учун хотинининг тумтайиб юриши малол келмас, баъзан кун бўйи гаплашишмаса ҳам бунга эҳтиёж сезмас, ҳозир эса, айниқса университетнинг тарих факультети ташқи бўлимига кириб олгандан кейин, китоб мутолаа қилиш баҳонасида бог этагидаги айвончага тушиб кетар, кечки овқатга чақирма-гулларича у ердан бери келмас эди. Мана бугун ҳам ювинади, қизчаси билан тагидаги тўқима креслода ўтириб ичи қумоқ тарвуз ейди, китоб қўлтиқлаб, боққа чиқади, айвончадаги пашшахона остида бир оз чўзилади, мутолаа қилади, дам олиб чиқади.

Ҳошимжон бог этагига тушганида айвончадаги пашшахонанинг бир томон канои узилган, пашшахона ёғжим,

эзгиланган эди. Хошимжон канопни улаб, папшахона четини кўтарди, остига кириб ўринга чўзилди. Куни бўйи йиғиштирилмаган кўрпа билан ёстиқ илиқ эди, тез салқин тушадиган кузнинг ҳавосида ёқимли туюлди.

49

Мунис опанинг хурсандчилиги бир кунга ҳам бормади. Ўғли эртасигаёқ Муқаддасни қизи билан олиб чиқиб, уйдагиларни мулзам қилди. Бу кам эканми, хужжатларининг чатоқ жойи бор экан, оёғини ерга теккизмай, ҳарбий идорага олиб кетишди. Ўша куни Ўлмас қайтмади, Мунис опа қизлари билан тонг оттириб чиқди. Эртасига ҳам ўғлидан хабар бўлмади. Мунис опа чиндан хавотирлана бошлади. Шукур мўйлов ўғлини бежиз олиб кетмагандир. Ростдан ҳам Ўлмас бир ноҳўя иш қилиб қўйган бўлиши мумкин. Нега бўлмаса Шукур мўйлов «қочоқ» дейди? Бекордан-бекорга бировни «қочоқ» деб, айблаб бўладими? Демак, бирон ишкали бор, фақат онасига айтмаган, яширган. Ё, парвардигор! Энди бу маломат бормиди шўрлик бошига? Наҳот улар энди ўғлига жазо беришса? Ҳарбий трибунал, деган гапни Мунис опа эшитган эди. Ҳарбий трибуналга тушганлар у ердан омон чиқишмас эмиш. Ҳа, подон бола! Шунча йиллар мобайнида жанг қилиб, шунча азоб-уқубатларга бардош бериб, озгина қолганда номаъқул иш қиласанми? Қирқига чидаб, қирқ бирига келганда... Ох, побакор! Ох, бетамиз, бола! Онагни абгор қилдинг-ку!

— Ойи! — деб қичқирди Мунис опанинг кичик қизи. — Ҳадеб қақшайверманг ахир! Акам қочоқ эмас! Иккита қовурғаси олиб ташланган-ку! Инвалид. Ўзим кўрдим хужжатини. Шукур мўйлов қасддан қилган. Акамда айб йўк.

— Айби бўлмаса соқчини олдига тушиб кетармиди? — деди Мунис опа куйиниб. — Бир гап бор. Энди уни отиб юборишади. Вой, шўргинам курсин мени! Шунча урушлардан омон қолган болагинамни нобуд қилишади. Вой, болам!..

— Юринг, ҳозир борамиз ўша комендатура деган жойига! — Аламаздалик билан деди катта қизи. — Бу ерда айюҳаннос солиб ўтиришдан нима фойда? Ёки бўлмаса, ўша Шукур мўйловни ахтарамиз, акамизни топиб бер, деймиз!

— Баттар бўлади, қизим, — деди Мунис опа тўлганиб. — У одамни билмайсанлар, бировга кўз тикдими, ёстиғини қуритади. Биз ҳам балога қоламиз. Хоиннинг тарафини оляпсанлар, деб бизнинг ҳам пайимизга тушади, бошимизга балоларни солади. Ундан четроқ юрган маъқул. Хонавайрон қилади.

— Бўлмаса қомендатурага борамиз, — деди тўнғич қизи, сал ҳовуридан тушиб. Ҳақиқатан Шукур мўйловнинг номини эшитган билан манман деганлар ҳам писиб қолар, унинг назарига тушмасликка ҳаракат қилишарди. — У ердагилар ҳам одам-ку, бирон нарса дейишар, аҳволимизни тушунишар.

— Ҳзим бораман! — деди Мунис опа шижоат билан. — Сўраб-суриштириб топиб бораман! Дод, дейман! Болам у ёқда не аҳволда кўзи тўрт бўлиб ўтирса-ю, мен қандай бу ёқда тинч юрай? Бораман. Сенлар қолларинг. Лоақал касри сенларга урмасин. Мен қари хотинман, онаман, бало ҳам тегмайди. Олиб чиқ паранжини, ёпиниб бораман. Зора раҳм қилишса...

Мунис опа оқшом пайт қайтиб келди ва паранжисини елкасига тушириб, черпояга мажолсиз ўтириб қолди. Унинг оқара бошлаган сийрак сочи тўзиган, кўзларида лоқайд мунг қотиб қолгандек эди.

Қизлар айвон ҳатлаб она томон отилишди.

— Нима бўлди, ойи? — Хавотирдан дағ-дағ титраб сўрашди улар. — Тинч эканми акамиз? Нима дейишди? Кўрдингизми?

— Тинч дейишди, — деди Мунис опа бўлак йиғлашга ҳам мадори етишмай. — Алдашдими, ростини айтишдими, билмадим. Туркманистоннинг чегарасидаги аллақайси шаҳарчага топшириқ билан жўнатишипти. Яқин-орёда хат келади, дейишди. Шунгаям раҳмат, дедим, иложим қанча? Ишқилиб, омон бўлса бас, бир кун етишармиз...

50

Тўртинчи синфда рус тилидан дарс олиб боришни Мансур ака вақтинча Ойнисага топширди. Бирон йил ишлаб тажриба орттирсин, кейин кўрамиз, уддасидан чиқса бошқа синфларни ҳам топширамиз, деб ўйлади Мансур ака ва мўлжали тўғри чиқа бошлади. Ойниса Мансур ака берган барча қўлланмаларни кунт билан ўрганиб чиқса-да, биринчи дарсларни кўрқув ва ҳаяжон билан ўтқазди. Кейинчалик дарс бериш услуби маълум шаклга тушиб, аста-секин ўз самарасини кўрсата бошлади. Ҳатто рус тилидан ўзи нўноқроқ бўлса-да, Мансур ака бир-икки марта Ойнисанинг дарсига кириб ўтириб, ўқувчиларнинг бурро жавобларидан англадики, Ойнисанинг дарс олиб бориш қондаси яхши, Ойниса зехли ўқитувчи, агар малакасини ошириб борса, яна ҳам яхши натижаларга эришини мумкин. Андижондаги педагогика билим юртининг тапқи бўлимига киришни Мансур аканинг ўзи маслаҳат берди, нахтадан овоз қилди ва кунлардан бир кун керакни ҳужжатларни дастрўмолчага ўраб, Ойниса

Андижонга йўл олди. Хозирда у фақат рус тилидан дарс ўтаётгани ва синфи атиги битта бўлгани учун пахта териш мавсумигача бўш кунлари бор, оилага, ногирон қайнонасига, рўзгорга қараш имконига эга бўлди. Ойниса уй кўтарди. Тахмонда йиллаб ишлатилмаган уч-тўртта кўрпа-ёстиқни, хоналарнинг заранг ерига тўшалган шолча, кигизларни офтобга солди, титилиб кетган бўйралар тагини супуриб, ўрнига янгисини ташлади, палапартиш қилинган сомон сувоқли деворларни оҳак ивитиб оқлаб чиқди, докадан бўлса ҳам деразаларга парда осди, ҳаммаёқни саранжом-саришта қилди, ҳатто гувалалари кўриниб ётган ўчоқни сувади, сувоқ қуригач, оқлади, Қаюмжон бошчилигида тўртта устун кўмиб, ошхона тепасини ёпишди, атрофини бордон билан тўсишди. Эндиликда Қаюмжоннинг уст-боши ювилган, озода, қайна-наси, болалари ораста, Ойнисанинг ўзи тинч, ҳатто мактабда-ги ишлари ўқувга кела бошлаганидан кайфияти ҳам чоғ эди.

Бироқ Ойниса Андижондан дили вайрон бўлиб қайтди.

Педагогика билим юрти маъмурияти Ойнисанинг ижтимоий чиқиши билан танишиб, отаси халқ душмани айбномаси билан отилиб кетгани учун, хоиннинг қизини ўқишга олмасликни мақсадга мувофиқ, деб топди, хужжатларини қайтариб берди, Ойнисанинг тарвузи қўлтигидан тушиб, кечки пайт қишлоғига қайтиб келди. Уйига кирганда ҳайтовур, Қаюмжон колхоздан ҳали қайтмаган, қайнонасининг кўзи ожиз, Ойнисанинг йигидан шишган қовоқларини, қизарган кўзларини кўрмади, болалар эътибор берishмади, онаси келтирган хўрозқанд билан овора бўлишди. Ойниса ўчоққа уннаб кетди.

Терилган ҳосил охириги толасигача Марҳаматдаги пахта пунктига топширилиб, сводқа райкомга берилмагунча Қаюмжон уйга келмайди, баъзида идорада тунаб қолади. Чарм диванда бир-икки соат мизғиб олади холос, яна далама-дала изғийди. Пахта теришнинг ўзи билан иш битмайди, сомон сувоқ қилинган хирмоннинг майдонига ёйиш, тинмай ағдариш, қуритиш, кейин қанорларга уриб, араваларга ортиш, пахта пунктига олиб бориш, навбат кутиш, пахтанинг намлигини аниқловчи билан тортишиш, жанжал қилиш, баъзида ялиниб-ёлбориш, амал-тақал билан қоғоз олиш, қоғозни ёнига уриб райком биносига югуриш керак. Райкомнинг масъул ходимлари орқада қолаётган хўжаликлар раисига, ҳосилотига ўдагайлашади, етакчи раислар олдида изза қилишади. Изза бўлганлар бошларини ҳам қилиб, ҳақоратларга чидашади, одам камлигидан, ишчи кучи етишмаётганидан нолишади, райкомнинг масъул ходими ҳеч нарсани тушунишни истамайди, ҳеънликда айблайди,

шўрлик раис яна ваъда бериб, колхозига ошиқади, ярим кеч
демай, бригадир, звеновойларни йиғайди, энди раис уларга
ўдагайлайди, ҳақорат қилади, хоинликда айблайди, жиний
чора билан қўрқитади, улар ҳам одам етинмаётганидан
полишади, ваъда бериб, идорадан чиқиб кетишади, каллаи
сахар одамлари далага тушишларидан олдин, уларни тўнлаб,
ҳақорат қилишади, ўдагайлашади, далага ҳайдашади. Брига-
дирлар ихтиёридаги заҳматчилар асосан хотин-халаж бўлган
ни учун, улар қонда тусига кириб қолган сахарги қийратувни
лом-мим демай ютиб, эгатларга шўнғишади, қоронгу тушма-
гунча, даладан кетишмайди. Қаридир, ёшдир, болалик-
боласиздир, касалдир-мажруҳдир, иккиқатдир-қисрдир, оч-
дир-ялангдир бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ, пахта
теришлари керак — вассалом. Пахтани ҳали қуритиш, қайор-
га уриш, аравага юклаш, пунктга олиб бориб топшириш,
у ерда худонинг зорини қилиб қоғоз олиш, сводка учун
райкомга топшириш керак. Ҳар куни аҳвол шу. Мамлакатга
пахта керак, сендан Ватан, дохий Сталин пахта кутмоқда!
Пахта мудофаа аҳамиятига молик маҳсулот! Ундан ўқ,
плёнка, кийим, ярадорлар қонини тўхтатиш учун бинт, пахта
қилинади, бевосита Ватан ҳимояси учун ишлатилади,
Ғалабага хизмат қилади. Кимки шуни тушунмаса, ёки
тушунишни истамаса, хоинлик қилган бўлади. Эринг,
фарзандларинг, аканг, уканг, отанг қон кечиб жанг қияпти,
ўляпти, ярадор бўляпти — бу кам. Улар ақопларда, ботқоқ-
ларда, қорда, жалада, сен — далада, эгат орасида, пайкалда,
хирмонда. Боланг ёшми? Безгакми? Ичбуруқми? Очи?
Қаровсизми? Йиғлаяптими? Ўляптими? Фақат сеники ўла-
ётгани йўқ. Шуни билиб қўй! Агар шу билан Ғалабага
эришилса, демак, ҳамма қурбонлар ўзини оқлайди. Бу —
Ғалаба учун, Ватан учун, улуг Сталин учун керак. Нима учун
бўлмаса Усмон Юсуфов бир юз етмиш минг одамни уйидан
суғириб, қўлига кетмон ушлаиб қўйди? Нима учун қирқ
беш кун деганда икки юз етмиш километрли Катта Фарғона
каналини қурдирди? Пахта етиштириб бериш учун! Тушуниш
керак. Ватанпарвар бўлиш керак. Пахта — халқимизнинг
миллий ифтихори, ғурури, фахри. Яна нимамиз билан
фахрланишимиз мумкин? Алишер Навоий, Бобур, Улуғбек
биланми? Бири вазир, иккинчиси шоҳ, учинчиси султон
бўлган, халқни эзишган, қонини ичишган, босқинчилик
қилишган...

Пахта теримига чиқиб биринчи сифф болалари учун
янгилик эмас, одат тусига кириб қолган мажбурият. Оналари

бахор чопиғи ва яганалашдан тортиб, гўзапоя теримигача олиб чиқишади, чунки кўп хонадонларда уларга қарайдиган ҳеч ким бўлмайти, ўзларини ташлаб, дала ишига кетиш хавфли, унинг устига яна кенжароқлари бўлса, уларга қарашга ярайди, пайкал бошидаги — қуруқ ариқча ичидаги жулдур чопонга ўроқлиқ укалари атрофида бўлишади, гўдаклар қаттиқ йиғлаб, ҳадеганда овунишавермаса, эгат орасида кетмон чопиқ қилаётган оналарини чақиришади, улар чиқиб эмизишади. Ўзлари бир оз дам олишади, яна эгат оралаб кетишади. Беш-олти яшарли ўғил-қизлар тетикроқ бўлишса, оналари уларга теша-кетмон тутқазишади, далада ўсиб кўзи пишиб кетган болалар оналари ёнига киришади, кўп бўлмаса-да ёрдам беришади. Болалар буларнинг барига нотабий, деб қарашмайди, ҳаёт тарзи шунақа экан, деб ўйлашади, фақат ухлаш учун қош қорайганда уйларига қайтишади, ўйинчоқ ўйнаш, баҳор кезлари варрак учирини нималигини билишмайди. Ягана қилиш, чопиқ ишларини бажариш ва айниқса ошона пишиб очилганида, пахта терини тушишади, эгатлар орасида кўринмай кетишади. Бир-икки килодан теринса ҳам ҳарна, дейишади раҳбарлар.

Мансур ака мудирлик қиладиган мактаб етти йиллик, ўқувчилар ҳар йили биринчи синфдан тортиб еттинчигача дарсдан кейин тўппа-тўғри дала ишларига равона бўлишади. Ҳатто баъзи тигиз мавсумда мактаб эшигига қулф тушади, ўқувчиларни колхозга ҳайдашади. Мактаб шу колхоз территориясида жойлашгани сабабли, табиий, ўқувчилар шу колхознинг юмушини бажаришади, аммо мактабга бошқа колхоз болалари қатнагани учун, раислар орасида можаролар бўлиб туради, кўплари, «мактаб бизага ҳам чиқсин, нега бизнинг болалар ўқишни ташлаб, бошқа колхоз плани учун хизмат қилиши керак?» деган даъво билан маориф бўлимида жанжал кўтаришади, райком раҳбарига шикоят қилишади. Устига-устак, ишга чиққан болаларни колхоз овқат билан таъмин қила олмайди, болалар яримта зогорани қўйнига қистириб, туш пайтини кутмай ямлаб қўйишади, кечгача очқаб, силласи қуриб, уйларига жўнашади, бошқа колхоздан келган ўқувчилар ўз жойларига етиб олгунларича вақт хуфтондан ошиб кетади.

Қайси бир қариянинг «болаларни бойлар ҳам мунақа ишлатмаган», дегани, яна бирининг «гўдаклар дала нималигини билишмасди, шўро шарофати билан йўрғақдалигидан пайкалга чиқадиган бўлди», дегани Қажумжонга қаттиқ таъсир қилди, аммо унинг қандай иложи бор? Бирон аёлга, чақалогингизни ташлаб чиқинг, ёки ишдан озодсиз, болангизга қаранг, дея оладими? Йўқ... Биттасига раҳм қилса,

иккинчиси ҳам даъво билан чиқади. Учинчиси, тўртинчиси — ҳаммаси. Далада ким ишлайди? Ким пахта етиштириб беради? Раҳмдилликдан ўқ-дори тайёрлаб бўлмайди. Раис бўлатуриб, Қаюмжон ҳаммомга тушяптими? Тўйиб овқат еяптими, ухляяптими? Янги уйланган хотини билан тузукроқ алоқа ҳам қила олмайди, ярим тунда уйига келиш иложини топса, топади, бўлмаса — йўқ, хотини даг-қотиб ухлаб ётган бўлади, ўзи ҳам ечинмай-нетмай кўрпага ағанайди, бир соат кўзи илинадими, йўқми, сапчиб ўрнидан тура солиб, идорага югуради, хотинини ўқувчилар қуршовида пахтазорда учратиб қолади. Худо кўрсатмасин, онаси ўлиб қолса, кўмишга ҳам қўли тегмайди...

Тўғраб қуритилган угра бор эди, Ойниса ёг қизини билан қозонга пивёз, жаз тавилаб бир-икки кевлади, сув қуйди; сув қайнаб чиққач, угра солди, оловни тортиб, қозонни милтилла-тиб қўйди, хувиллаб турмаслиги учун Қаюмжон билан ётадиган хонасига чироқ ёқиб, пилигини насайптириб қўйди. Овқат сузилган касаларни одатда ўтириб овқатланадиган қайнонасининг хонасига олиб кирганида камини тасбеҳ ўгириб ўтирар, мусулмон риштида Алижон ховонча дастаси билан данак чақар, битта магизни Жамиланинг оғзига иккинчисини ўзиникига солар эди. Овқатланиб бўлишгач, Ойниса ётиш учун жой тўшади — ўртага қайнонасига, унинг икки ёнига Алижон билан Жамилага. Онасининг бошқа хонада анови «амаки» билан ётиши бошида Жамилага эриш туюлиб юрди, ҳеч қачон онасидан бўлак ётмаган Жамила аввалига ҳархаша қилди, ҳатто қизининг кўнгли учун қайнонасининг хонасида ётиб қолишга ва қизи обдон уйқуга кетгач, аста-секин Қаюмжон ётган хонага чиқиб, сахар пайти эрини ишга жўнатгач, яна бу ерга қайтиб, уйқуда ётган қизининг ёнида ётиб юришга мажбур бўлди.

— Нимага сизни Алижон ая дейди? — Сўради Жамила онасидан Алижон кўчадалигида. Қизча бу саволни беринча пайт пойлаб юрган экан, чамаси, биринчи имконият тугилиши билан Ойнисани саволга тутди. — Сиз меннинг аямсиз-ку.

— Алижоннинг аяси йўқ, шунинг учун мен аяси бўлдим, — деди Ойниса, фикрини тушунарли қилишга ури-ниб.

— Нега аяси йўқ?

— Аяси ўлган, уни хафа қилиш керак эмас, Жамила, тушундингми?

— Ҳм, — деди Жамила миёсида нималардидир ўйлаб. — Энам анави амакимни дада, дегин, дейинг. Дада, дей-ми?

— Албатта.

— Ўзимми дадам-чи? Урушдан келади, девдингиз-ку.

— Келмайди, қизим. Немислар ўлдиришган.

— Энди амаким дадам бўладими?

— Ҳа, қизим. Сен ундан ётсирамагин. Амакинг яхши одам. Сени яхши кўради. Дада, дегин.

Гарчи Жамила отасининг ўлганини эшитиб, йигламаса-да унинг мурғак қалби ларзага тушди. Бу мусибат қизчанинг ҳаётидаги биринчи зарба эди. У энтикиш аралаш хўрсиниб қўйди. Ойниса кўзига келган ёшини кўрсатмаслик учун қизини бағрига босди.

Ойниса Жамилани ҳам, Алижонни ҳам ўз хонасида ётқизса бўларди, аммо кампир ёлғиз қолмаслигини ўйлаб, жойини ўша хонага тўшайдиган бўлди. Албатта, Алижон эпаси ёнида ётиб ўрганган, аммо Жамилани ўз хонасига олиб чиқиб кетса, Алижонни четлатгандек бўлиб чиқадигандек, қизи учун дили узилса ҳам, Ойниса чидашни лозим кўрди. Ойнисанинг ҳам қизидан бўлак ётиши ҳаётида биринчи, бўлиб, баъзан ҳимоясиз, мурғак қизи олдида ўзини гуноҳкор сезар, шу дамларда Қаюмжоннинг суюши ҳам малол келарди. Бироқ нима ҳам қилсин, ҳаёт Ойнисага шу хил қисмат чеккан экан, чидашга, бардош беришга мажбур-да. Қишсиз баҳор келармиди? Тақдир Ойнисага яна қандай синовлар тухфа қиларкин?

Кеч кузнинг тунлари аёзли. Ойниса ҳали сандал қурилмаган совуқ хонасига чиқиб ўрин солди, дераза тоқчасига тақаб қўйилган хонтахта ёнига ўтириб, ўқувчилар дафтарини текширишга киришди. Кейин совуқдан бадани жунжикди, чироқни пасайтириб, кўрпага кирди, анчагача исина олмади. Қаюмжон келса, Ойниса Андижонда бўлган воқеа ҳақида гап очиб, Мансур акага ҳам айтса, иш бузилмасмикин, деган маънода маслаҳатлашмоқчи эди, эри бу кеча ҳам келмади. Биринчи йил раислик қилаётган Қаюмжон учун ҳозирги пайт айни масъулиятли давр. Осмон тез-тез қора булутлар билан қопланадиган бўлиб қолди. План эллик процентдан сал ошган. Яна шунча пахта териб топширилиши керак. Далада пахта мўл. Фақат йиғиб-териб олишга одам етишмаяпти. Унинг устига ҳаво булут пайтида пахта қуритиш ҳам анча мушкул бўлади. Фанимат кунлар шиғиллаб ўтиб бормоқда. Агар ёмғир томчилай бошласа, ишнинг белига тепади. Усиз ҳам аҳвол яхши эмас. Бригадалар хирмонига қурилган сушилкалар, уларнинг томлари бир аҳволда, Қаюмжон шундан нолиган эди. Уларни эпақага солишга ишчи кучи етмаяпти, машъала ёқиб кечалари тузатишга тўғри келади, девди, ҳозир Қаюмжон ўша ишлар билан оворадир балки. Хотини бўлгач, колхознинг ташвиши беихтиёр

Ойнисага ҳам тушган, ўйламай иложи йўқ. Сушилка дегани ичи илонизи мўрилардан иборат супа бўлиб, супа устига нам пахта ёйилади, мўрининг бир томонидан ўт ёқилади, иккинчи томонидан тутун чиқади, шу усул билан пахта қуритилади. Агар томи нобон бўлса, чакка ўтиб кетади, ўт ёқиш фойда бермайди. Пахтанинг даҳмазаси қурсин. Йил-ўн икки ой қаров талаб қилади. Қошки даромади тузук бўлса. Колхозчилар йиллаб сариқ чақа олишмайди. Унинг устига бошларида қамчи ўйнайди. Яхшиям жичча-жичча томорқадари бор, улбул нарса тикиб, аранг кун кўришади. Ерлар-чи, ерлар? Нақадар серҳосил, ёлғондан эксанг, ростдан кўкаради. Ахир шу ерларга сабзавот экса, дон сепса, макка қадаса, камида икки мартадан ҳосил кўтарилар, омборлар тўлиб кетар, мўлкўлчилик, маъмурчилик бўларди. Бунақа пайтда дехқон оғзида туршак билан багрини бозиллаган сандалга буркаб ётарди. Ахир бу ерларни боғ-роғ қилинса, бепоён жаннатга айланар, ноз-неъматни ҳеч қаерга сигдириб бўлмас эди. Эндиликда шундоқ ернинг халқи бир ҳовуч донга зор ўтирипти.

Ойниса одатига кўра эрта уйғонди, ўринни йиғиб, ташқарига чиқди. Ҳаво булут, изгирин шамол сариқ барглари тўзон аралаш чирпирак қилар, теракларнинг учи эгилиб шовуллар эди.

Ойниса ўчоққа ўт ёқди, ўтин қалади, самоварга пайраҳа ташлади, ичкарига кирди. Болалар уйқуда, қайнонаси намоз ўқиб бўлиб, жойнамозда тасбеҳ ўгириб ўтирар, лаблари пичирлар эди, келинининг саломига бош қимирлатиб, алиқ қилди.

— Ўт олдирдим, — деди Ойниса, яланг оёғида таги бўйрали шолчани гирч-гирч босиб. — Ҳозир сандалга чўғ соламан. Ташқари совуқ.

Қайнонаси боши билан маъқул ишорасини қилди.

Ойниса сандал курсисига кўрпа ташлади, дастурхон ёзди, мис баркаш қўйди, зогора ушатди, шинни келтирди.

Сандалга чўғ солиниб, самовар киргач, хонада файз пайдо бўлгандек туюлди. Чала-чулла чой ичиб, Ойниса мактабга жўнади.

— Ойнисахон, бу ёққа киринг, бир оғиз гап бор, — деди Мансур ака дарсга кириб кетаётган Ойнисани идорасига чақириб.

Ойнисанинг юраги шувиллаб кетди. Андижонга бориб келганимни сўрайди, деб ўйлади Ойниса хавотирда, ўқишга қабул қилинмаганим сабаби уни ўйлантириб қўяди.

Мансур ака ҳақиқатда гапни шундан бошлади. Ойниса

бўлган воқеани батафсил айтиб беришга мажбур бўлди, гапнинг охирида куйиниб:

— Қачонгача отамнинг маломати оёғимдан тортади, домла? — деди ва беихтиёр йиғлаб юборди.

Мансур ака гуноҳкордек, чуқур хўрсинди, бошини ҳам қилиб, кўзойнагини артишга тушди. Ойниса йиғидан ўзини тута олмаганидан истиҳола қилиб, жимиб қолди.

— Паймонингиз шунақа экан, Ойнисахон, чидайсиз, иложингиз қанча? — деди ниҳоят Мансур ака, атайин тақдирни илова қилиб. Шу йўсин билан муддаога ўтиш унинг учун осон эди. — Ўқишга кирмаганингиз катта талафот эмас, қизим. Жонингиз омон, мана, худога шуқур, бошингизда эрингиз бор, қизингизга оталик қилади. Қамашса, зурриётингиздан айиринса, арз-додингизни кимга айтардингиз? шукр қилиш лозим, қизим. Шаккокликка худонинг қаҳри келади, июятини дарғ тутуди.

— Шукр, домла, шукр, — деди Ойниса шошилинич билан, гўё полиши яна офат келтирадигандек ва негадир унинг ширинзабон бўлиб қолганидан ҳам таажжубланди, ҳам чўчиди. Домланинг дилида нохуш бир сири бор, айтишга ботинолмаяпти, ўйлади Ойниса, нега бўлмаса айлантиради, дарров айта қолмайди? — Домла, гап бор, девдингиз. Қулоғим сизда. Дарсга киришим керак. Болаларнинг овози келяпти.

— Дарсга кирмай қўяверинг, — деди Мансур ака аранг муддаосига ўтиб. — Озор чекибсиз, дам олинг, уйингизга қаранг.

— Нега, домла? — Гумонсирай бошлади Ойниса. — Дарсимни ўтмасам, қолиб кетаман, кейин етиб олишим қийин бўлади.

— Ҳар қалай, сиз ҳаваскор муаллимсиз, қизим, тажрибаингиз етарли эмас, — деди Мансур ака, зўраки далиллар келтиришга мажбур бўлиб. — Ҳатто еттинчи синфни битирганингиз ҳақида ҳужжатингиз ҳам йўқ. Оғзаки гапингизга кириб, вақтинча синф берувдик.

— Ўзингиз дарсимга кириб ўтирдингиз, дарс олиб боришимни маъқулладингиз, мақтадингиз, — деди Ойниса, алланималарни андуҳ билан тусмол қилса-да, яна умидини узмай. — Ўзингиз Андижонга бориб ўқишни давом эттиришим кераклигини маслаҳат бердингиз. Унга раҳмат. Аммо ўқишга олинмаса, айб мендами?

— Гап ўқишда эмас, Ойнисахон...

— Нимада? Истиҳола қилмай айтаверинг, домла, нохуш хабарларга ўрғаниб кетганман.

— Кеча маориф бўлимига борувдим, — деди Мансур ака узоқ сукутдан кейин. — Фақат сўз беринг, Ойнисахон, мен бу

масалани сиз билан муҳокама қилишим керакмас эди... Сизни кўзим қиймаганидан айтишга ботиндим...

— Сўз бераман, домла, айтаверинг, — деди Ойниса мурдининг гапини бўлиб. — Гап шу ерда қолади.

— Қаюмжонга учини чиқарсангиз бўлади, у тушунадиган йигит, кўрсам, ўзим ҳам айтаман, — деди Мансур ака ва мавзуга ўта олмай, тутулиб қолди.

— Қийналманг, домла, — деди Ойниса, негадир, айни пайтда енгил тортиб. — Маорифдагилар бохабар бўлишиб, дарҳол сизни чақиртиришган, халқ душманининг қизи мактабга дарс бериши сиёсий хато, болалар тарбиясини унга топшириш мумкин эмас, совет ўқувчиларини бузади, шунинг учун уни ҳайдаш керак, дейишган. Шунақами?

— Ҳайдаш керак, дейишгани йўқ, — деди Мансур ака ўзини мунофиқ сезиб.

— Нима дейинди?

— Ўқувчилар тарбияси билан бевосита боғлиқ ишга «жалб қилмасликни тавсия этамиз», дейинди. Ҳайдаш керак, дейишмади. Фарқи бор, Ойнисахон. — Ойнисадан садо чиқмади. — Ойнисахон, мен кичкина бир одамман. Замон қалтис. Қариган чоғимда бошимга тавро орттириш хавфи.

Ойниса ҳовлига чиқди ва орқасига, энди кадрдон бўлиб келадиган мактаб томонга бирон марта қайрилиб қарамай тез юра кетди.

Ойнисанинг омонат ҳаёти, худди нимжон ниҳолнинг илк барглари каби, энди маълум мазмунга эга бўлиб келар, у ўқитувчилик қилиб, баҳолиқудрат кимларгадир фойда келтириш қобилияти борлигига ишона бошлаган бир пайтда, яна ҳаммаси чил-парчин бўлди. Ахир ҳаёт фақат тўқликдан, ухлашдан иборат эмас-ку. Қанақадир интилиш, эзгулик ҳам бор-ку. Майли, Мансур ака таъбири билан айтганда, Ойнисанинг паймонаси азрўйи азал шунақа бичилган экан. Бу ёғи у қизини вояга етказиши, яхши тарбия бериши, маърифатли қилиши керак. Ойниса эндиги ҳаётини шунга тикади. Ишқилиб, бу бечоранинг йўлида тўғаноқлар бўлма-син.

Кеча Андижонга кетатуриб Ойниса бир ниятни кўнглига тугиб қўйган, агар ҳамма нарса жойида бўлса, қайтиб келиб Қаюмжонга ўқишга кирганини айтиб, хурсанд қилмоқчи, яна қулоғига бир нарса шивирлаб, қувончдан эриши эсапқиратмоқчи, суюнчи олмоқчи эди. Бу ниятнинг ҳам завқи хиралашди. Ойниса никоҳдан кейин икки ой ўтар-ўтмай бунини сезиб қолди. Бунчалик тез бўлади, деб ўйламаган эди, ҳам хурсанд бўлди, ҳам алланечук ғалати туйғу ҳис этди. Буниси қанақа бўларкин, пойқадами қанақа келаркин?..

Муродхўжа аканинг ўлим маросими улкан мотамга айланиб кетди. — Маъсуднинг ҳалок бўлгани ҳақида ўша куни қорахат келди. Азага аза қўшилди, ҳовли қий-чув, дод-вой; уввосга тўяди, тумонат халқ тўпланди. Кўплар Муродхўжа акани танимас, машҳур одам дунёдан ўтгани ҳақидаги овозани эшитибок, бир бурда нон илинжисида келишган, деярли ҳаммага ризқ улашилгани учун ҳеч ким насибасиз қолмаган эди. Ҳаво совуқ бўлгани сабабли ҳовлининг ўртасига, кўча дарвозаси олдидаги майдончага тўнқа қалаб, машъала ёқишган, шариат ман қилса-да, дошқозонлар осилган, бирида эт, қалла-поча биқиллар, иккинчисида лаҳм жизиллар, ҳаммаёқни тутун аралаш буг ва таом ҳиди тутган, иккала тандирда кетма-кет нон ёнилар, одамлар тинмай чой ташир, дарстурхон ёзар, патнис, кўриача билан югуриб ўтишар, пешайвон салладор уламолар, погонли офицерлар, нуфузли амалдорлар билан тўлган, парда билан ажратилган ичкарида хотинларнинг увилаб йиғлаши эшитилар эди.

Салоти жанозага Муродхўжа ака билан бирга Маъсуднинг ҳам номини қўшиб ўқилди, восиқликка Ҳошимжон турди ва якка ўзи ҳасса тутиб тобут олдида «Отам» деб қабристонга борди, биринчи бўлиб қайнатасининг гўрига тупроқ ташлади, қуръон туширган домла-имомларга тугунча ва иона садақа қилди, маросим аҳлига шойи белбоғ улашди, гўрковни четга имлаб, қулоғига нималардир деди, ноз-неъмат тугилган чорсини ўз қўли билан берди, бир даста пулни қўйнига тикиб қўйди.

Дафн тугагач, мазор бошига борганларнинг ҳаммаси азахонага қайтиб келди. Қироатхонлик бошланди. Бири тугатиши билан иккинчиси илиб кетар, «О-о-ми-ин!» «Раҳ-матга ё-ё-ёр!» хитоблари янграр, ҳаммаёқни мотамсаролик тутган эди.

Одамлар сийраклашгач, паранжига ўралиб Гулсум опа, Муқаддас ва яна бир нечта аёл гўристонга бориб, тиловат қилиб келишди. Кечга томон Ҳошимжон бир ўзи мазор бошига борди, тиловат қилмади, гўрковни чақирди, яна бир даста пул узатди.

— Йе, нима қияпсиз? — деди гўрков пулни қайтариб. — Боя берганингиз етади.

— Олаверинг, гап бор, — деди Ҳошимжон вазминлик билан. Гўрков пулни олишга мажбур бўлди. — Айтган гашим эсингиздами?

— Ҳа, келаман, девдингиз, — деди гўрков итоаткорлик билан.

— Мархумнинг фарзанди ҳам ҳалок бўлди; бугун қорахат

келди, биласизми? — деди Ҳошимжон гўрковга синовчан тикилиб.

— Биламан, дуога кўшиб ўқилди.

— Балли, — деди Ҳошимжон бошини қимирлатиб. — Она-си кўп озор чекапти.

— Албатта-да, фарзанди ўлади-ю, озор чекмайдими?

— Ирим-да, номига бўлса ҳам, бирон нарсасини отасининг ёнига қўйиб кўминглар, деган тилак билдирди. Мана, расмини олиб келдим, — деди Ҳошимжон ва кўкрак чўнтагидан Маъсуднинг фронтдан юборган фоторасмини олиб кўрсатди.

— Майли, — деди гўрков расмга қараб олиб. — Алоҳида гўр қазийми, ёки мархумнинг ёнига қўямизми?

— Мархумнинг ёнига қўйилгани маъқул, — деди Ҳошимжон.

— Бўпти, мен ҳозир шеригимни чақирай, биргалашиб очамиз, — дея гўрков жилган эди, уни Ҳошимжон тўхтатди.

— Ҳожати йўқ, — деди Ҳошимжон гўрковга. — Ўзингиз очинг. Мен қарашиб юбораман. Кетмон борми?

— Сиз нарироқда ўтира туринг, — деди гўрков. — Ўзим бирпасда очаман. Тупроқ-ку, қийин эмас.

— Ихтиёрингиз, — деди Ҳошимжон ва нарироқдаги йўлка четига қўйилган скамейкага бориб ўтирди.

Гўрков чаққон ҳаракатлар билан ишга тушиб кетди ва гўрни очиб бўлгунича шом қуюқлашди.

— Расмини опкелинг, — деган гўрковнинг овози эшитилди ниҳоят. Ҳошимжон дик этиб турди, пальтоси чўнтагига яшириб қўйган батареяли фонарь ва омбурни олиб, гўрковга узатди. Маъсуднинг расмини ҳам берди, чоқда турган гўрковга эгилиб, алланималар деди.

— Тиловат қилиб юборасизми расмига? — сўради гўрков.

— Боя ўқилди, ўша кифоя, — деди Ҳошимжон ва нарироқ бориб турди, лаҳад ичида фонарь шуъласини кўрди.

Бир оз вақт ўтгач, чоқда гўрков кўринди, Ҳошимжонга имо қилди.

— Чироқни ўчиринг, — деди Ҳошимжон ва гўрков қўлидан латтага ўроғлиқ нарсани олди. Бу Муродхўжа аканинг тилла тишлари бўлиб, латта қондан нам эди. — Мен кетдим, ўзингиз тупроқ тортиб қўярсиз, — деди Ҳошимжон тишлар ўралган нам латтани чўнтагига солиб. — Келишдик, а, гўрков? Тагин оғзингиздан бировга гуллаб қўйманг.

— Хотиржам бўлаверинг, — деди гўрков қоронғидан овоз бериб ва япалоқ гувалаларни лаҳад оғзига тера бошлади.

— Ҳошимжон саганалар орасида туртина-туртина, ниҳоят кўчага чиқди. Бугунги кун унинг тантана кунини эди. Қайнатасининг вафотини тоқатсизлик билан кутган нун

нафақат келди, унинг ички шодиёнасига Маъсуднинг ўлими тож бўлиб қўшилди. У энди ягона меросхўр, ворис, ҳоким. Албатта Муродхўжа аканинг артеллари, цехлари, тегирмонлари омонат, уруш тўхтаса бунақанги хуфия даромад келтирадиган чала-расмий манбалар тугатилади, аммо унга ҳали анча вақт бор, унгача талай мулк орттириб олиш мумкин. Қолаверса, мана, институтга кириб олди, ҳаш-паш дегунча тугатиб олади — жаззаси пул-да. Диплом қўлига теккандан кейин, аспирантурага уришиб кўради, унинг ҳам бир йўриғи топилади. Насиб бўлса, кандидатлик ёқлайди, кейин доктор бўлади, тарихий китоблар ёздириб, эълон қилади. Ҳозир энг муҳими — партия сафига кириб олиши керак! Катта бир тармоқнинг раҳбари Ҳошимжонни қабул қилмай, қаёққа боришарди?..

Қаюмжоннинг колхози планни бажара олмади. Октябрь ойининг ўрталарида сурункасига уч кун ёмғир ёғди. Кейин ҳаво юришиб кетди, аммо кўрак кўнгилдагидек очилмади. Шундоқ бўлса-да, халқ ҳамон далага чиқар, чаноқда бор пахталарни терар, кўсак тўлдирилган қанорлар уйма-уй тақсим қилиб берилар, одамлар тун бўйи кўрак чувиб чиқишар эди. Бироқ у чоралар ҳам самара бермади. Ноябрь ойининг бошларидаёқ қор ёғди, усиз ҳам қийин аҳволни баттар қилди.

Плани тўлган колхозларнинг ҳам омборлари ошиб-тошиб кетаётгани йўқ, инқилаб-синқиллаб аранг кун ўтказишмоқда, план тўлдирмаган колхознинг аҳволи вой. Қаюмжон ҳосил яхши бўлиши учун жонини аямади, бироқ режаси чала қолди. Одамларни ишонтирди, умидвор қилди, кези келганда ёлборди, ўдағайлади, бирини ака, бирини ука, деди, силласи қуриган одамлар эргашди, кун чиқишдан ботишгача эгатдан бери келишмади. Ҳатто Тўрақул аканинг муридлари Қаюмжоннинг ташаббусини кўриб «пири»дан кўнгиллари совиди, Қаюмжоннинг тарафини оладиган бўлиб қолишди. Аммо еттинчи бригада тўплаган бир гарам пахта ёмғирда қолиб, қизиш натижасида ёниб кетгандан кейин, Қаюмжонни бирикки марта район марказига чақиртиришди. Қаюмжон у ердан ҳар гал саросимада қайтди. Айниқса пахта плани тўлмагач, «мурид»лар яна «пир» пиңжига киришди, яна керакли идораларга ёзишмалар юборила бошланди. Тўрақул ака Қаюмжон устидан тузилган айбномани ўз қўли билан тегишли идораларга элтиб ташлади. Айбномада келтирилган далилларни уйдирма дейишга ҳеч ким ботина олмас, буцдоқ олиб қараганда, ҳаммаси ҳақиқатдек эди: пахтави бошқа хўжаликларга нисбатан ўн беш кун кеч терилиши, натижаси-

да об-ҳаво бузилишини атайлаб кутиши, еттинчи бригада пахтаси ёмғирда қолиб куйиб кетиши, плани бажарилмаганлиги — буларнинг ҳаммаси аксиллик эмасми? Унинг устига Қаюмжоннинг акаси минг тўққиз юз ўттиз еттинчи йилда Шўрога нисбатан шубҳали мулоҳазалари учун қамалиб кетиши, Катта Фарғона Канали қурилишида отаси томонидан изҳор қилинган норозилиги, қолаверса Ойниса Ёқубова исмли ҳибсга олинган халқ душмани қизига уйланиши унга бўлган хайрихоҳликнинг инкор қилиб бўлмайдиган ифодаси эмасми?

Андижонда мавсум якунига бағишланган мажлис бўлди. Тўртта колхоз раиси қаттиқ танқидга учради, буларнинг ичида Қаюмжон ҳам бор эди. Мажлис кеч тугади. Меҳмонхонага борганида, Қаюмжонни ГПУ — нинг иккита ходими кутиб турарди. Аллақаяёққа учраб келишни таклиф қилишди, қоронғи кўчалар бўйлаб, сиёсий бўлимнинг идорасига олиб боришди, камерага киритиб, қулфлаб қўйишди. Эртасига сўроққа чақиришди. Тергов узоққа бормади. Қаюмжоннинг ҳолис далиллари инobatга олинмади, протокол тузилди, икки кун ўтгач, ўн минутли суд бўлди, қарорга қўл қўйилди, маҳбус Сибирга етаи қилинди.

Ойниса эрини бир неча кун кутди, хавотирлана бошлади: на қишлоқ советидаги, на район марказидаги масъул ходимлар тайин бир жавоб айтишмади. Ҳафта ўтар-ўтмас Тўрақул ака колхозга янги раис қилиб тайинланди. Ойниса вазиятга тушунди, қорнида тўрт ойлик боласи билан Қаюмжоннинг шинеллини, кирза этигини кийиб, Андижонга жўнади. Изгирин оқшоқдек майда қорни чирсиллатиб юзига урар, дамини қайтарар, ўралиб-буралиб нари кетар, яна ёпирилар, шинель этагини юлқиб, жувонни ағдармоқчи бўларди.

1987—1988

Литературно-художественное издание

УЧКУН НАЗАРОВ

ГОД СКОРПИОНА

Р о м а н

Художник Ш. БУЛГАКОВ.

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадiiий нашр

УЧКУН НАЗАРОВ

ЧАЕН ИЛИ

Р о м а н

Муҳаррир Р. АБДУРАШИД

Расмлар муҳаррири А. МАМАЖОНОВ

Техник муҳаррир Н. СЕЙДУАЛИЕВА

Корректор М. АБДУСАЛОМОВА

ИБ 4512

Босмахонага берилди 04.10.89. Босишга руҳсат этилди 28.06.90. Р 08368. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. Олдий янги гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 12,60+0,10. Шартли кр. оттиск 13,07. Нашр п. 14,3+0,04. Тиражи 60000. Заказ № 1282/160. Баҳоси 1 с. 10 т. Шартнома № 45—89.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Матбуот Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида диапозитивлар тайёрланиб, 2-босмахонада босилди. Янгийўл шахри, Самарқанд кўчаси, 44.